

Tesi doctoral

**LA INVENCIO DELS ORIGENS.
LA HISTÒRIA LITERÀRIA
EN LA POÈTICA DEL RENAIXEMENT**

Cesc Esteve

**Directora: María José Vega
Doctorat de Teoria de la literatura i literatura comparada
Departament de Filologia Espanyola i Teoria de la literatura
Universitat Autònoma de Barcelona
2006**

3. ELS ORÍGENS DE LA POESIA VULGAR

---

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Circulació, transferència, reescriptura: dels orígens de la lírica als de la poesia vulgar

Antonio Minturno dedica el tercer diàleg de l'*Arte poetica thoscana* a elaborar una teoria de la poesia lírica. El primer que Bernardino Rota, el seu interlocutor, vol saber del gènere és on va tenir origen. Minturno li respon que la poesia mèlica ve del cel i dels déus i li ho raona explicant-li que les divinitats i els primers homes van considerar que la millor manera d'agrair a Déu que els hagués creat i que els hagués beneït amb tants dons era lloar-lo, celebrar-lo i suplicar-li mercè amb una música i una poesia que reproduïssin l'harmonia, el concert i la bellesa dels esperits i de les intel·ligències celestials. Això hauria fet que la poesia, en origen, fos tota dedicada a lloar Déu primer, i a herois convertits en déus després, que pels antics tingués una funció destacada en sacrificis públics i privats, en jocs i en festes consagrades als déus i que els primers de cantar versos tinguessin també l'ofici d'interpretar els misteris divins.¹

---

¹ Minturno fa servir els termes "mèlica" i "lírica" amb el mateix sentit genèric, tot i que cadascun serveix també per designar una variant específica. *L'Arte poetica thoscana* (1564), III, 167: "Bern.: On d' hebbe origine la melica poesia? Mint.: Dal cielo, e da gl' Iddi. Percioche Iddio creatore del cielo e della terra, e de cose visibili, e di quelle, che non si veggono, havendo gl' Iddi creato e gli huomini, & ornatogli di meravigliosi doni; cosa ragionevole fù, che l'una e l'altra generatione di tanti benefici da lui ricevuti dichiarasse, quanto gli era tenuta. E certo a dichiarar questo debito, non par, ch'altro modo trovasse migliore, se non che gli spiriti celesti, se riguardiamo a' movimenti del corpo, col perpetuo e continovo girare, che fà una sempiterna harmonia; se consideriamo gl' intelleti, col musico e ben composto concerto delle ragioni, col bellissimo e mirabil modo di quelle voci, la cui maniera è sopra la nostra intelligenza, nè si puô dimostrare; à Dio lor padre e signore gratie rendessero, e di lui cantando con somme lode il celebrassero; e con acconcia misura di tempi, e di parole intellettuali quelle preghiere facessero, che forza havessero di muovere la divina potenza, dov' essi grati chiedessero, e supplicassero per noi". Minturno exposa també una altra versió de l'origen celestial

Minturno repeteix aquests i molts altres dels arguments i de les dades i autoritats que ell mateix havia fet servir al primer llibre del tractat *De poeta* i que tants altres crítics del Cinc-cents han adduït per persuadir que la poesia hauria tingut uns orígens divins. Aquí, però, no m'interessa tant examinar amb deteniment com el crític confegeix una nova versió d'aquesta història, com plantejar quines raons el mouen a transferir aquests orígens a la història i a la teoria de la lírica i quins efectes té aquesta operació en les maneres d'historiar la tradició literària vernacla.

---

que recolza en l'autoritat de Plató: que la poesia hagués nascut gràcies a la reminiscència que els primers homes encara haurien pogut tenir de la vida que haurien dut al cel: III, 167: "E tosto che nacquero gli huomini; ò che per divina ragione di natura, quanto l'origine loro, che dal cielo haveano, era piú fresca e nuova, tanto meglio vedessero il migliore; ò che riducendo à memoria l'altra lor vita, che fù celeste, qual fù l'openione di Platone, il costume di coloro, che nel cielo habitano, volessero imitare: stimar possiamo, che d'altro modo elessero d'honorar Dio, che con la musica, e con la poesia ne' publici, e ne' privati sacrifici, nè giuochi à gl' Iddi consecrati, nelle preghiere, nel render gratie, ne' sacri conviti, in tutte le feste, cantando parole sotto certa musica legge di piedi legate e ristrette. Laonde come ne' chori de gl' intelletti celestiali à celebrare la divina maestà create e padrona di tutto, gli antichi Apollo e le Muse preposero; così tra gli huomini a' poeti, i quali sono già sotto il reggimento delle Muse e d' Apollo, inguisa d'interpreti delle divine cose, il medesimo officio atribuirono". Minturno sembla voler suggerir que l'espècie èpica hauria nascut just després que la lírica, però tan arran que quasi no es distingirien, com si hi hagués hagut una derivació ininterrompuda dels objectes de lloança: déus, semidéus i herois. És oportú recordar que ja per Bernardo della Fonte – Fontius – no s'hauria produït una distinció nítida entre la lírica i l'èpica, la lloança de déus i d'herois, fins l'època d'Homer: remeto a l'apartat 2 del primer capítol. Insinuant aquesta continuïtat intergenèrica, Minturno adoba el terreny per resoldre més endavant els dubtes que l'antiguitat de l'hexàmetre, emblema formal de la poesia heroica, provoca sobre l'estatus de primer gènere que el crític vol per a la lírica: III, 167-8: "E però l'antica poesia tutta era degl' Iddi, ne' altro conteneva, che divine lode, e preghiere per racquistar la gratia, & impetrar l'aiuto loro, e ringraziamenti delle cose felicemente avvenute. Lodava anchora, e pregava gli heroi posti nel numero degl' Iddi, per l'ira loro appaghar, ò ottener soccorso. Dapoi si diede à lodare i gloriosi fatti, e le chiare virtù degli huomini illustri".

És Bernardino Rota qui suggereix que, sent Apol·lo el príncep de la poesia i havent inventat la lira per acompanyar el cant de composicions mèliques, és raonable inferir d'això que els lírics foren els primers poetes. Afegeix Minturno que amb més raó encara s'hauria de convenir en això, si es tingués en compte que Plató assegura que la lira és l'instrument més antic i més apropiat per cantar matèries divines.

Tanmateix, el teòric ha d'admetre que amb aquestes raons no n'hi ha prou per concloure que els primers poemes van pertànyer a l'espècie lírica: i és que se sap que els antics també lloaven els herois al so de la lira i de la cítara. I, a més d'aquest inconvenient, cal tenir presents els qui, assumint el progrés tècnic de l'art literària, asseguren que la poesia iàmbrica va haver de descobrir-se abans que l'heroica i la lírica per haver tingut un metre molt més senzill que l'hexàmetre, tan senzill, que sovint s'haurien format versos d'aquest tipus de manera espontània a les converses. Minturno resol els dubtes sobre el gènere de la primera poesia convertint-ne el contingut en un criteri molt més decisiu que la forma per adscriure-la a una o altra espècie. Així, entén que si els antics alabaven els déus i els semidéus al so de la lira, això l'autoritza a considerar *lírica* qualsevol composició de matèria divina i a deixar de banda si era feta amb versos iàmbrics o heroics. El crític posa aquesta unitat temàtica primigènica per davant - i per damunt - de les variacions formals i de contingut que el gènere hauria sofert amb el pas del temps. D'aquesta manera, aconsegueix reduir la poesia iàmbrica, ditiràmbrica i nòmica a subespècies líriques i justificar que les diferències que pogués haver-hi entre elles s'haurien degut al fet que la lírica, en origen conreada d'un sol mode i amb una única funció, de seguida s'hauria diversificat i hauria acollit nous tipus de versos, d'harmonies, d'instruments, de cors, de temes i de funcions, variants que, no obstant els canvis, haurien mantingut vincles amb l'origen diví de l'espècie.²

---

² Minturno, *L'Arte poetica*, III, 168: "Bern.: Adunque, perciocche non si dubita, che Apollo, il qual' è prencipe della poesia, non habbia la lyra trovata, accioche al suono di

Si Minturno entén que donar compte del naixement de la lírica és pertinent per elaborar-ne la teoria i que transferir-li uns orígens divins resulta eficaç per definir el gènere i alhora conferir-li dignitat és perquè participa de la concepció dels orígens que ha servit per defensar i elogiar *tota* la poesia, això és, aquella que hi identifica els trets més purs, essencials i permanents. És significatiu, en aquest sentit, que a les primeres preguntes de Bernardino Rota sobre l'origen del gènere mèlic i

---

lei il melico poema cantasse; par, che i lyrici primi di tutti i poeti tener possiamo. Mint.: Sì bene, e volentieri consento à Platone tra' musici istromenti, che molti sono e diversi, niuno esser più antico della lyra; nè più atto, nè più dicevole al canto delle divine cose: conciosia che con pochissime chorde semplicissimamente e moderatissimamente ella risuoni". Com farà Patrizi, Minturno projecta en les primeres formes de poesia divina una organicitat i una senzillesa perfectes i un ideal d'ordre i eficàcia que la posterior diversificació i barreja de metres, modes i instruments - induïdes pel mer i baix afany de plaure el públic - s'encarregarà de desfer: III, 168: "Delle quali maniere ciascuna havea il suo proprio stromento. Percioche alle cose le parole; alle parole i tempi, & i piedi, per farne i versi à quelle convenienti; à versi i concenti delle voci, e delle chorde convien, che s' adattino. E fù una legge, per la qual si provedea, che niuno l'una maniera di cantare per l'altra usasse. Quelli che poi seguirono, volendo più tosto piacere à gli auditori, che l' honesto & il dicevole seguire, confusero, e mescolarono quei modi, che per se eran distinti: sicche con le divine lode i lamentevoli canti congiunsero, e col peana il dithyrambo. Et havendo i musici trovato il concerto delle pive con le chorde, per più dilicatamente cantare, i poeti anchora à far compositione mista di varî versi cominciarono". Minturno reconeix que disposa de dades confuses: III, 168-9: "Ma, benche il cantare al suon delle chorde sia cosa antichissima, non però agevolmente si puô conchiudere, qual sia stato prima, il poema, che lyrico si chiama; ò pur l'heroico; conciofussecosa, che da prima l'uno e l'altro alla cethera si cantasse. Alcuni credono lo iambico esser più dell' heroico antico: percioche gli iambi spesso e più prontamente nel parlare occorrono; come se dalla natura essi venissero, & i versi heroici dall' arte [...] Nè dubitiamo, se riguardo habbiamo alle cose, che si trattano (percioche i poeti antichi alla lyra le lode degl' Iddi e degli heroi cantavano) ogni compositione, che con gli iambi, ò con gli heroici versi le cose divine comprendeva, lyrica potersi chiamare. E, come prima tal compositione era semplice, e d'un modo solo; così à farsi poi cominciò con molta varietâ di versi [...] Et in questa varietâ anchora sono i dithyrambici, & i nomici, che particolarmente melici si chiamano. Benche sotto il nome del melico così il lyrico, come il dithyrambico, & il nomico si comprenda".

sobre com, quan i qui el cantava, les segueixin demandes sobre l'ofici – plaure i instruir - i la facultat – lloar i pregar - del poeta líric. També ho és que, tant en respondre les qüestions històriques com les teòriques, Minturno addueixi exemples de pregàries, himnes i lloances a la divinitat dels antics grecs, romans i hebreus i dels moderns vulgars: projecta així la continuïtat en l'espai, en el temps i en les tradicions literàries de les característiques que més li interessa que defineixin la lírica.³

---

³ Minturno i Rota arriben a la conclusió que tota la lírica dels antics es cantava, s'acompanyava de música d'instruments i es ballava: en serien prova les dades sobre els cors dels antics grecs i sobre els himnes i les lloances de les Escriptures: i encara, la música lírica hauria deixat l'empremta en els noms de les composicions líriques modernes. *L'Arte poetica*, III, 170: "Tyrtheo poeta antichissimo, com'io credo, imitando; il qual' havendo in tre età tutta la vita humana divisa, in ciascuna fê de' lacedemoni un choro. Di femine anchora era il choro, e spetialmente quel, che Cerere honorava. Era di vergini elette, e di casti fanciulli, come dice Horatio, quel choro, che ne' giuochi detti secolari le lode d'Apollo, e di Diana cantava. E non picciola schiera di nobili madri di famiglia con le preghiere e col canto Giunone celebrava. Nè si tace nella Sacra Scrittura, che Mosè con gli altri hebrei cantando lodo il signore per la vittoria, che riportò del Rè Pharaone, e dell' Egitto. E le medesime lode cantò Maria sorella di Mosè, la qual seguirono tutte l'altre donne hebreo con tympani, e con altri musici istromenti lodando, e ringratiando Iddio; e le medesime parole, & i medesimi versi iterando. E, poiche Davit hebbe occiso il philisteo Golia, quando il Rè Saulo vittorioso tornava, gli uscirono d'ogni città incontra i chori delle donne co' tympani, e con altri musici istromenti in laude di quella gloriosa vittoria cantando. Dopo gli antichi lyrici venero i nostri; i quali à scriver cominciarono ballate, che come l'istessa voce significa, si cantavano ballando: poi scrissero sonetti e canzoni; che dal suono e dal canto ebbero il nome". Poc més endavant, Minturno posa exemples de lírics llatins, grecs i hebreus per demostrar que la facultat lírica hauria consistit en lloar i pregar, i tot i que escull els exemples *ad hoc*, igualment desborden una definició tan restrictiva: això l'obliga a jerarquitzar les composicions i considerar *més líriques* aquelles que millor s'ajusten a les funcions laudatòria i religiosa: destaca l'interès del crític per subratllar que la lírica pot tractar temes més elevats i dignes que l'amor: III, 171-2: "Propriamente in laudare & in pregare. E cominciando da latini, troverete, che Horatio lauda Mercurio, lauda Baccho, lauda Cesare Agosto. Rallegrasi delle vittorie di lui. Prega Phebo e Diana per lo imperio romano; prega per se stesso Apollo: prega Venere per altrui [...] Poi venendo a Greci vi si farà innanzi Alceo: il quale, oltra che giuoca, e ciancia volentieri e ragiona d'amore,

Ara bé, com per tants altres historiadors, per Minturno els orígens són alhora temporals, és a dir, constitueixen el primer moment d'una seqüència evolutiva de la qual també se n'ha de donar compte, malgrat que fer-ho sovint comporti haver d'abordar el canvi i que això perjudiqui el rendiment teòric de la recerca històrica. És per això que, com he assenyalat més amunt arran de la possible primacia del vers iàmbic, s'escolen en la narració de Minturno interpretacions dels historiadors que conceben els orígens i ordenen els canvis amb els paràmetres del naixement natural i espontani i del progrés formal de l'art. I d'aquí també que, en assignar a les primeres composicions líriques la grandesa i la perfecció de la divinitat, Minturno interpreti en clau degenerativa els canvis i la diversificació de temes i funcions que hauria sofert el gènere amb els segles.⁴

---

perseguita meravigliosamente i Tyranni: e si dimostra piû atto alle cose grandi, e gravi, ch' alle piacevoli. Stesichoro fê chiaro potersi col verso melico le guerre, e le virtù de' chiarissimi capitane cantare [...] La poesia d'Anacreonte tutta è piena d'amori, e di conviti. Ma, chi vedrà bene l'opere di Pindaro, non chiuderà tra corti e stretti termini la materia del melico poeta. Percioche egli cantò in quattro libri le quattro feste da' Greci mirabilmente celebrate; e le vittorie, che di quelle si riportavano [...] Che direm degli hebrei? Davit ne' suoi divini salmi non c'insegna, come laudare Iddio si debba, e pregare? E come gratie glisi rendano?". Per raons de decòrum, és Rota qui aporta el primer exemple de la tradició vulgar italiana: una cançó del mateix Minturno dedicada al Senyor, a la qual segueixen sonets i cançons de Petrarca.

⁴ De l'anterior relació d'exemples, Minturno en treu la lliçó històrica de la degeneració de la lírica, que s'explica perquè la vanitat dels afers humans - i especialment l'amor - hauria anat substituint la transcendència dels afers divins. Tanmateix, salva Petrarca d'aquesta inèrcia i el presenta com la font d'una lírica encara amorosa, però honesta i laudatòria: tornaré sobre aquesta qüestió més endavant. *L'Arte poetica*, III, 173: "Laonde chiaramente veggiamo, che la materia di tal poesia da primatutta era posta nelle cose divine; e, dapoi che discese a' fatti humani, cadde nel grembo dell'amorose ciancie, e delle vanità del mondo: si come nelle canzoni d'Anacreonte, & in non poche di quelle d'Horatio veder possiamo. Ma, come d'honesto amore si canti, e la bellezza laudare si convenga; il Petrarca capo e fonte dell' amorosa poesia nelle sue rime ci farà maestro".

En suma, amb les dades i els arguments, Minturno també transfereix a la història de la lírica els rendiments, les tensions i les estratègies per atenuar-les o resoldre-les que regulen els usos de les històries dels orígens en la poètica renaixentista. De fet, Minturno acusa molt més del que permet intuir el relat sobre la lírica la pressió que la versió naturalista i progressista exerceix en la reescriptura dels orígens de la poesia. En concret, el crític ha de concedir a la teoria aristotèlica de les causes naturals i de la divisió ètica de les primeres espècies més atenció i rellevància que als altres testimonis, perquè Minturno, com la majoria de teòrics de la segona meitat de segle, considera que el filòsof és la principal autoritat que cal seguir per fer crítica literària i articula *L'Arte poetica* adoptant – i adaptant – els principis i els criteris que regeixen la *Poètica*. Això explica que, en ser preguntat al primer llibre sobre l'origen de la poesia i de les espècies, respongui parafrasejant el que Aristòtil conta a la primera part del capítol quart i que, a diferència del que havia narrat al primer llibre del *De poeta*, no hi digui res de la naturalesa celestial i de la funció sagrada de la primera poesia.

A *L'Arte poetica*, la versió aristotèlica desplaça la narració dels orígens divins del lloc que convencionalment té assignat als gèneres de la crítica, però no l'elimina. Minturno n'administra els elements que la configuren i els distribueix a la dedicatòria i al tercer diàleg. Dislocades als preliminars del tractat, les referències a la divinitat de l'art literària – Déu presentat com el poeta màxim i la poesia com la primera teologia – adquireixen un to i una funció sobretot ditiràmics. En canvi, l'explicació dels orígens divins de la lírica segueix el patró de les narracions que indaguen el naixement o la invenció de la poesia per destriar-ne un coneixement que es pugui fer valdre com a saber històric i fer servir amb finalitats teòriques.⁵

---

⁵ La parafrasi que Minturno fa del dictat aristotèlic al primer diàleg del tractat l'he citada a l'apartat 3.2 del primer capítol d'aquest treball, on també he fet referència al fragment de la dedicatòria en què Minturno repeteix el tòpic que la poesia és una art divina i una

Minturno necessita fer rendir aquest saber en benefici de la lírica perquè és el primer crític que n'aborda la teorització com a espècie major o perfecta, és a dir, amb l'objectiu de col·locar-la en el sistema jeràrquic de gèneres en peu d'igualtat amb l'èpica, la comèdia i la tragèdia. Per fer-ho, però, no pot comptar amb una tradició crítica que es remunti fins a les autoritats antigues i que hagi transmès una idea homogènia i prestigiosa de les composicions líriques. Al contrari, a banda de tenir en comú que tots són breus, els poemes que solen aplegar-se sota la categoria lírica no es distingeixen per ocupar-se d'un sol tema, ni tampoc per tractar-ne diversos amb un estil, un mode o un metre concrets. A més, la crítica cinc-centista d'orientació més antiquària tendeix a considerar que aquests poemes són artísticament més senzills de compondre que les obres dramàtiques i èpiques, que els preceptistes literaris no han de perdre el temps destriant-ne les regles perquè les que regeixen les espècies superiors ja valen per a les inferiors, que qui aspiri a ser un bon poeta els ha de conrear només per exercitar-se per a objectius més ambiciosos, que tracten qüestions de molta menys volada política i profunditat moral que una epopeia o una tragèdia, que s'inspiren sovint en experiències fútils d'esperits juvenils i vanitosos i que, en els pitjors casos, no busquen sinó excitar les passions més baixes de lectors i oients.⁶

---

teologia i als exemples habituals de grecs i hebreus hi afegeix els Evangelis. De la dedicatòria a l'Acadèmia Latria de la ciutat de Como, s.p.: "Percioche la poesia, com'è cosa divina, così è certamente arte d'Iddio, con la qual egli non pur tutto creò, onde grecamente Poeta, cioè fattore, è chiamato, ma insegnò anchora, come le cose divine in voce spiegar si dovessero. Di che fanno testimonianza le scritture de' primi Theologi, tanto apo gli Hebrei, quanto apo [al]tre genti, à tutti coloro, che leggono i libri di Mose, e de' Propheti, e d'Orphea, e di Lino, e di Mercurio, e d'Homero, e de' Pythagorici: ne' quali i mirabili segni delle cose, & i grandissimi prodigii, e le figure, & i modi del dire nascondono il vero, come la vaga scorza ne gli alberi, la midolla. Che diremo del santissimo e salutevolissimo Vangelo?"

⁶ Sobre les idees de la lírica al Renaixement, vid. Vega i Esteve [2004], i sobre la formació de la teoria de la lírica com a espècie major i el paper que hi té Minturno, vid.

Però és que, a més, Minturno ha de fer front a la indefinició i a la subalternitat de la lírica amb uns instruments de representació teòrica, els manlevats de la *Poètica* aristotèlica, molt poc adequats. D'entrada, ha de destriar unes constants del gènere que li permetin agermanar la lírica amb les altres espècies per compartir-hi el *genus* de la imitació. Fet això, ha de dotar la lírica d'identitat pròpia respectant les determinacions de la imitació que produeixen les *differentiae* de cada gènere: només llavors podrà inserir-la en el sistema literari i vindicar-ne la perfecció.

Així, i per apuntar només alguns dels problemes que sorgeixen d'assumir els principis i d'utilitzar l'aparat crític d'una poètica que adopta com a model la tragèdia i que tot just esmenta formes com els ditirambes i els nemes, Minturno ha de justificar que el poeta líric imita accions de personatges i que parla per boca d'ells, fins i tot quan els versos donen compte de les pròpies experiències. Ha d'unificar el mode i l'objecte d'imitació de les composicions líriques i decidir si les accions dels personatges es representen o es narren i si són honestes i greus o jocoses i humils. I un cop fet això, encara ha d'identificar la faula que encadena les accions i donar compte de les parts quantitatives en què s'organitzen les odes, les cançons i els sonets.

Sovint Minturno es veu obligat a interpretar d'una manera forçada tant els criteris aristotèlics com els trets que han d'omplir de contingut les categories teòriques per poder caracteritzar la lírica d'acord amb les exigències del model adoptat. És justament per compensar les fissures de la teoria que resulta d'aplicar a la lírica aquests mètodes, també per sumar arguments per persuadir que es tracta d'una espècie major i per vindicar el prestigi històric, cultural i social que la crítica tendeix a negar-li, que Minturno inventa un origen i un passat diví per a la lírica.

Weinberg [1961: II, 737-43, 755-9], García Berrio [1977: 94-113], Guerrero [1998: 79-95, 109-16, 140-4, 160-2], Greene [1999: 216-28], Esteve [2004: 47-109].

M'ha interessat explicar el relat de Minturno, en primer lloc, per mostrar que la història dels orígens de la poesia es forma mitjançant un conjunt d'enunciats que circula per apologies i elogis, enciclopèdies d'inventors i disputes sobre la primacia cultural de les nacions, i s'ofereix com a saber perquè se'n seleccionin i recombini elements, es transfereixin i reutilitzin als gèneres de la crítica, i encara dins mateix dels tractats teòrics, amb interessos nous que comporten una reescriptura de la història: en aquest cas, com ja havia assajat de fer-ho Fontius, l'originària poesia divina es repensa en clau de gènere.

Alhora, m'interessava reportar la narració perquè confirma que els crítics solen fer servir el saber que forneix la recerca historiogràfica dels orígens per satisfer objectius teòrics, però revela també que indagar els orígens de la poesia o d'un gènere pot esdevenir una alternativa als mètodes hegemònics de la crítica, pot permetre desplegar una estratègia discursiva que no arriba a servir, com en mans de Patrizi, per brandar la història *contra* la poètica neoaristotèlica i qüestionar-ne els mètodes i els coneixements, però que, si més no, serveix per resistir-se a que siguin els únics vàlids i autoritzats.

Convé fer notar, a més d'això, que la forma narrativa que adopta la història i la funció teòrica que exerceix es determinen mútuament: Patrizi té interès en diversificar els gèneres de la poesia sagrada, en narrar-ne una història que els desplegui diguem-ne en horitzontal, de manera que s'apoderin de tota la primera edat: és la hipotètica *comprensivitat* originària d'aquests gèneres el que el crític addueix com a aval històric per fonamentar-hi la poètica. Minturno, en canvi, té interès en reduir bona part d'aquests mateixos gèneres a la lloança i la pregària dels déus, a narrar-ne una història que faci que es repleguin al voltant d'unes formes i funcions constants que atravessarien diguem que verticalment el conreu del gènere en el temps, des dels orígens fins al present, des d'Orfeu fins Petrarca: en aquest cas, és el principi de la *continuitat* el que Minturno posa al servei de la teoria de la lírica.

Però sobretot m'interessava fer-me ressò d'aquest relat perquè permet introduir un nou front de la modalitat de la historiografia literària que indaga els orígens, el que configuren les relacions que crítics i historiadors estableixen entre els orígens i l'esdevenir de la poesia antiga – grega, hebrea, i sobretot llatina - i la història de la literatura vulgar. Minturno no és el primer estudiós del segle que incorpora la poesia escrita en italià – o en toscà – a una història que es remunta a la invenció de la literatura dels antics: abans que ell ho han fet Cristoforo Landino, Pietro Bembo, Mario Equicola i alguns dels més destacats participants en la polèmica sobre la llengua vernacle, però m'interessa abordar aquesta mena de relats començant pel de Minturno perquè, alhora que hi operen interessos, patrons d'explicació i tensions també presents en els de la majoria d'historiadors de la poesia vulgar, representa en alguns aspectes clau un extrem del ventall de formes amb què s'exploten les relacions històriques entre la poesia clàssica i la vulgar.

1.2. Una poesia sense orígens

Un dels objectius que Minturno persegueix en confegir *L'Arte poetica thoscana* és prestigiar la poesia vulgar posant-la de costat i a continuació de la de grecs i romans i fent-la objecte d'una reflexió crítica escrita en italià però inspirada en l'autoritat dels antics. És una operació – una transferència de saber a gran escala - que s'ha de sumar a les de tots aquells estudiosos que, seguint l'exemple de la filologia i de la crítica que venera i consagra els escriptors antics, editen i comenten les obres de poetes vulgars, les converteixen en els models de tractats per aprendre a compondre rimes, escriuen les vides dels autors i en promouen i defensen la lectura en acadèmies i estudis generals.

Ara bé, cal precisar que el compromís de Minturno no ateny *tota* la poesia vulgar o, si més no, no de la mateixa manera. Així, mentre que per vindicar els sonets i les cançons de Petrarca Minturno malda per mostrar que, en essència, hi perviuen les formes i funcions dels himnes i les odes dels antics, i que les rimes de l'aretí són tan o més bones que els

versos d'Anacreont i d'Ovidi, per aspirar a que la poesia èpica en vulgar pugui fer reviure l'antiga i arribar a les seves cotes, el crític reclama que els autors de *romanzi* repensin el gènere, és a dir, que s'ajustin a les regles que Aristòtil i Horaci van dictar i que segueixin l'exemple de les epopeies d'Homer i de Virgili.

Minturno és molt ambigu a l'hora d'avaluar els *romanzi* perquè tan aviat dubta que puguin ser considerats poesia, com suggereix que pertanyen al gènere èpic malgrat les moltes diferències que els separen de la poesia heroica clàssica. En cap cas, però, estableix entre els *romanzi* i les epopeies la relació de continuïtat històrica que ha creat entre les formes líriques antigues i modernes en explicar i il·lustrar els orígens divins del gènere i afirmar que s'hauria anat humanitzant i banalitzant fins que Petrarca l'hauria regenerat amb una poesia "amorosa però honesta". Al contrari, Minturno té molt d'interès en remarcar que el *romanzo* no és un gènere literari *propi*, com ho serien l'èpica i la lírica, sinó estranger. A l'entendre del crític, el terme mateix indica que procedeix d'Espanya i de Provença perquè allí l'haurien fet servir, originàriament, per designar l'idioma vulgar amb què parlaven i escrivien: per això, justament, l'haurien utilitzat també per referir-se a les composicions per narrar en romanç les gestes i les passions dels cavallers. Ara, el terme *romanzo* no designa només una llengua i un gènere d'orígens transalpins, implica també que una i altre tindrien com a condició originària ser bàrbars, perquè haurien sorgit de resultes que els pobles gots i alans que van ocupar les colònies romanes d'Espanya i Provença contaminessin i fessin malbé el llatí que s'hi parlava, el qual haurien pretès adoptar com a llengua en adonar-se que era més regular i elegant que la parla que havien emprat fins llavors.⁷

---

⁷ Minturno, *L'Arte poetica*, I, 26. "Mint.: Io non negherò, che non sia imitatione d'atti grandi & illustri, e degni dell'Epica poesia. Ma certamente la voce è straniera; e come nella favella Spagnuola; così credo, che nella Provenzale significhi il volgar' Idioma. Percioche in Hispagna, & in Provenza con le Colonie de' Romani la lingua anchora essendosi tanto diffusa, e talmente, che Romanamente vi si parlava; poiche l'una e l'altra

Assegura Minturno que el gènere, i amb ell el terme, haurien arribat a Itàlia arran que els poetes autòctons comencessin a imitar els *romanzzi* estrangers. Matisa, però, que en imitar-los els haurien dotat d'una major elegància, confirmant, així, la capacitat que ja Ciceró hauria atribuït als italians de millorar sempre el que altres pobles havien inventat. Ara, tot i “desbarbaritzar” el gènere, Minturno considera que ni en els *romanzzi* d'Ariosto ni en els de cap altre autor italià s'hi aprecien els ensenyaments d'Aristòtil i Horaci i això el porta a qüestionar-se si constitueixen de veritat un gènere literari. Vespasiano, l'interlocutor del crític al primer diàleg, vindica el valor d'aquestes obres emparant-lo amb la bona acollida que tenen entre la gent corrent. Minturno li replica que l'èxit i la bona reputació dels *romanzzi* es deu al fet que els lectors que més en gaudeixen no coneixen altra poesia: per això no entén que alguns crítics, tot i disposar de la formació adequada, s'obstinin en alabar-los i, el que és més greu a parer de Minturno, neguin que sigui convenient que els que componen *romanzzi* procurin imitar l'èpica de Virgili i d'Homer.⁸

---

parte occuparono, & habitaronvi Barbare nationi; la favella Romana, che vi rimase, benche in gran parte contaminata, e guasta, pur come piú regolata, e piú leggiadra della Gothica, e dell'Alanica lor natia, s'ingegnarono elle d'apprendere, e di tenere; e Romanzo la chiamavano; & in quella scriveano. Laonde, percioche non prima d'altro, che de' fatti, e de gli amori de' Cavalieri in tal favella da loro si trattò, le compositioni fatte intorno à questa materia, Romanzi si dissero”. Sobre la polèmica i les teories del *romanzo* al Renaixement, vid. Weinberg [1961: II, 954-1073], Javitch [1991], Morros [1998].

⁸ Minturno, *L'Arte poetica*, I, 26-7. “Questa medesima voce in Italia passò, poiche da nostri i componimenti de' Barbari si cominciarono ad imitare. E, percioche i nostri, come Cicerone c'insegna, sempre fecer migliori le cose da gli altri trovate; renderono anco la poesia de' Romanzi piú leggiadra, e piú vagha, se pur poesia si deè chiamare. Vesp.: Perche non è degna di questo nome? O non è Poeta eccellentissimo M. Ludovico Ariosto; come è nobilissimo scrittore de' Romanzi? Mint.: Si certamente: nè stimo, che di lui minor giudicio far si debba. Ma non posso affermare, che ne' Romanzi di lui, e de gli altri sia quella poesia; la qual Aristotele & Horacio c'insegnano. Vesp.: Che monta, che non vi sia quella, ma un' altra da gli Oltramontani trovata, e da gli Italiani illustrata, e fatta piú bella, pur ch'al mondo piaccia, e da lui si vegga

Després de fer la relació de diferències del *romanzo* respecte de l'epopeia clàssica, que són també els aspectes que el gènere vulgar hauria de corregir, Minturno estableix que la llengua italiana és prou greu, elevada i complexa – no gens rústica ni bàrbara – com perquè s'hi cultivi la millor poesia, de manera que no hi hauria d'haver impediment perquè l'èpica vulgar no prengués exemple dels models clàssics i fes, així, com la moderna poesia mèlica, la qual hauria seguit el camí traçat per l'antiga, i l'escènica, que tot just hauria començat a procurar assemblar-se al drama clàssic. I per si encara a algú li quedés algun dubte sobre l'horitzó cap el qual s'hauria de reconduir el gènere èpic i es plantegés concedir autoritat al model seguit per Ariosto o Boiardo, Minturno recupera els orígens bàrbars del *romanzo* per contrastar-los, ara, amb el noble llinatge dels inventors de les epopeies gregues i romanes i dels primers escriptors d'art poètica i fer evident que no és possible fonamentar una teoria i un model èpics en unes composicions inventades per nacions “enemigues de la raó” que mai no haurien demostrat posseir cap mena de coneixement.⁹

---

maravigliosamente accettata e ricevuta? Mint.: Del volgo io non mi meraviglio, il quale spesse volte accetta quelle cose, che non conosce; e, poich' una volta l'ha con molto suo piacere accettate, sempre le ritiene, e favorisce [...] Ma non posso non prender maraviglia grandissima, che si trovino alcuni scientiati, & ornati di buone lettere, e pieni d'alto ingegno; i quali, per quel, che se n'intende, confessino già ne' Romanzi non esser la forma, e la regola, che tennero Homero, e Virgilio; e dovervisi tenere Aristotele & Horatio comandarono; e nondimeno si ingegnino di questo errore difendere”.

⁹ L'*Orlando furioso* d'Ariosto constitueix el paradigma del *romanzo*, d'aquí que Minturno faci servir l'obra per assenyalar les diferències – i les mancances – del gènere respecte de l'èpica clàssica culta: el principal retret de Minturno i, en general, de la crítica neoaristotèlica és l'excés de personatges i d'accions i la manca d'unitat argumental. Més endavant, Minturno reclama la qualitat literària del vulgar italià que havia negat a la llengua originària dels *romanzì*. *L'Arte poetica*, I, 30: “Nè penso, che mai nell'animo gli cadesse di stimare l'italiana lingua esser tanto rustica, e si barbara, che mai l'Homericà, e Virgiliana poesia non riceverebbe: perche il volgo habbia gli orecchi avvezzi alle fole de' Romanzi; e sieno i versi di questa favella d'altra misura, e d'altra harmonia [...] Conciosiacosa, che negar non si debba questa lingua esser così grave, e leggiadra, & atta

La història dels orígens de la lírica vulgar que Minturno explica en començar el tercer diàleg és molt més breu, senzilla i il·lustre que la dels *romanzi* perquè, de fet, la lírica vulgar no en té, d'orígens o, si més no, no en té de propis: “després dels antics lírics, van venir els nostres”. A Minturno li interessa persuadir el lector que les rimes de Petrarca tenen els mateixos orígens que els primers himnes sagrats i emfàtics que en són la continuació per dignificar la lírica moderna feta en italià, però també per silenciar i substituir els orígens que els atribueixen altres versions de la història, justament perquè aquests altres inicis de la lírica, inclosos en molts casos en els orígens de la llengua i de tota la literatura vulgar, són tan bàrbars com els que Minturno assigna als *romanzi*.

De fet, Minturno també fa front a la història que contamina de barbàrie els orígens de la poesia vulgar en italià a la dedicatòria i a l'últim llibre del tractat, el quart, amb una estratègia molt semblant a la que

---

à spiegare in parole ogni materia, laqual per le voci possa in luce venire, che qual si voglia maniera di poesia leggiadramente, e gravemente trattarebbe. Se la Melica moderna segue l'orme dell'antica, come che con altro contento di parole; e la Scenica à nostri tempi comincia à parer bella non per altro, se non che si studia d'assomigliarsi à quella de gli Antichi: l'Epica, la qual'è posta ne' Romanzi, non prenderà essemplio dall'Idea ne' libri di Virgilio, e d'Homero espressa?”. Minturno revela en aquest punt la premissa que el mourà a transferir els orígens de la lírica antiga als de la moderna lírica vulgar en italià: I, 32: “Percioche, io non credo che negarmi si possa le cose trovate prender da gl'inventori authorità, forza, e vigore [...] Hora veggiamo, quali sieno gli authori dell' Epica poesia, della quale noi ragioniamo, e quali de' Romanzi. Certo è, che l'Idea di questa espressa nell'opere loro ci diedero i più nobili poeti de' Greci e de' Latini & i più eccellenti scrittori dell'una, e dell'altra lingua l'arte poetica ne composero. De' Romanzi furon' inventori i Barbari, e tali, che mai non hebber qualche riputatione di dottrina, come che da qualche lume di natura fusser guidati. Ma tutti affermano, che la Natura de gli huomini senz' arte non puô far' opera perfetta. E coloro, che si studiano di trovar' in quei sogni nuovo artificio, mi par, che vadan cercando alberi frondosi, & herbe verdi nell' arene dell' Ethiopia. Nè certamente altro è questo, che cercar legge in gente naturalmente nimica di ragione, & il vero nella vanità, e nell'errore la certezza”.

desplega per a la teoria de la lírica. A la dedicatòria, no gaire després d'haver-la presentat com una art divina, el crític explica que *la* poesia va “florir” durant molt de temps a Grècia, fins que les discòrdies entre pobles van empènyer-la cap a Itàlia on, al seu torn, va resplendir-hi fins que les successives invasions bàrbares van confinar-la a les llibreries durant molts segles. I allí hauria romàs enterrada i oblidada fins els temps de Dante i Petrarca, quan hauria començat a recuperar la bellesa i, gràcies als dos poetes, s'hauria elevat fins a les cotes assolides pels millors autors antics. Considera Minturno que l'excel·lència literària dels poetes trescentistes no va tenir continuïtat i que l'art s'hauria abaltit fins l'època de Pontano, Sannazaro i Bembo, gràcies als quals hauria recuperat l'elegància i la gravetat perdudes, virtuts que a partir de llavors acadèmies fundades arreu d'Itàlia – a Nàpols, a Florència, a Ferrara, a Siena – s'haurien encarregat de vetllar i acréixer. Tot i això, segons Minturno, el progrés de la poesia s'hauria vist entorpit, interromput i fins anorreat diverses vegades a causa de disputes i guerres entre ciutats, sempre, però, per renéixer de les cendres, ara en una regió del país, ara en una altra, com la Llombardia, a la qual pertany l'Acadèmia Laria de Como, dedicatària del tractat.¹⁰

---

¹⁰ Minturno, *L'Arte poetica*, dedicatòria, s.p.: “Fiori ella [la poesia] gran tempo nella Grecia; spenti poi quelli divini ingegni, fuggendo le tempeste delle discordie de' Greci, dalle quali quella nobilissima parte del mondo si spesso fù battuta, che al fine fè grandissimo naufragio, se ne venne in Italia: ove lungo tempo splendidamente visse. Dapoi per le ruine di lei da Barbari non una volta occupata, & distrutta, molti secoli si stette sepolta nelle librerie con la memoria di quelli, che fatta l'haveano fiorire, e vivere magnificamente. Ne' tempi poi di Dante, e del Petrarca si destò, e ricominciò ad apparire; e sì bella si mostrò, che le pareva haver ricoverate l'antiche bellezze, nè punto cedeva à se stessa di quei secoli antipassati: sì la seppero quei due Spiriti eccellentissimi adornare. Nè stette guari di tempo, che si nascose: nè si lasciava rivedere, come se dormisse. Ma, poi che nell'età del gran Pontano, che fù veramente un sol luminosissimo della lingua latina, così nella sciolta, come nella ristretta compositione delle parole; e di quei due chiarissimi lumi di dottrina e d'eloquenza, Attio Syncero, e Pietro Bembo, si svegliò, e riprese i suoi ornamenti, e leggiadra ricominciò per ogni parte à mostrarsi: da

Després d'haver donat compte de la naturalesa de la poesia i dels gèneres majors als tres primers llibres, Minturno dedica el diàleg del quart a examinar la literatura amb criteris retòrics, gramàtics i mètrics, per això hi explica l'origen i el significat del terme *rime*. El report s'emmarca en la resolució d'un dubte: si el terme "rimes" es refereix a tots els tipus de versos o només als que rimen entre ells. Els interlocutors es decanten per interpretar que els termes "rimes" i "versos" s'usen sovint per significar el mateix, una composició sotmesa a una restricció sil·làbica, però que en vulgar s'hauria adoptat el primer terme per distingir els versos rimats, atès que en la tradició llatina no se'n componien i tots eren versos sense més. Que "rimes" té en molts casos el sentit genèric de vers ho revela també, segons Minturno, que etimològicament provinguí del terme "rhythmi", que en grec hauria

---

indi in qua è venuta di di in di nella leggiadria, e nella antica gravità, avanzando per la virtù dell'Academie, che in molte nobilissime città d'Italia à tenere da huomini dottissimi & eloquentissimi si cominciarono; e tutto di perseverano sì, che ella par, che stia sicura di non havere ad esser cacciata fuori del seno di lei, ò d'haverei pur al meno à vivere, e fiorire lungamente. Di queste Academie la prima odo, che nacque in Napoli nel felicissimo grembo della Sirena: della quale fù padre il Pontano, & in cui si nudrì e crebbe il Syncero; e quelli rari ingegni, che ragionarono dello studio delle Muse, e dell'arte Poetica in Mergillina, come trovarete nell'opera mia latina del Poeta. L'altra fù quella, che raccolse in Firenze la splendidissima magnificenza, e la somma liberalità di Lorenzo de' Medici, nel cui seno truovo haver visso, e fiorito molti huomini in diverse facultà singolari; ma spetialmente quelle tre Phenici, il Mirandola, il Ficino, & il Politiano [...] E veramente, come furon felici i principii di lei, se così fussero stati i progressi, havrebbe fatta perfetta quella luce, la qual'ella cominciò à dare alla Thoscana favella. Ma interrotta non una volta dalle discordie civili, e dalle guerre, & al fine spenta, delle reliquie di lei quasi del cener della Phenice si rinovò in diverse parti d'Italia non men bella, che prima, e spetialmente in Lombardia; ove, come che in molte città fiorisca, meravigliosamente in cotesta vostra città risplende per li chiari lumi di tanti, e sì rari intelletti veramente celesti". Justament de la primera acadèmia, la napolitana fundada per Pontano, són els interlocutors representats per Minturno al *De poeta*. Sobre el paper de les acadèmies renaixentistes en la recuperació del saber, remeto al clàssic estudi de Yates [1946].

servit per designar el vers i que els bàrbars haurien corromput i transformat en “rime”, terme que després haurien adoptat “els nostres” i que hauria valgut també per referir-se als versos que tinguessin consonància entre ells.¹¹

Tant a la dedicatòria, en relatar els cíclics renaixements de la poesia, com al llibre quart, en explicar l’origen de les rimes, Minturno obvia la relació de causa i efecte que molts altres historiadors estableixen entre les invasions bàrbares d’Itàlia i el naixement dels vulgars de la península i que ell mateix ha fet servir per explicar l’origen del *romanzo*. De fer cas a la història que explica el crític, el procés de contaminació i corrupció del llatí per contacte amb els idiomes de pobles francs i germànics, i els nefastos resultats que d’això se n’haurien derivat per al conreu de les lletres i la transmissió de sabers, no hauria afectat la formació de les parles vulgars italianes, si més no, no l’hauria afectat prou com per qüestionar que la poesia que s’hi hauria fet no fos la continuació “natural” d’aquella que s’havia conreat en llatí i que havia

---

¹¹ Minturno, *L’Arte poetica*, IV, 356-7: “Ferr.: Se Rime son quelle voci, le quali nella consonanza tra loro si rispondono; come que’ versi, che non l’hanno, di questo nome diremo? Mint.: Io non credo, che’l Petrarca quando disse “In rime sparso il suono” l’ultime voci sole intendesse, e non tutti i versi intieri: anzi mi si fà credere, che dicendo egli “Hor rime, hor versi, hor colgo herbete, e fiori” [...] per li versi i Latini, e per le rime i Volgari componimenti sotto certo numero di syllabe compresi, e limitati intendesse: non che le rime non sien versi; ma per distinguer l’una compositione dall’altra: conciosiacosa, che la Latina non habbia altro nome, che’l generale, e commune à tutti i Poetici componimenti; e della Volgare sien proprie le rime. Percioche se le rime non fosser versi, non havrebbe egli detto “E’n versi tento sorda, e rigid’alma”. Nè, “Sò ben’io, ch’à voler chiudere in versi” [...] È il vero, che come credere agevolmente mi si lascia, quei numeri di voci concordanti, che da’ Greci Rhythmi si diceano, Rime corrottamente prima da’ Barbari, e poi da’ nostri essendo detti; Rime anco si dissero i versi, i quali di tali consonanze s’adornano. Ma, percioche il numero, e l’harmonia s’è conchiuso, che in tutto il verso, & in tutte le parti di lui si truova; non veggio, perche solamente rime dirsi debbano questi, ne’ quali l’ultime parole s’accordano”.

arribat a la península provinent de Grècia. Amb aquests relats, Minturno elideix també la influència que tradicions “bàrbares” com la dels trobadors provençals o la de la poesia siciliana haurien tingut en la formació de les rimes vulgars d’acord amb els testimonis dels mateixos Dante i Petrarca i tal com sancionen Mario Equicola, Pietro Bembo i altres historiadors.

L’estratègia narrativa de Minturno passa per bandejar les diferències lingüístiques i remarcar, en canvi, que els italians són els hereus de la cultura i de la literatura del territori. Dante i Petrarca, tan diversament valorats per la historiografia humanista en funció de la llengua amb què havien escrit, esdevenen al relat els recuperadors d’una poesia que és alhora universal i italiana i que mai hauria estat destruïda ni alterada per agents externs, només confinada a l’oblit, de la qual cosa en serien responsables tan sols els pobles bàrbars, per força estrangers en l’apologia nacionalista que confegeix Minturno.

En el mateix sentit, la tasca endegada pels autors tres-centistes de retornar l’esplendor a la poesia l’haurien continuat arreu d’Itàlia escriptors i institucions que Minturno disposa orgànicament al servei d’una mateixa i única causa, passant per damunt de les diferències d’afinitats i interessos polítics, culturals i lingüístics que pogués haver-hi entre uns i altres. En aquest cas, convé eliminar la diferència, en altres, crear-la: que per antics i moderns “versos” i “rimes” signifiquin el mateix reforça la continuïtat entre tradicions literàries, en canvi, que els italians adoptessin el terme “rimes”, nascut de la corrupció d’un mot grec, no revela per Minturno cap indicatiu d’identitat cultural i lingüística entre els “bàrbars” i els “seus”: són els altres els que contaminen el grec i el llatí i els que desvirtuen i fan malbé la poesia conreant-la amb llengües rústiques i amb gèneres *impropis* com el *romanzo*.

En conjunt, la història de Minturno respon als relats humanistes que han denigrat la llengua i la poesia vulgars pels seus orígens i esdevenir. Els detractors del vulgar condemnen el naixement de la parla perquè entenen que és indissociable de la corrupció del llatí i de la

imposició al territori d'idiomes estrangers, bàrbars i rústics. Interpreten que el creixement del vulgar hauria perjudicat el coneixement del llatí i que, en negligir-lo per servitud a les llengües bàrbares, els italians haurien malbaratat l'oportunitat d'aprendre i transmetre tot el saber que, durant segles, la llengua dels romans hauria acollit i divulgat de pobles antics com els egipcis, els hebreus i els grecs. Així, s'haurien perdut les doctrines i facultats necessàries per progressar culturalment i el país hauria caigut en una profunda i llarga crisi, durant la qual, per força, la poesia conreada en vulgar mai no hauria pogut tenir art. Alguns d'aquests escriptors consideren que Dante i Petrarca haurien recuperat per a les lletres la filosofia i l'eloqüència dels antics, altres, en canvi, els retreuen que no tinguessin prou formació per compondre bons versos en llatí i els acusen de perpetuar la crisi de la literatura en dedicar esforços fútils a la creació en vulgar.

Les explicacions de Minturno responen també, justament, a la reputació que molts crítics i historiadors han construït sobretot mitjançant biografies i edicions comentades per als Dante, Petrarca i Boccaccio vulgars com a resposta a la minorització que aquests autors pateixen en les històries que reassignen l'*auténtic* renaixement de les lletres llatines a escriptors posteriors. L'interès que, més que cap altra obra, desperten el cançoner i els *Trionfi* de Petrarca des de l'últim terç del segle XV en endavant i el prestigi creixent que d'això en deriva, determinen el compromís que Minturno adquireix a *L'Arte poetica* d'elevat la lírica a espècie major i de contribuir a dignificar el conreu de les rimes vulgars reescrivint-ne els orígens, alhora que expliquen que Minturno confereixi molt més valor al gènere que representa Petrarca, el qual per molts crítics hauria superat els lírics grecs i romans, que no al *romanzo* i a un autor com Ariosto, tot i considerar que la versió italiana del gènere supera qualsevol altra variant estrangera.

El relat de Minturno i la visió històrica que els teòrics traeixen de la poesia vulgar acusen també la pressió que exerceix la qüestió de la llengua. Les polèmiques sobre el nom, la naturalesa i els models del

vulgar atenyen la història de la poesia perquè sovint s'hi concep l'ús literari com la prova més poderosa del progrés i perfeccionament de la llengua, alhora que consoliden el prestigi i la rellevància històrica de les tres corones tres-centistes, atès que molts dels polemistes que vindiquen la primacia del florentí o del toscà entre els vulgars peninsulars addueixen per carregar-se de raó que aquests autors, els primers de perfeccionar la poesia vernacle, haurien emprat la llengua que volen promoure com a estàndard italià.

En moltes d'aquestes narracions, Dante, Petrarca i Boccaccio constitueixen el tombant decisiu de la història de la poesia vulgar, el punt culminant en què s'hauria alliberat de la barbàrie originàriament imposada per pobles estrangers i s'hauria elevat a l'alçada de les literatures clàssiques i la fita cronològica en què hauria començat una nova poesia que, alhora, seria hereva i continuadora de les glòries de la cultura nacional. Així, s'argüeix que en el constant esdevenir cíclic de la literatura, Dante, Petrarca i Boccaccio ocupen la posició i exerceixen la funció que entre grecs i llatins haurien pertocat a Orfeu, Homer i Demòstenes i a Enni, Virgili i Ciceró, que és també un recurs per assimilar mitjançant relacions d'homologia els progressos i l'edat d'or de la poesia vulgar amb els que la historiografia atribueix a les tradicions clàssiques. No és debades, llavors, que al llibre quart del tractat, dedicat a l'elocució, Minturno atorgui a Petrarca el paper que les poètiques llatines solen reservar a les obres de Virgili i converteixi les rimes de l'aretí en el dipòsit d'exemples de la literatura vulgar, la qual comença a fer-se, així, amb un cànon propi.¹²

Minturno s'aprofita del fet que la majoria de filòlegs del vulgar – editors, comentaristes, lingüistes, crítics i historiadors – concentrin l'interès en els autors tres-centistes i que considerin o bé que dels orígens

---

¹² Sobre la substitució de Virgili per Petrarca i les idees sobre la qualitat sonora i el concert de la rima toscana que Minturno exposa al llibre IV de *L'Arte poetica thoscana*, vid. Vega [1992: 214-26], sobre la canonització de Petrarca, vid. Kennedy [1994].

del vulgar fins l'època de Dante no es va fer poesia, o bé que els esforços que s'hi van dur a terme per recuperar l'art no van ser prou rellevants com perquè se n'hagin divulgat els autors i les obres. Aquest desinterès adoba el terreny perquè el crític doni a entendre que Petrarca és el *primer* dels lírics italians i obviï els orígens i el període que posen en joc la diferència lingüística entre antics i moderns, la possibilitat que la poesia vernacla arrossegui segles de conreu rústic i anònim, la influència de tradicions literàries foranes i, sobretot, la màcula dels inicis bàrbars del vulgar, factors que podrien qüestionar que la lírica petrarquesca sigui la continuació d'un gènere que prové del cel i dels déus.

Per tant, el relat de Minturno participa dels interessos i esquemes d'interpretació de l'entramat de gèneres des d'on s'escriu la història de la poesia vulgar i n'és, alhora, un cas singular i extrem, en la mesura que el crític s'atreveix a allargar el corrent desinterès per la literatura anterior al segle XIV fins els orígens de la llengua i la poesia vulgars, focus d'atenció de quasi bé tots els historiadors. Un cop alliberades dels orígens, Minturno converteix les rimes vulgars en la continuació de *la* poesia.

En un altre extrem del ventall d'històries de la poesia vulgar s'hi ha de situar la que Giammaria Barbieri escriu als anys setanta del segle XVI i que havia d'ocupar el primer llibre d'un *rimario* que l'autor no va poder completar perquè es va morir el 1574.¹³ La història de Barbieri, que Girolamo Tiraboschi va editar el 1790 amb el títol de *Dell' origine della*

---

¹³ Segons Debenedetti [1995 (1911): 141 i ss.; 203] Barbieri i Lodovico Castelvetro haurien tingut llest un volum comentat i en part traduït de poesia provençal, el qual hauria estat previst que es publicués a Venècia el 1552. Al final, no va editar-se, segons el fill de Castelvetro, per culpa que el seu pare fos perseguit per l'Església, raó que Debenedetti considera poc plausible perquè el 1552 els curadors del volum rebien ajuda del Lligat Pontifici. En tot cas, cap a la meitat de la dècada dels 50, Castelvetro fou acusat de luteranisme, es va veure implicat en polèmiques literàries que van tenir conseqüències personals i en un assassinat que van obligar-lo a refugiar-se primer i a exiliar-se després fins que morí el 1571. Cal pensar que Barbieri deuria reciclar la feina feta per aquest volum per redactar l'*Arte del rimare*, el títol que volia per a l'obra segons testimoni del seu fill, el qual va intentar publicar-la sense èxit.

poesia rimata, té per objecte les rimes fetes en vulgar per poetes italians, provençals, sicilians i francesos. Barbieri assumeix que, malgrat la diferència d'idioma, tota aquesta poesia en vulgar comparteix el tret de la rima, el qual la distingeix dels versos dels antics grecs i romans. Descarta, així, la hipòtesi que les rimes vulgars nasquessin de les composicions clàssiques i addueix que pels antics el recurs de rimar hauria estat molt més esporàdic que no pels moderns i en cap cas definidor de la poesia. A partir d'aquí, Barbieri avalua la possibilitat que tinguessin origen entre àrabs, sicilians i provençals i indaga les causes i les vies per les quals les rimes s'haurien pogut transmetre d'un poble i d'un vulgar als altres.

Examinaré el report de Barbieri amb detall més endavant. Aquí volia fer-me'n ressò només per mostrar que, no gaires anys després que aparegui *L'Arte poetica thoscana*, s'escriu una història que no assumeix que la poesia vulgar arrossega una tara originària, ni s'obliga a dignificar-la vinculant-ne la invenció a la de les literatures clàssiques. A la dedicatòria al duc de Ferrara, Barbieri justifica que s'hagi decidit a escriure l'obra adduint que els estudis que han antecedit el seu no aporten coneixements suficients sobre les rimes. Així, considera Barbieri que a Minturno, tot i haver-hi dedicat un volum molt llarg, se li ha de retreure que, en lloc de destriar les propietats de les rimes, hagi pretès enriquir-les aplicant-los-hi termes i conceptes de la mètrica grega, de la poètica aristotèlica i de la retòrica d'Hermògenes.

Però Barbieri no només pren distància de l'afany classicitzador i de l'erudició antiquària de teòrics com Minturno, també ho fa respecte dels mètodes: això determina que la indagació històrica sigui més rellevant a l'obra de Barbieri que no al tractat de Minturno, i el mateix val per al *Libro de Natura de Amore* i les *Institutioni al comporre in ogni sorte di rima* de Mario Equicola, per les *Prose della volgar lingua* de Pietro Bembo i per les arts de rimar de Lodovico Dolce i de Girolamo Ruscelli, per exemple. Això comporta que Barbieri no abandoni la recerca un cop s'han establert els orígens de les rimes, que no desatengui la tradició trobadoresca dels segles XII i XIII, que l'interès per conèixer les

biografies dels poetes vagi més enllà de les tres corones florentines i incorpori a la narració dades de les vides i *rasós de trobar* d'autors provençals i que expliqui la variació no només des d'una perspectiva lingüística i mètrica, sinó també per raons socials i polítiques.

Ara, Barbieri també participa dels interessos, principis i estratègies que adopten Minturno, Equicola, Bembo, els polemistes de la llengua i els teòrics de les rimes, participa de les inèrcies ideològiques i de mètode que s'han configurat entre tots els gèneres i llocs des d'on s'escriu la història i la poètica del vulgar i que alhora atravesen i cohesionen els diversos relats i al capdavant permeten parlar de la formació d'una història. D'entrada, cal assenyalar que el projecte d'elaborar una art de rimar i d'indagar-ne el passat s'explica per l'interès que generen les composicions de Dante i, sobretot, de Petrarca, i pel prestigi que se'ls confereix. Tot i que l'estudi de la literatura provençal que es porta a terme al Cinc-cents és molt menor que la recerca filològica que es dedica a la poesia i a la crítica dels antics, si se'n fa és perquè s'assumeix que conèixer la llengua provençal i la tradició trobadoresca serveix per entendre i valorar millor algunes de les fonts i referències dels tercets, les cançons i els sonets de Dante i de Petrarca.¹⁴

Per Barbieri, com per molts dels que s'interessen pels orígens i la història de la poesia vulgar, Dante i Petrarca representen les fites d'excel·lència poètica i els paràmetres cronològics i de mestratge artístic

---

¹⁴ La convicció que la lírica petrarquesca deu molt als trobadors recolza sobretot en les lloances que el poeta els dedica als *Rerum vulgarium fragmenta*, en la cançó LXX, en què inclou un vers en llemosí, i en els versos del *Triumphus Cupidinis*, IV, 28-81, on descriu un "drappello" d'estranyes poetes vulgars encapçalat pel mestre d'amor Arnaut Daniel. Quan historiadors de la llengua com Pietro Bembo comencin a difondre que el toscà tres-centista hauria rebut moltes influències lèxiques i sintàctiques del provençal, alguns comentaristes de Dante i de Petrarca raonaran que, per entendre'ls millor, convé conèixer la llengua dels occitans i, encara, d'altres, com Alessandro Vellutello, viatjaran a terres provençals per il·lustrar la història i la topografia del *Cançonier*, cf. Debenedetti [1995 (1911): 24-6], Schutz [1951], Weinberg [1959-60], Belloni [1980].

amb què s'organitzen les narracions. A més, com ja he apuntat, constitueixen fonts d'informació autoritzades sobre l'origen i l'evolució de les rimes – Dante en parla a la *Vita Nuova* i al *De vulgari eloquentia* i Petrarca s'hi refereix en una de les *Familiars*.¹⁵ I, sobretot, s'erigeixen en l'eina per seleccionar el cànon de poetes vulgars, perquè del fet que aquests autors els esmentin i de com els valorin en depèn, primer, que els historiadors en donin compte i, després, quin lloc assignen a cada rimador en la jerarquia de qualitat literària.¹⁶

La de Barbieri és també una història escrita per vindicar la primacia de la poesia italiana. A diferència de Minturno i altres, però, per justificar-la no addueix que els italians formen una sola nació amb els romans i que, per tant, són els autèntics hereus de la cultura i els sabers clàssics. Com ja he assenyalat més amunt, Barbieri ni s'apropia ni en fa un problema, dels orígens que la historiografia humanista ha atribuït al

---

¹⁵ A les *Familiars*, en una epístola dirigida a Sòcrates, Petrarca planteja l'origen sicilià de les rimes toscanes, *Fam.*, I 1, 6: "Pars autem mulcendi vulgi auribus intenta, suis et ipsa legibus utebatur. Quod genus apud Siculos, ut fama est, non multis ante saeculis renatum, brevi per omnem Italiam ac longius manavit, apud Graecorum olim ac Latinorum vetustissimos celebratum: siquidem et Atticos et Romanos vulgares rythmico tantum carmine uti solitos accepimus". En canvi, Dante, al *De vulgari eloquentia* reporta que els primers poetes vulgars haurien escrit en llengua d'oc, I, X: "Pro se vero argumentatur alia, scilicet oc, quod vulgares eloquentes in ea primitus poetati sunt, tanquam in perfectiori dulciorique loquela, ut puta Petrius de Alvernia et alii antiquiores doctores". Poc més endavant, Dante fa referència a la fama literària del sicilià entre les parles italianes, però matisa que aquesta reputació s'hauria degut al fet que, a l'època dels reis normands Frederic i Manfred, els centres de poder i de cultura italians s'haurien concentrat a Sicília, i tota mostra de talent artístic s'hauria qualificat de siciliana, I, XII: "[...] videtur sicilianum vulgare sibi famam pre aliis asciscere eo quod quicquid poetantur Ytali sicilianum vocantur". Els historiadors solen remetre a un passatge de la *Vita Nuova*, XXV, en què Dante afirma que no es troben testimonis de poesia vulgar, ni d'oc ni de si, més enllà de cent cinquanta anys.

¹⁶ Per al cànon vulgar, els passatges més atesos solen ser *Purgatori*, XI, XXIV i XXVI, i de Petrarca, la cançó LXX, el sonet CCLXXXVII i els versos més amunt indicats del *Triomf de l'Amor*. Sobre el cànon del Cançoner i dels *Trionfi*, vid. Pancheri [1997].

vulgar, per això s'estalvia d'inventar-li un passat més il·lustre i en té prou amb xifrar la superioritat de la poesia italiana en el prestigi de les rimes de Petrarca. Si l'aretí és el millor poeta en vernacle, per força ha de ser el millor d'entre els italians que componen en vulgar. D'aquesta convicció sorgeix l'opinió de Barbieri tocant a la polèmica de la llengua – sostinguda també per molts dels que hi intervenen –, això és, que s'ha d'adoptar el toscà com a model de llengua literària perquè és el vulgar que van utilitzar Petrarca i els millors poetes.

2. LA HISTÒRIA DE LA POESIA VULGAR I ELS HUMANISTES DEL QUATRE-CENTS

2.1. Els orígens bàrbars del vulgar

Els relats de Minturno i de Barbieri són pròxims en el temps, no obstant això, són apropiats per delimitar l'espai discursiu en què es configura la història dels orígens i esdevenir de la poesia vulgar a Itàlia durant els segles XV i XVI. Cada historiador selecciona, combina, omet i emfasitza dades i arguments amb interessos i criteris diferents, però en ambdues històries s'hi perceben ramificades la pressió i les implicacions d'uns mateixos paràmetres d'interpretació forjats en els gèneres i contextos de discussió que ocupen el centre d'aquest espai discursiu. Ja he apuntat més amunt que la història de la literatura vulgar es dissemina per - i es dirimeix en - les històries polítiques de Roma, d'Itàlia i de les ciutats-estat de la península, pels diàlegs, tractats i gramàtiques sobre el vulgar, per les històries de les lletres i els sabers dels llatins i per les vides de poetes en catàlegs d'escriptors i comentaris: en suma, està entrellada en la formació de la història política, cultural i lingüística d'Itàlia i en la invenció de l'humanisme.

Com passava amb els relats dels orígens de la poesia antiga, o de la poesia sense més, es fa difícil identificar per qui, quan i com comença a formar-se una història dispersa en tantes seus i implicada en tants fronts historiogràfics i encara més examinar-la d'una manera completa i exhaustiva. És per això que vull seguir un itinerari de lectura que es

concentri en aquells eixos de la història que s'articulen al voltant dels orígens de la poesia vulgar. Alhora, però, m'interessa fer servir una noció inclusiva d'aquests orígens, és a dir, que em permeti atènyer les explicacions del naixement de la poesia, però també de la llengua, de les lletres i de les rimes, abastar els reports dels inventors de la literatura vulgar, els primers poetes i els refundadors o recuperadors de l'art, i encara atendre els canvis i esdeveniments – el progrés, la degeneració, l'oblit, la renaixença – que impliquen i comporten aquests orígens.¹⁷

M'interessa començar remuntant-me a la discussió sobre la llengua dels antics llatins que Leonardo Bruni d'Arezzo i Flavio Biondo de Forlì tenen el 1435 mitjançant un intercanvi epistolar, perquè de les tesis que hi sosté Biondo en surt, preparada per a un llarg i influent recorregut, el que la crítica ha designat com la interpretació dels orígens catastròfics de la llengua vulgar, és a dir, que l'italià nasqués de la corrupció del llatí causada per la barreja amb els idiomes dels invasors bàrbars.¹⁸ També m'interessa partir del que expliquen aquests humanistes perquè permet mostrar que les opinions que tenen sobre les relacions entre el llatí i el vulgar estan molt vinculades amb com interpreten la història política i cultural de Roma, d'Itàlia i de Florència en obres com els *Historiarum Florentinarum libri XII* de Bruni – enllestida al 1442 – i les *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* de Biondo – escrita entre el 1439 i el 1453. Unes i altres teories i narracions lingüístiques i polítiques, al seu torn, tenen efectes en els papers i la rellevància històrica que aquests autors presten a Dante i a Petrarca en escriure'n les vides –

---

¹⁷ Per les mateixes raons adduïdes, resultaria sempre incompleta i insuficient una bibliografia sobre els temes, els gèneres i els autors implicats en la formació de la història de la poesia vulgar: per això referiré sobretot els estudis que atenyin més de ple els aspectes vinculats a aquesta historiografia dels orígens.

¹⁸ Marazzini [1987: 398] adopta l'expressió que ja havia fet servir Banher [1966]. Per a un estudi exhaustiu i utilíssim de les relacions entre les històries polítiques, culturals i literàries que escriuen Bruni i Biondo, a més d'altres humanistes italians del Quatre-cents, vid. Ferguson [1939; 1948].

Bruni, el 1436 – o en donar compte dels personatges en el marc d'un catàleg d'homes famosos del país – el de la *Italia Illustrata* de Biondo, confegida entre el 1448 i el 1458 i publicada el 1474. En suma, a les obres de Bruni i de Biondo s'hi consoliden algunes de les idees cabdals que regularan com i on – atenant a què i a través de quins gèneres – s'haurà d'escriure als segles XV i XVI la història de la poesia vulgar des dels orígens.

Bruni i Biondo discrepen sobre la situació del llatí a l'antiguitat perquè l'aretí interpreta que els romans il·letrats no feien servir el mateix llatí que els doctes, sinó una *vulgariter loqui*, una parla vulgar que, respecte del llatí culte, hauria ocupat llavors una posició anàloga a la que en el present tindria el vulgar italià en relació al llatí. Biondo no està d'acord amb què la situació del llatí antic fos diglòssica: entén que hi havia diferències de registre i de qualitat en la locució, però que tothom parlava la mateixa llengua i addueix proves per demostrar que la gent corrent hauria tingut una competència passiva del llatí gramàtic. El més important, però, és que Biondo atribueix a Bruni la tesi que el poble romà hauria parlat un vulgar molt semblant al modern, sobretot tocant al lèxic, i que, en respondre-li, l'aretí insinua amb molt poc èmfasi que caldria corregir l'opinió que se li assigna. Així, la tebior amb què reacciona Bruni fa que alguns dels humanistes que després s'afegiran a la discussió alineant-se amb Biondo – per exemple, Leon Battista Alberti, Poggio Bracciolini i Francesco Filelfo -, vagin més enllà que el de Forlì i assumeixin que Bruni sosté que el vulgar modern ja es parlava a l'antiga Roma, opinió que procuren desacreditar amb diversos arguments.¹⁹

---

¹⁹ Per reportar les idees que més m'interessen de la polèmica lingüística entre Biondo i Bruni, segueixo l'estudi de Tavoni [1984], del qual també citaré els fragments de les epístoles incloses en apèndix a l'estudi. Biondo obre el foc a l'epístola *De verbis romanae locutionis* plantejant les opinions al voltant de les quals s'apleguen tots aquells que han participat en un debat que ja ve de lluny, [1984: 198]: "Magna est apud doctos aetatis nostrae homines altercatio, et cui saepenumero interfuerim contentio, materno ne et passim apud rudem indoctamque multitudinem aetate nostra vulgato idiomate, an

Interpretada en aquests termes, ara no importa si forçats o no, la visió de Bruni negaria la integritat lingüística de la civilització romana i comportaria que el bilingüisme diglòssic del present deixés de concebre's com un esquema de relacions anàleg al del passat per a esdevenir-ne la continuació. Biondo i seguidors consideren que cap prova avala aquesta interpretació, però s'hi oposen també perquè, en cas d'acceptar-la, els forçaria a reconsiderar que la decadència cultural i lingüística que fan derivar del naixement i de la implantació del vulgar i de la forçosa minorització del llatí hagués estat causada per les invasions bàrbares i els obligaria a plantejar-se que les arrels d'aquesta decadència es poguessin trobar en la mateixa civilització antiga que haurien idealitzat.

Ben altrament, els humanistes que veuen en la difusió del vulgar un fre o una amenaça per a la recuperació del saber clàssic procuren denigrar-lo remarcant que té un origen maculat de barbàrie i culpable d'haver destruït el llatí i amb ell la possibilitat d'accedir a tot el saber de

---

grammaticae artis usu, quod latinum appellamus, instituto loquendi more Romani orare fuerint soliti". Tavoni [1984: 5] remarca que, arran d'un altre passatge de la pàgina 13, hom podria interpretar que Biondo atribueix a Bruni i seguidors la tesi que els antics disposaven, no d'una llengua molt semblant al vulgar modern, sinó d'*un* vulgar, de la mateixa manera que n'hi hauria hagut en temps posteriors. No obstant això, les expressions del passatge citat, "aetate nostra vulgato idiomate" i d'un altre de la pàgina 111, "vulgarem nostram similem...locutionem", confirmen que la tesi que Biondo atribueix a Bruni és que els romans sense formació parlaven quasi bé el mateix vulgar que els moderns. Bruni matisa les postures en començar la resposta a Biondo [1984: 216]: "Quaestio nostra in eo consistit, quod tu apud veteres unum eundemque fuisse sermonem omnium putas, nec alium vulgarem, alium litteratum. Ego autem, ut nunc est, sic etiam tunc distinctam fuisse vulgarem linguam a litterata existimo". Tavoni [1984: 9] assegura que Bruni no fa cap altra esmena a la interpretació de Biondo en tota l'epístola i planteja que això podria deure's al fet que l'aretí no disposés d'arguments que li permetessin distingir clarament la tesi que ell sostenia, la del paral·lelisme gramatical entre la *vulgariter loqui* d'antics i moderns, de la versió historicitzada que n'havia donat Biondo.

les civilitzacions antigues.²⁰ Val a dir, però, que alguns historiadors consideren que les invasions bàrbares culminen una crisi política i cultural que hauria començat molt abans i per causes internes, en caure el règim republicà i instaurar-se l'imperi, sovint concebut, des de la perspectiva de les històries de les ciutats-estat italianes, com un sistema polític opressor que hauria impedit que les ciutats es desenvolupessin.²¹

Ara bé, la majoria de relats assumeix una distinció nítida entre italians i bàrbars que s'hauria mantingut abans, durant i després que els pobles transalpins envaïssin i dominessin la península. Alhora, el gruix d'historiadors dóna per fet que els italians, en conjunt o d'una regió, no haurien estat, si més no activament, implicats en la destrucció de la civilització romana. En això coincideixen Biondo i Bruni: cap d'ells no creu en la *translatio* de l'imperi romà als posteriors regnes cristians de francs i germànics que difón la historiografia feta sota els auspicis de l'Església catòlica. Biondo assegura que l'imperi va desaparèixer - i la decadència d'Itàlia va començar - quan els gots van saquejar Roma el 412 i afirma que qui va restituir al país la dignitat i la glòria romanes van ser les gents de les noves ciutats italianes. Bruni descarta cap mena de lligam

---

²⁰ Reporta Tavoni [1984: 5] que Biondo fa servir a l'epístola *De verbis romanae locutionis* l'expressió "abiectum hoc nostrum vulgarem".

²¹ Petrarca ja havia condemnat la tirania i la corrupció dels emperadors, però entre els humanistes quatre-centistes serà el mateix Leonardo Bruni qui encapçalarà aquesta crítica, la qual es complementa amb la promoció de les virtuts de les llibertats de la república. Bruni considera que la llibertat política estimula la competència entre els grans homes dels estats per destacar i que aquesta competència reverteix, al capdavall, en el prestigi de l'estat que la promou i que n'és el motor del progrés. Altrament, els emperadors i els tirans tendeixen a conculcar les llibertats dels ciutadans perquè no puguin sobressortir, ja que recelen de qualsevol que els pugui fer ombra: un sistema polític com aquest perjudica el desenvolupament de l'estat, també en el vessant cultural, d'aquí que Bruni interpreti que el canvi de règim va causar el declivi cultural de l'antiga Roma. Sobre tot això, remeto a Ferguson [1939] i la introducció de Hankins [2001] a l'edició de la *History of the Florentine People* per a la col·lecció de la *I Tatti Renaissance Library*.

entre romans i francs i teutònics i ho justifica adduint que els invasors van arribar a la península quan la capital de l'imperi ja s'havia traslladat a Bizanci i que, una vegada convertits en amos de la part occidental, aquests pobles del nord d'Europa mai no van tenir contacte amb els territoris romans d'orient. Que per Bruni els autèntics hereus de la civilització romana són els italians queda clar quan celebra que l'imperi carolingi entrés en crisi i hagués d'abandonar la península perquè entén que aquest fet hauria permès que les ciutats adquirissin autonomia, llibertat i, amb el temps, vigor per rescabalar-se de l'endarreriment provocat pels bàrbars i recuperar així una antiga esplendor que no pot ser sinó la dels romans.²²

La teoria dels orígens bàrbars del vulgar se suma a l'èmfasi amb què s'acusa sobretot els pobles transalpins – gots, huns, alans, longobards primer, francs i germànics després - d'haver malbaratat tot el llegat cultural romà. Per tant, d'una manera paradoxal, aquests orígens serveixen també per eximir de culpa els italians que haurien inventat el vulgar – o, si més no, que l'haurien començat a emprar - sotmesos a la dominació dels invasors. El que més m'interessa destacar, però, és que la convicció que assumeixen i consoliden aquests relats que romans i italians constitueixen la mateixa nació – o que, almenys, només ells pertanyen a una mateixa civilització – fornirà arguments a historiadors i crítics per demostrar que també la llengua i la poesia en vulgar dels italians, i només aquestes, tenen lligams amb el llatí i amb la poesia clàssica, que també en són, d'alguna manera, la recuperació.

---

²² Al primer llibre de la *Història del poble florentí*, Bruni desmenteix la versió que estableix que Florència va ser fundada per troians, ascendència a bastament vindicada per les històries de ciutats i nacions europees, i assegura que ho feren veterans del dictador romà Sulla, de resultes d'haver rebut terres en compensació pels serveis prestats, cf. Hankins [2001: xiii].

2.2. La recuperació de l'eloqüència llatina i la invenció de les rimes vulgars. Dante i Petrarca en la historiografia literària quatrecentista

L'argument de la continuïtat territorial, cultural o, si es vol, nacional, s'afegirà a d'altres que també tindran com a objectiu arrencar la poesia moderna en vulgar amb la tradició grecolatina per damunt de diferències lingüístiques. Per exemple, els que utilitza Bruni per vindicar el valor de les rimes de Dante en fer-ne la biografia. En arribar el torn d'explicar els estudis del poeta, Bruni reporta que el florentí va començar de ben jove a escriure versos d'amor en vulgar com els que es poden llegir a la *Vita Nuova*, els quals - aclareix Bruni com més d'un segle després ho farà Minturno en caracteritzar els sonets de Petrarca - foren inspirats per la "gentilesa de cor", en cap cas per un sentiment libidinós. De seguit, afegeix que l'Alighieri va tenir la poesia com a estudi principal, per afanyar-se ara a puntualitzar que no va conrear una literatura pobra, sinó fonamentada en la ciència i els sabers de moltes disciplines. L'aclariment dona peu a que Bruni introdueixi al relat la distinció entre l'espècie de poetes més perfecta, la dels posseïts per la inspiració divina i a la qual pertanyen Orfeu i Hesíode, i l'espècie d'autors que, com Dante, es regeixen per l'estudi, l'art i la prudència.²³

---

²³ Cito de l'edició de les *Vite, studi e costumi di Dante e di M. Francesco Petrarca* de Solerti [1904: 93-123]. Bruni, *Vita di Dante*, 106-8: "Fu usante in giovinezza sua con giovani innamorati, ed egli ancora di simile passione occupato, non per libidine, ma per gentilezza di cuore; e ne' suoi teneri anni versi d'amore a scrivere cominciò, come veder si puote in una sua operetta vulgare, che si chiama *Vita nuova*. Lo studio suo principale fu poesia, ma non sterile, né povera, né fantastica, ma fecondata ed inricchita, stabilita da vera scienza e da moltissime discipline. E per darmi ad intendere meglio a chi legge, dico che in due modi diviene alcuno poeta. Un modo si è per ingegno proprio agitato e commosso da alcun vigore interno e nascoso, il quale si chiama furore ed occupazione di mente [...] così nella poesia alcuno per interna agitazione e applicazione di mente poeta diviene, e questa è la somma e la più perfetta spezie di poesia: e qualunque dicono i poeti esser divini, e qualunque li chiamano sacri, e qualunque li chiamano vati, da questa astrazione e furore, che io dico, prendono l'appellazione. Gli esempli li abbiamo

Per la crítica quatre-centista, Dante ha demostrat ser un poeta amb estudis sobretot en confegir la *Comèdia*: justament, una obra feta en vulgar que no s'adequa a la concepció antiga del gènere còmic. És clar que encaixar el florentí en una de les divisions de la poètica clàssica procura reduir la distància conceptual que separa Dante d'Orfeu i que els aclariments que fa Bruni sobre les qualitats excepcionals de la poesia de Dante revelen els prejudicis que els humanistes del Quatre-cents tenen respecte del vulgar i de la lírica amorosa. Però encara és més significativa la reflexió teòrica que Bruni fa a continuació per establir, a partir del sentit original que en grec hauria tingut el terme, que, de poeta, n'és tothom qui excel·leix inventant obres en vers, més enllà del fet que ho faci en "istile litterato" o vulgar, diferència tan poc rellevant com que s'escrigui en llatí o en grec.²⁴

---

da Orfeo e da Esiodo [...] Una spezie adunque di poeti è per interna astrazione di mente; l'altra spezie è per iscienza, per istudio, per disciplina ed arte e prudenzia; e di questa seconda spezie fu Dante: perocché per istudio di filosofia, teologia, astrologia, aritmetica, per lezione di storia, per revoluzione di molti e vari libri, vigilando e sudando nelli studi, acquistò la scienza, la quale doveva ornare ed esplicare con li suoi versi".

²⁴ Malgrat que sembla relativitzar la superioritat que els humanistes atribueixen a les llengües antigues, Bruni, sovint ambigu, demostra participar també del prejudici que el vulgar és una llengua limitada per transmetre sabers. *Vita di Dante*, 108-9: "E perché della qualità de' poeti abbiamo detto, diremo ora del nome, per lo quale ancora si comprenderà la sustanzia: con tutto che queste sono cose che mal si possono dire in volgare idioma, pur m'ingegnerò di darle ad intendere, perché, al parer mio, questi nostri moderni poeti non l'hanno bene intesa; nè è maraviglia, essendo ignari della lingua greca. Dico adunque, che questo nome Poeta è nome greco, e tanto viene a dire, quanto facitore [...] Dico adunque, che de' libri e delle opere poetiche alcuni uomini sono leggitori dell' opere altrui, e niente fanno da sè, come addivene al più delle genti; altri uomini sono facitori d'esse opere [...] Questi adunque, che fero l'opere, furono poeti, cioè facitori di dette opere, che noi leggiamo [...] fare opere non si dice se non in versi: e questo addivene per eccellenza dello studio, perocché le sillabe e la misura ed il suono è solamente di chi dice in versi [...] Il nome del Poeta significa eccellente ed ammirabile stile in versi, coperto e adombrato da leggiadria e alta finzione. E come ogni presidente comanda ed impera, ma solo colui si chiama imperadore, che è sommo di

Per acabar d'adobar el terreny, Brunì declara que totes les llengües tenen un parlar perfecte, "llimat" i científic: l'asseveració de l'humanista tant pot recolzar en una visió progressista del canvi de les llengües, com en la diferència que Brunì hauria establert en la polèmica sobre el llatí antic entre els usos vulgar o agramatical i literari o gramatical, situació diglòssica que es repetiria en totes les llengües, també en l'italià modern. En qualsevol cas, arran d'això, Brunì explica que Dante va preferir escriure en vulgar abans que en llatí i en estil lletrat perquè era conscient que destacava molt més fent servir l'estil vulgar de les rimes que no el de les lletres llatines. I s'ha demostrat que no s'equivocava, a l'entendre de Brunì, perquè mentre els versos llatins que va compondre haurien estat d'una qualitat mitjana, cap poeta no l'hauria pogut superar en el conreu de rimes vulgars.²⁵

El més important, però, és que la reflexió prèvia de Brunì sobre la naturalesa universal de la poesia i l'equiparació de les llengües tocant als registres i estils de què disposen prepara el lector per persuadir-lo, al contrari del que difonen molts humanistes, que Dante no és menys

---

tutti, così chi compone opere in versi, ed è sommo ed eccellentissimo nel comporre tali opere, si chiama poeta. Or questa è la verità certa e assoluta del nome e dell' effetto de' poeti; lo iscrivere in istile litterato o volgare non ha a fare al fatto, né altra differenza è se non come scrivere in greco od in latino".

²⁵ Brunì, *Vita di Dante*, 109-10: "Ciascuna lingua ha sua perfezione e suo sono, e suo parlare limato e scientifico; pur, chi mi domandasse perché cagione Dante piuttosto ellesse scrivere in volgare che in latino e litterato stilo, risponderei quello che è la verità, cioè che Dante conosceva sè medesimo molto più atto a questo stilo volgare ed in rima, che a quello latino e litterato. E certo molte cose sono dette da lui leggiadramente in questa rima volgare, che nè averebbe potuto, nè averebbe saputo dire in lingua latina ed in versi eroici [...] Ed a dire il vero, la virtù di questo nostro poeta fu nella rima volgare, nella quale è eccellentissimo sopra ogni altro; ma in versi latini, o in prosa, non aggiugne appena a quelli, che mezzanamente hanno scritto. La cagione di questo è, che il secolo suo era dato a dire in rima; e di gentilezza di dire in prosa, o in versi latini, niente intesero gli uomini di quel secolo, ma furono rozzi e grossi, e senza perizia di lettere; dotti niente di meno in queste discipline al modo fratesco scolastico".

poeta, ni inferior per haver preferit el vulgar, sinó tan bo com qualsevol altre per haver excel·lit en la factura de versos. Bruni converteix en mèrit que Dante fos conscient que era mediocre en les lletres llatines i que optés per perfeccionar l'estil més polit que tenia a l'abast després de cent cinquanta anys de conreu de les rimes: en certa manera, l'allunya així de la imperícia literària que l'època rude i indocta del poeta hauria arrossegat de segles pel fet de desconèixer el bon llatí.

Ara bé, la història de la poesia, de les rimes fetes en vulgar i el lloc que Dante hi ocupa es completen - i varien - quan Bruni explica la vida i els estudis de Petrarca. Com que el seu pare l'hauria instat a estudiar lleis, el poeta d'Arezzo s'hauria hagut de dedicar d'amagades als estudis que de debò l'havien atret des de jove, la llengua i les lletres – la poesia, la filosofia, la història – llatines. Només després de la mort del pare, Petrarca s'hauria significat com el primer de recuperar el coneixement d'aquests estudis llargament ignorats, els quals, des de llavors, haurien anat creixent fins assolir l'esplendor actual.²⁶

En aquest punt, Bruni té interès en remuntar-se a la història dels orígens del llatí per explicar que ja des de llavors i poc a poc la llengua s'hauria anat polint, llimant i fent-se més subtil fins que aquest progrés hauria culminat a l'època de la república i amb Ciceró. Després, els emperadors – en bona part, subratlla Bruni, de sang no romana - haurien causat que el poble romà perdés la llibertat, els millors intel·lectes i la bona disposició per seguir cultivant els estudis i les lletres. Les invasions i la dominació d'Itàlia de nacions bàrbares i estrangeres haurien quasi

---

²⁶ Bruni, *Vita di Petrarca*, 114-5: “Dopo la morte del padre, fatto di sua podestà, si diede tutto a quelli studi apertamente de' quali prima nascoso discepolo era stato per paura del padre [...] Ed ebbe tanta grazia d'intelletto che fu il primo che questi sublimi studi lungo tempo caduti ed ignorati rivotò a luce di cognizione: i quali dapoi crescendo, montati sono nella presente altezza, della qual cosa, acciò che meglio s'intenda, facendomi addietro, con breve discorso raccontar voglio”.

anihilat el coneixement de les lletres i haurien reblat així el declivi polític i cultural iniciat amb el règim imperial.²⁷

Aquesta crisi s'hauria acabat al cap de poc més de dos-cents anys, quan els pobles italians haurien recuperat la llibertat gràcies a l'expulsió dels longobards de la península. Amb la llibertat, sobretot les ciutats toscanes haurien començat a recuperar els estudis i a polir de barbàrie l'estil literari, tot i que amb moltes dificultats, poc criteri i resultats més aviat pobres, remarca Bruni, dedicant-se sobretot a dir en rimes vulgars. És per això, recorda l'historiador, que fins l'època de Dante, molt pocs escriptors haurien conegut l'estil literari i menys encara l'haurien dominat, i és en aquest context que cal destacar la rellevància de Petrarca per haver estat el primer de redescobrir obres de Ciceró, de capir-ne

---

²⁷ Des de Fueter [1911], la crítica ha remarcat prou que en idealitzar les llibertats i l'esplendor cultural de la república romana i en responsabilitzar l'imperi del sotmetiment i del declivi dels sabers i de les lletres, Bruni fa servir la història per persuadir de les bondats del règim polític que propugna per a la Florència quatre-centista: Hans Baron ha estat qui més ha remarcat el compromís de la literatura bruniana amb el republicanisme i l'humanisme cívic, però les seves tesis s'han sotmès a diverses revisions arran que noves lectures dels textos revelessin que Bruni hauria tingut prejudicis oligàrquics a l'hora de fer judicis polítics i històrics, vid. Quint [1985] i Hankins [1995]. *Vita di Petrarca*, 115-6: "La lingua latina ed ogni sua perfezione e grandezza fiori massimamente nel tempo di Tullio, perocché prima era stata non pulita, nè limata, nè sottile, ma salendo a poco a poco a sua perfezione, nel tempo di Tullio nel più alto colmo divenne. Dopo l'età di Tullio cominciò a cadere ed a discendere come infino a quel tempo era montata; e non passarono molti anni che ricevuto avea grandissimo calo e diminuzione. E puossi dire che le lettere e gli studi della lingua latina andassero parimente con lo stato della Repubblica di Roma, perocché infino all' età di Tullio ebbe accrescimento; di poi, perduta la libertà del popolo romano per la signoria degl' imperadori, i quali non restarono d'uccidere e di disfare gli uomini di pregio, insieme col buono stato della città di Roma perì la buona disposizione degli studi e delle lettere".

l'elegància, d'imitar-lo i d'obrir així el camí perquè amb el temps altres estudiosos recuperessin plenament l'estil perdut.²⁸

Convé parar esment que el relat de Bruni s'afegeix a la història que culpa els bàrbars d'haver destruït el llatí, però no vincula aquesta catàstrofe al naixement de la llengua vulgar. Si es vol, això podria esgrimir-se com un aval de la interpretació que Biondo i seguidors feien de la postura de Bruni tocant a la qüestió de si el vulgar dels antics era en essència el mateix que el dels moderns. En tot cas, elidir els orígens bàrbars i estranys del vulgar facilita que Bruni s'estalviï de fer diferències entre poesies i autors per raó de la llengua i que pugui tractar la invenció i el conreu de les rimes que culminaria en Dante com un estadi d'un procés històric més general, el de la recuperació per part dels italians de l'estil literari dels romans, el qual hauria fet un pas de gegant amb Petrarca.

---

²⁸ Bruni, *Vita di Petrarca*, 116-7: “[...] come la città di Roma fu annichilata da gl' imperadori perversi tiranni, così gli studi e le lettere latine riceverono simile ruina e diminuzione, intanto che all' estremo quasi non si trovava chi le lettere latine con alcuna gentilezza sapesse. E sopravvennero in Italia i Goti ed i Longobardi, nazioni barbare e strane, i quali affatto quasi spensero ogni cognizione di lettere, come appare negl' instrumenti in que' tempi rogati e fatti, de' quali niente potrebbe essere più material cosa, nè più grossa e rozza. Ricuperata di poi la libertà de' popoli italici per la cacciata de' Longobardi, i quali ducento e quattro anni tenuto aveano Italia occupata, le città di Toscana e altre cominciarono a riaversi ed a dare opera a gli studi ed alquanto limare il grosso stilo, e così poco a poco vennero ripigliando vigore, ma molto debilmente e senza vero giudizio di gentilezza alcuna, più tosto attendendo a dire in rima volgare, che ad altro: e così per insino al tempo di Dante lo stile litterato pochi sapevano, e quelli pochi il sapevano assai male, come dicemmo nella vita di Dante. Francesco Petrarca fu il primo il quale ebbe tanta grazia d'ingegno, che riconobbe e rivotò in luce l'antica leggiadria dello stilo perduto e spento, e posto che in lui perfetto non fusse, pur da sé vide ed aperse la via a questa perfezione, ritrovando l'opere di Tullio e quelle gustando ed intendendo, adattandosi quanto poté e seppe a quella elegantissima e perfettissima facondia: e per certo fece assai, solo a dimostrare la via a quelli che dopo lui avevano a seguire”.

Inserida en aquest marc, la història de les rimes canvia respecte de la reportada a la vida de Dante: allí, segons l'autoritat del mateix poeta, no tenien més de cent cinquanta anys d'antiguitat, els primers de conrear-les a Itàlia haurien estat Guido Guinizzelli de Bolonya, Guittone d'Arezzo, Buonagiunta da Lucca i Guido de Messina i, a parer de Bruni i dels entesos, els versos confegits per Dante serien insuperables. Implicada en la recuperació de l'antiga elegància poètica, la història de les rimes vulgars s'amplia amb una mena de prehistòria d'origen i durada incerts – potser des de “l'alliberament” dels pobles italians i fins el segle XII i els precursors dels *stilnovisti* - i d'autors anònims i *rozzi*, l'evolució de la qual Bruni assumeix que va haver de ser un progrés lent i penós. També es revisa la posició i la rellevància de Dante perquè, de constituir una fita històrica i un model d'imitació, passa a representar una contribució important en la recuperació de la poesia, però menor respecte de la de Petrarca, valorat, al seu torn, més per la condició de redescobridor de l'eloqüència antiga, que no com a mestre.

Amb tot, Bruni aconsegueix respectar de manera implícita el principi humanista que el llatí és superior al vulgar com a llengua d'art i, alhora, defensar el valor de les rimes i del florentí Dante fent-los partícips d'una única història que, en concebre i descriure el canvi com un progrés que és també un retorn a l'edat daurada de l'eloqüència, sanciona la idea que romans i italians constitueixen un mateix poble amb una sola literatura. En la història que Biondo explica a la *Italia Illustrata*, els orígens bàrbars del vulgar pesen molt més, d'aquí que no concedeixi cap paper ni a les rimes ni a Dante en la recuperació de les bones lletres i que remarqui, més que no Bruni, les limitacions de l'estil assolit per Petrarca, a mesura que avança el segle és cada vegada més valorat pels versos del cançonier i dels *Trionfi*, en part, justament, a causa dels defectes que els filòlegs humanistes atribueixen a les obres que va escriure en llatí.

Biondo exposa la seva visió de la història literària quan el recorregut que fa per la península arriba a Ràvena, ciutat d'un mestre de gramàtica i retòrica anomenat Giovanni Malpaghini que ja Leonardo

Bruni havia elogiat per haver fet tornar de l'exili els estudis d'eloqüència. Entén Biondo que per copsar plenament els mèrits del personatge, cal tenir present la història de la disciplina i, sobretot, que després del declivi de l'imperi romà, època en què encara podien trobar-se mestres d'eloqüència com Ambrosi, Jeroni i Agustí, quasi no hi va haver homes de lletres a excepció de Gregori, de Beda poc després i de Bernard molt més endavant.²⁹

Entén Biondo que Petrarca representa un tombant decisiu d'aquesta història perquè hauria estat el primer que, després d'un període tan llarg i tan migrat en coneixements literaris, tot just hauria "començat

---

²⁹ Biondo considera que el declivi de l'imperi comença amb el saqueig de Roma a mans dels gots, que ell data el 412, tot i que va produir-se el 410: Sant Ambrosi havia mort a finals del segle IV, mentre que els Pares Jeroni i Agustí pertanyen més de ple a l'època de la crisi, atès que van morir, respectivament, el 420 i el 430. Si el Venerable doctor Beda (672-735) és de poc temps després, llavors és probable que Gregori sigui Sant Gregori el Gran, Papa de Roma del 590 al 604, molt reputat per la qualitat literària dels seus sermons. Atès que el repertori d'escriptors el conformen Pares i Doctors de l'Església, sembla lògic pensar que el "Bernardo" esmentat sigui Sant Bernard de Clairvaux o de Claravall (1090-1153), Pare i Doctor, impulsor de l'Ordre del Cister i reputadíssim també pels seus sermons. És menys probable que es tracti de Bernardus Silvestris, filòsof i poeta platònic del segle XII, conegut sobretot per haver escrit l'obra èpica i al·legòrica *Cosmographia* i perquè se li atribuïa un comentari de l'*Eneida*. De l'obra de Biondo, encarregada per Alfons d'Aragó, rei de Nàpols, el 1447, publicada el 74 però divulgada plenament mitjançant les edicions fetes al 500, n'he consultat una traducció a l'italià apareguda a Venècia el 1543, 137: "[...] ne l'eta passata hebbe Ravenna Guglielmo fisico lodato dal suo amicissimo Pietro Paolo Vergerio al cielo; nel medesimo tempo hebbe Giovanni di Ravenna grammatico, e gran retorico; del quale soleva dire Lonardo Aretino sempre grave, ma qui gravissimo testimonio; che egli haveva rivocato dal longo essilio in Italia gli studii de la eloquentia, c' hora cosi ben vi fioriscono: E per che questa ci pare una notitia degna di sapersi ne l'illustratione de l'Italia, che noi facciamo, ne diremo qualche parola: Dopo del tempo di Ambrosio, di Girolamo, e di Agostino, che furono nel medesimo tempo de l'inclinazione de l'imperio di Roma, e che scrissero con qualche elegancia; chi ha qualche gusto di buone lettere, s'avedra; che pochi, o nulli buoni litterati furono, eccetto se volessimo porre in questo numero Gregorio, e Beda; che furono poco appresso; e Bernardo, che fu molto poi".

a despertar” de debò la poesia i l’eloqüència, quedant-se lluny, però, del modèlic estil de Ciceró, no tant per anar mancat de talent, com pel fet que el poeta d’Arezzo només podia conèixer unes poques obres del retòric romà i encara de manera fragmentada. Biondo es mostra més sever que Bruni a l’hora de jutjar la qualitat literària i la rellevància històrica de Petrarca: en minoritza la contribució al progrés de les lletres en benefici de les de mestres com Giovanni de Ràvena i Emanuel Crisòloras i, sobretot, de les dels seus deixebles – són els col·legues de Bruni i Biondo i ell mateix, en realitat -, els quals haurien pogut aprendre grec i conèixer molts més llibres antics que no Petrarca: d’aquí que sigui lògic, raona Biondo, que l’hagin superat de llarg en eloqüència.³⁰

---

³⁰ Biondo, *Roma Restaurata et Italia Illustrata*, 137-8: “Il primo, che cominciò veramente à svegliare la poesia, e l’eloquentia fu Francesco Petrarca ingeniosissimo, e diligente litterato; e nondimeno ne anco egli gionse a la eloquentia Ciceroniana; laquale si vede in questa nostra eta in molti; ma questo diffetto noi l’attribuimo piu presto; perche egli non havesse libri buoni, che perche egli non havesse bellissimo ingegno: egli si gloria, come d’una gran cosa, d’haver ritrovate à Vercelli le epistole di M. Tullio à Lentulo: i tre libri de l’oratore, e Quintiliano, però egli non gli vede se non squarci e manchi; e non hebbe alcuna notizia de molti altri libri di M. Tullio; come è l’oratore; e de gli famosi oratori à Bruto: segui poi Giovanni di Ravenna, ch’era fanciullo, essendo Petrarca vecchio; ne vide altrimenti i detti libri, che s’havesse il Petrarca fatto; ne lasciò cosa, che sappiamo scritta: questo ben fece, che d’ingegno proprio e (come solea Lonardo Aretino dire) per gratia divina particolare, infiammò & animò à le buone lettere Pietro Paolo Vergerio, Omnibono, Roberto, Rosso, e Giacomo figliuol d’Angelo, Fiorentini, e Poggio, e Guarino Veronese, e Vittorino da Feltro, & altri suoi scolari: tra tanto essendo venuto in Italia Emanuele Crisolora da Constantinopoli dotta, e singular persona, insegnò parte in Venetia, parte in Fiorenza, parte ne la corte di Roma lettere grece à tutti questi scolari di Giovanni di Ravenna; talche avvene in questi pochi anni, che si cominciorno à svegliar queste lettere, che chi non havea lettere grece, era tenuto ignorante: hor tra questo, che in Italia era questo ardor di buone lettere sorto, accade di farsi il concilio generale di Costanza in Germania, la dove cominciorno ivi i nostri à cercar de libri boni latini, c’havessero potuto peravventura a stare occulti in alcuni monasterii, ò altri luoghi di quel paese [...] hor dunque havendo i nostri cosi gran soccorso di tanti buoni libri havuto à passare inanzi l’eloquentia; non è maraviglia, se si è avanzato di gran lunga Petrarca; e medesimamente non è stato poco aiuto, &

Biondo tampoc no posa l'accent en la llengua de les lletres que historia, ara, a diferència de Bruni, no ho fa perquè assumeix que la història de l'eloqüència només pot ser la del llatí. Així, al relat no hi poden tenir lloc les rimes, ni les que Bruni feia remuntar als primers toscans "alliberats", ni les començades un segle i mig abans de Dante, ni tan sols les de Petrarca. Biondo defensa el poeta d'Arezzo amb un argument anàleg al que Bruni feia servir per dispensar Dante de no dominar un llatí prou bo, el de la ignorància del seu temps, però si bé el biògraf aretí procurava compensar aquesta mancança subratllant que la *Comèdia* era una obra mestra, la màcula de l'abjecte vulgar fa que en cap cas els sonets i les cançons serveixin perquè Petrarca recuperi la posició preeminent que ha perdut en la història de Flavio Biondo.

Entre les versions de Bruni i de Biondo, n'apareixen de coetànies que fan explícits els interessos polítics i les tensions lingüístiques que regeixen l'escriptura de la història literària. Per exemple, la de Sicco Polenton, emmarcada en uns *Scriptorum illustrium latinae lingua Libri XVIII* que es difonen a partir de 1437. Dante hi recupera la meritòria funció d'haver fet renéixer les lletres després que romanguessin durant segles entre les tenebres, però Polenton alaba molt més Petrarca perquè considera que és sobretot gràcies a ell que es torna a estudiar la gramàtica, la poesia, l'oratoría i la historiografia llatines i que aquestes disciplines s'eleven de nou fins les cotes assolides amb Ciceró i Virgili. En aquest progrés literari, aquí també plantejat com un retorn i una continuació, Dante hi té un paper secundari per haver mostrat un domini

---

incitamento à le buone lettere le lettere greche; perche chiunque n'ha saputo; oltre la dottrina, e la gran copia d'histoire, che se n'è havuta, s'è egli di piu forzato di tradure di greco in latino; ilquale essercitio è stato molto utile ad aumentare la eloquentia". Crisòloras va arribar a Florència el 1397, convidat per Coluccio Salutati, llavors canceller de la Universitat, i hi va ensenyar grec fins el 1400. Després es traslladà a Bolonya, a Venècia i a Roma, on hi fou convidat pel seu deixeble Bruni, a l'època secretari del Papa Gregori XII. Va morir, justament, de camí al Concili de Constança, el 1415.

deficient del llatí, com ja reconeixia Bruni, però també, i en això Polenton s'acosta a la visió més excloent de Biondo retorçant l'argument de Bruni, per haver excel·lit només component rimes vulgars.³¹

Al prefaci de les vides de les tres corones florentines que Giannozzo Manetti publica el 1440, l'autor explica que ha volgut tornar a escriure en llatí unes biografies a bastament difoses gràcies a Boccaccio, Filippo Villani i Leonardo Bruni perquè els lectors erudits prenguin consciència que Dante, Petrarca i Boccaccio mereixen molta més atenció i reverència que les que solen prestar-los. Ara bé, Manetti no pretén fer veure als estudiosos que s'equivoquen d'estimar les obres llatines d'aquests autors inferiors a les dels antics i a les dels que en confegeixen en l'actualitat: ell mateix assumeix que això és un fet. Altrament, busca que els doctes abandonin els prejudicis que els mouen a menystenir-los per la producció en vulgar – que llegeixen només per distreure's –, perquè aquesta actitud de menyspreu no fa justícia al valor dels poetes trescentistes i impedeix que obtinguin la fama que es mereixen arreu, no només entre els lectors menys competents.³²

---

³¹ Per a un comentari exhaustiu de la història de Polenton, vid. Simone [1966].

³² Cito les *Vitae trium illustrium poetarum florentinorum* de l'edició i traducció italiana fetes per Baldassarri [2003b], responsable també de l'edició crítica dels escrits biogràfics de Manetti per a la *I Tatti Renaissance Library*, també de 2003, vid. Baldassarri [2003a]. *Praefatio*, [2], 34 i 36: “Dantem, Petrarcham et Boccacium, tres illos peregregios poetas nostros, quorum vitas in hoc codice nuper adumbravimus, usque adeo in vulgus consensu omnium claruisse constat, ut nulli alii hac vulgari opinione paene illustres poetae a conditione orbis fuisse videantur; quod ideo contigisse arbitror, quoniam illi cum carmine tum soluta oratione in hoc materno scribendi genere ceteris omnibus praestiterunt, cum in latina lingua multis non modo veteribus sed etiam novis nostri temporis scriptoribus inferiores appareant [...] apud eruditos et doctos cuncta passim vulgaria scripta, in quibus illi excelluisse perhibentur, floccipendentes et pro nihilo habentes parvi existimantur et fiunt. Ita evenit ut plerumque ab ignaris et indoctis hominibus laudentur, eruditorum vero nullus vel poemata vel fabulas aliave eorum scripta, nisi forte vel ridendi vel iocandi gratia, aliquando in manus sumit; quod longe aliter evenire intelligimus quam meritis tantorum virorum laudibus conveniri videatur”.

Així, a l'hora de desgranar els mèrits de Dante, Manetti remarca que, havent començat el conreu de les rimes no gaire temps abans que l'Alighieri confegís els primers versos, el poeta va ser capaç d'eleva la llengua mare fins les alçades en què Homer i Virgili havien deixat respectivament el grec i el llatí. Afegeix a aquesta proesa que abans que Dante ennoblís el florentí amb nocions teològiques i científiques, els poetes vulgars només sabien tractar temes lleugers i frívols, i assegura que fou, sempre dedicant-se a la literatura vernacle, el millor del seu temps i un estímul pels que vingueren després.³³

Ni aquests ni d'altres elogis no són nous, però convé tenir present que, a diferència del que feia Bruni, per exemple, Manetti els reinscriu – i demana al lector culte que els valori – en una història que assumeix que la poesia vulgar pot tenir una rellevància menor, però autònoma, no per força dissimulada en - i legitimada per - la història de la poesia o de les lletres llatines. Així, en afirmar que Dante hauria fet ressuscitar una poesia morta o, si més no, abaltida durant quasi nou-cents anys, i reinscriure el poeta en la periodització humanista de la història literària, Manetti es fa seu un argument que Filippo Villani ja havia exposat en biografiar Dante finals del segle XIV i vindica el mèrit de l'autor d'haver fet arribar una poesia farcida d'al·legories de la doctrina cristiana als que no sabien llegir llatí. La mateixa actitud explica

---

³³ Manetti, *Vita Dantis*, [32], 100: "Hanc suam materni sermonis poeticam hic noster poeta primus apud Italos, perpaucis ante annis adinventam, uno paene omnium consensu non secus nobilitavit quam aut Homerus graece apud Graecos aut Vergilius latine apud Latinos, quondam suam quisque apud suos illustraverit. Hic enim primus in hac sua poetica florentino idiomate prae ceteris egregie admodum nobilitato, magnam humanarum et divinarum rerum cognitionem una voce omnium tradidisse perhibetur, cum prius levia quaedam frivolaque dumtaxat, gravioribus omissis, vulgares poetae suis carminibus prodidissent". Just abans, Manetti qüestiona, jugant amb les connotacions del terme, la concepció bàrbara del vulgar en explicar que Dante va ensenyar el florentí a Ràvena i que alguns dels seus deixebles han obtingut fama de poetes gens "vulgars", 98 i 100: "[...] compluresque egregios praestantis ingenii viros materno sermone ita erudivit, ut nonnulli ex his "vulgares", ut aiunt, non vulgares poetae haberentur".

que Manetti no hagi de lamentar, més endavant, que Dante hagués començat a escriure la *Comèdia* en hexàmetres llatins, però que l'acabés refent en italià en comprovar que no podia ajustar la resta de l'obra al metre inicial.³⁴

Ara bé, com passava amb les vides de Bruni, la història literària que s'esbossa a partir de la biografia de Dante es reescriu en explicar la de Petrarca. Manetti declara al prefaci que l'aretí no pot competir amb la literatura llatina antiga i contemporània i, al final de l'obra, en comparar els mèrits dels tres autors, estableix que, fent rimes, fou tan bo com Dante. Tanmateix, la posició i la rellevància històrica que Manetti acaba adjudicant a Petrarca no es justifica pel valor de la producció en vulgar. El biògraf assegura que el poeta mai no va abandonar-se a passions

---

³⁴ Manetti, *Vita Dantis*, [40], 112 i 114: "In hac poetica quantum ipse valuerit longe facilius iudicari quam plane explicari posse crediderim. Quippe poeticam, diu antea per noningentos circiter annos vel demortuam vel sopitam, summus hic poeta primum in lucem excitavit iacentemque ac prostratam ita erexit ut vel ab exsilio per eum revocata [...] Ac non solum primum eam in lucem excitavit, sed cum sana etiam catholicaque nostrae fidei doctrina convenire mirabiliter demonstravit [...] Praeter haec quoque divinus poeta illud effecit, ut non modo eruditissimis viris, sed plebeis etiam et idiotis, quorum plena sunt omnia, velata poemata placerent, ne ii qui ad eloquia latina aspirare non possent poeticae omnino expertes essent". A l'obra *De origine civitatis florentie et de eiusdem famosis civibus*, escrita en dues etapes, 1381-8 i 1395-7, Filippo Villani, editor i comentarista de la *Comèdia*, havia dit: "[...] effecitque acutissimus poetarum ut non solum viris doctissimis sed etiam plebeis et ydiotis, quorum infinitus est numerus, velata poetarum ingenia placerent". Cito de l'edició de Tanturli [1997]: *De vita et moribus Dantis poeta comici insignis*, 348. Sobre el presumpte assaig de confegir en llatí la *Comèdia*, [44], 120: "Provecta deinde aetate, suum illud divinum potius quam humanum Comoediae poema, tametsi latine heroicis carminibus primum ab initio in hunc modum incoepisset: «Ultima regna canam fluido contermina mundo», et quae sequuntur, ac satis eleganter per plura latina carmina processisset, cum postea non recte principiis reliqua convenire viderentur, genere dicendi permutato, rursus ab initio resumens materno sermone egregie inchoavit, atque elegantissime absolvit". Explica Baldassarri [2003b: 213] que els versos llatins s'atribueixen avui a Boccaccio, la font d'aquest i molts altres passatges de la *Vita Dantis* de Manetti.

lascives i que va mostrar sempre un temperament auster i religiós: això el porta a pensar que les rimes que va compondre no han d'interpretar-se en un sentit literal, sinó que encobreixen un significat més profund. Assevera també que fent sonets hauria superat Dante, mentre que l'Alighieri hauria confegit millors cançons. Ara bé, al relat de Manetti, Petrarca no apareix rere Dante, com el seu deixeble o com a perfeccionador de la lírica toscana, ni pertany a la història de les rimes, sinó que hi figura com el successor del poeta romà del segle IV Claudià, l'últim autor florentí abans de l'arribada de l'edat fosca, i s'hi destaca com el primer d'haver tornat a la llum l'estil elegant dels antics i les obres de Ciceró.³⁵

---

³⁵ La comparació, seguint l'estructura de les vides Bruni, al final de la *Vita Ioannis Boccacii*, [14], 200: "In materno sermone pares paene habentur; etenim si Dantes in odis Petrarcha ipso superior est, in rhythmis ab eo superatur, unde pares in materno dicendi genere non immerito habentur". La defensa ètica de la lírica amorosa, *Vita Francisci Petrarchae*, [16], 156 i 158: "Tantum abest ut ipse lascivis amoribus inhaereret ut ob religiosam quamdam vitae continentiam atque severitatem et sanctimoniam morum non defuerint qui ipsum perpetuam castitatem ac virginitatem continuisse traderent [...] Quod si haec vera sunt, ipsum aliud profecto in memoratis odis quam nuda eius verba sonare videantur poetico more intellexisse manifestum est". Ja Boccaccio, en escriure la vida de Petrarca, havia fet una interpretació al·legòrica de Laura que fa fortuna durant el 400, vid. Cardini [1973: 146-7]. Villani fa seguir la vida de Dante rere la de Claudià, però Manetti acusa la pressió de les opinions i narracions d'humanistes com Bruni, Polenton i Biondo i traspasa la corona i la condició de continuador a Petrarca, visió que perdura, encara, en històries de finals del segle XVI com la de Patrizi. [11], 150: "Hanc poeticam lauream – per quinquaginta supra noningentos circiter annos a Claudiani temporibus (qui imperante seniore Theodosio floruit) usque ad hunc nostrum Petrarcham perpetuo intermissam – solus ipse non immerito assumpsit, ut quod florentinus et vetus poeta iamdiu antea ultimo accepisset, florentinus et novus vates eodem modo accipiens post tot annorum curricula renovaret". La transferència esdevé més significativa si es té en compte el que reporta Baldassarri [2003b: 217], a saber, que abans que Petrarca havien rebut la corona Albertino Mussato el 1315 i pòstumament Dante al 1321 i Convevevole da Prato al 1338.

Examinades en conjunt, les vides de Manetti revelen que Dante i Petrarca només poden formar part de la mateixa història si l'objecte d'indagació és volgudament, sense més, la poesia, les lletres o l'estil literari. En canvi, si l'eloqüència llatina esdevé l'objecte preferent de la història, es tendeix a fer-ne desaparèixer Dante i a recol·locar-lo – o relegar-lo – a la història de les rimes. Es tracta d'un biaix que ja s'apuntava al relat de Sicco Polenton, que Biondo portarà a l'extrem i que s'accentua a l'obra de Manetti.

Alhora, però, m'interessava reportar aquesta versió de les vides perquè permet sorprendre el moment en què també Petrarca comença a difuminar-se en la història de la literatura llatina, no tant perquè no en dominés plenament l'art, com pel fet que reeixís més sovint en compondre en vulgar. Convé tenir present que ni Bruní ni Biondo no fan cap referència explícita a les rimes de Petrarca, en canvi, Manetti les elogia, procura dignificar-les conferint-los un sentit al·legòric – fent servir un argument ètic molt semblant al que Bruní havia esgrimit per alabar l'honestetat dels versos de la *Vita Nuova* –, valora els sonets per damunt dels de Dante i, el més important, considera que també l'obra que Petrarca va confegir en vulgar és millor que la que va escriure en llatí. En suma, amb opinions com les de Manetti, s'adoba el terreny perquè el poeta aretí comenci a incorporar-se a la història del vulgar i de les rimes. A les següents narracions que m'interessa examinar, les que Landino elabora entre finals dels seixanta i principis dels vuitanta del segle, Petrarca ja té una presència plena i prestigiosa en la història de la poesia vulgar, decisiva també per als usos que de les seves rimes se'n faran després en les polèmiques sobre la llengua italiana.

2.3. Els orígens i les llums de l'eloqüència vulgar: la història literària de Cristoforo Landino

Assegura l'estudiós Roberto Cardini que Cristoforo Landino és el principal i més lúcid inspirador de la refundació de la literatura italiana damunt de bases humanistes, el fet literari més important dels tres últims

decennis del segle XV. Una de les empreses cabdals que fa possible aquesta refundació, i que Landino du a terme sobretot a les prolusions i comentaris de Dante i Petrarca, és reescriure les històries de l'eloqüència llatina i de la poesia vulgar de manera que s'hi pugui integrar una història de l'eloqüència vulgar.³⁶ Igual que Bruni havia assajat de fer vertebrant una història a partir del progrés de l'estil literari, Landino utilitza el concepte d'eloqüència vulgar per confegir una narració on encaixar de manera coherent i eficaç les sovint discrepants imatges que, en funció de si avaluen la producció en llatí o en vulgar, filòlegs, crítics i historiadors segueixen tenint de Dante i mostren ja també de Petrarca a l'últim terç del Quatre-cents.

Just començar la prolusió als sonets de Petrarca que Landino exposa el 1467 a l'Estudi florentí, el crític s'excusa per si de cas un auditori tan docte - fet de la mateixa mena d'erudits per als quals Manetti havia escrit les vides de les corones - considera que se li està fent perdre el temps en demanar-li que pari esment a una obra escrita en toscà, és a dir, en una llengua amb la qual no es poden expressar grans sentències ni tractar matèries elevades. De seguit, però, i a diferència de Manetti, que assumia el prejudici sense més, Landino emplaça l'auditori a plantejar-se si les mancances del florentí no es deuen en realitat a la negligència dels que l'utilitzen, incapaços de llimar-lo i polir-lo amb ornaments. Admet Landino que n'hi ha pocs, d'escriptors toscans que dominen els

---

³⁶ Cardini [1974: 32], a l'edició dels escrits crítics i teòrics de Landino de la qual citaré la *Prolusione petrarchesca* [1974: 33-40] i la *Prolusione dantesca* [1974: 45-55] i a la que remeto per a l'establiment de les dates de redacció. Del comentari de la *Comèdia* publicat el 1481, el qual conté moltes idees que ja apareixen a les prolusions, citaré, com al primer capítol, d'una edició de 1578 que inclou el comentari de 1544 d'Alessandro Vellutello, al qual també m'hi referiré més endavant. Cf. també el completíssim estudi que Cardini [1973: 113-232] fa del paper de Landino en l'humanisme vulgar i el treball de Santoro [1954]. Sobre l'encaix i la rellevància de les narracions i crítiques de Landino en la història literària de Florència que divulguen autors florentins del Cinc-cents, vid. Tantarli [1992: 9-22].

preceptes de les arts oratòria i poètica, però argüeix que són prous per convèncer-se que és fals que el vulgar sigui imperfecte per naturalesa.³⁷

Altrament, els defectes del toscà es deuen a un principi que afecta totes les llengües, això és, que no neixen sent perfectes, ni amb una art sota el braç. Fins i tot les llengües més refinades han tingut uns orígens rudes, per això no és enraonat creure que l'elegància i la noblesa són qualitats congènites del grec: recorda Landino que aquesta llengua va poder enriquir-se perquè es nodria de més de quatre idiomes, que van adoptar-lo i conrear-lo molts pobles d'orient i d'occident que no el tenien com a parla pròpia i, sobretot, que han estat legió els escriptors que s'han dedicat a perfeccionar el grec aplicant-hi talent natural i saber artístic.³⁸

---

³⁷ Landino, *Prolusione petrarchesca*, 33: "Saranno per aventura alcuni, prestantissimi cittadini, e' quali si persuaderanno, o già per insino ad ora s'hanno persuaso, questa mia impresa di volere in sì celeberrimo ginnasio e nobilitato Studio, in tanto numero dove molti dotti si ritruovano, leggere il poema di Francesco Petrarca, essere più tosto di riprensione che di laude degna: stimandosi forse che questo medesimo tempo più utilmente nella investigazione o delle latine o delle greche lettere spender si potessi. Tirati, credo, in tale opinione perché dubitano la lingua toscana non essere né sì abundante né sì ornata, colla quale alte e degne cose che nelle buone arti si contengono e le sentenzie di molti acutissimi e quasi divini ingegni esprimer si possono. E certo, se e' considerassino diligentemente non solo quello che insino a ora di lei si vede, ma e quello che in essa ancora imperfetto e quasi rozzo si potrebbe eliminare e con molto ornato ripulire, intenderebbe non la natura d'essa lingua ma la negligenza di chi l'usa essere in colpa. E quanto io quando nella mente mi rivolgo quanto pochi, in sì gran turba di toscani scrittori, sieno stati quelli che cognizione d'arte e di precetti o oratori o poetici abinno avuto, son molto differente da tale opinione!".

³⁸ Landino, *Prolusione petrarchesca*, 33-4: "Né sia alcuno che solo il toscano idioma con questo mancamento essere stato prodotto si stimi, ma tutti gl' altri che mai al mondo furono hanno in sé tal difetto avuto. Né è niente nelle cose da noi essercitate, il che o la natura abbi in perfezione prodotto o l'arte da principio trovato. Imperò che se ciascuna d'esse, per se medesima, l'uno e l'altro far potessi, una di loro sarebbe superflua [...] rivolgetevi nella mente, prestantissimi cittadini, tutte le lingue ma quelle massime le quali sono venute al sommo d'ogni perfezione. Volete la greca, la quale non come molte altre è una sola o semplice, ma di quattro o più floridi e leggiadri idiomi si vede

La història es repeteix amb la llengua dels llatins, la qual no hauria començat a adquirir elegància fins passats més de quatre-cents anys de la fundació de Roma, quan Livi hauria començat a escriure conforme a les regles de l'art poètica. Landino enumera a continuació els poetes i sobretot els oradors que després de Livi i en successió haurien llimat i polit l'estil llatí, fent créixer la llengua en paral·lel a l'expansió de Roma fins que el progrés de l'eloqüència hauria tocat sostre amb Ciceró. En aquest punt, Landino assegura que si hom compara els discursos de Ciceró amb els de Cató, el primer orador romà d'aquesta història, es farà creus que pugui arribar a fer-se tan gran una llengua d'inicis tan dèbils i limitats.³⁹

La lliçó que Landino espera que es tregui d'aquesta història comparada dels orígens i progressos de les llengües clàssiques és evident:

---

ornata? E che vi stimate in questa essere stato cagione che tanto l'abbi nobilitata, che non solamente ne' paesi dove nacque si sia con grandissimo onore di sé mantenuta, ma come quasi dell' altre imperadrice innumerabili popoli asiatici e orientali e non pochi degl' occidentali e australi abbi compreso? Forse el naturale suo dono e ingenita eleganzia? Nollo creda alcuno. Che addunque? Una copia quasi infinita di scrittori, e' quali al naturale ingegno agiugnendo industriosa arte e lungo studio, poterono a tanta sublimità condurla".

³⁹ Landino, *Prolusione petrarchesca*, 34-5: "Seguitò dopo costoro [els escriptors grecs] la eleganzia de' Latini, e' quali insino a tanto che né di poeti né d'oratori cognizione ebbono, stettono contenti a quella prima rozzeza. Livio adunque, del quale s'abbia cognizione, il primo fu che dieci e quattrocento anni dopo Roma edificata in arte poetica scrivesse. Costui poco dopo seguitò Ennio, e, dopo Ennio, Plauto e Nevio ebbono la fama. E nel medesimo tempo cominciò Marco Catone [...] alquanto a eliminare lo stile della prosa [...] Dopo costoro [Cras i Antoni] molti anni ottene Ortensio il principato infino a tanto che, quello ch' e' cieli produssono per dimostrare quanto eloquenzia potessi, vero padre non solo delle lettere ma e dello 'mperio de' Latini, Marco Tullio, cominciò a essere conosciuto. Da costui fu tanto la romana eloquenzia a tanta sublimità sormontata che, chi una delle sue orazioni con una del primo Catone equiparasse, senza fallo stupirebbe e vedendo non crederrebbe essere possibile che di tante angustie e sì stretti termini a sì ampli e spaziosi campi la lingua latina fusse pervenuta".

el vulgar no ha tingut pitjors inicis que les altres llengües, si s'ha quedat enrere és perquè li han mancat escriptors doctes i, el més important, pot rescabalar-se de la situació en què es troba i arribar a les mateixes cotes que les altres si es donen les condicions adequades. D'acord amb la llei històrica que estableix Landino, els orígens rudes del vulgar es poden donar per fets i com que són naturals, i no resultat de la corrupció bàrbara del llatí i del sotmetiment dels pobles italians, no té sentit lamentar-se'n.⁴⁰ Que, com havia passat a Roma, la rudesia inicial hauria durat segles, s'infereix del report que fa Landino dels pocs escriptors que haurien fet progressar el florentí, perquè comença amb Giovanni Boccaccio, a qui l'historiador alaba no tant per haver demostrat un gran domini de l'art de l'eloqüència, atès que al seu parer hauria confiat massa en el talent natural, com pel fet d'haver estat el primer de contribuir a millorar la prosa vernacla. El repertori d'oradors, per força breu, es completa amb uns pocs escriptors coetanis, dels quals Landino destaca Leonardo Bruni i sobretot Leon Battista Alberti, autors que reapareixen en el cànon de poetes que Landino detalla a continuació, amb Dante al capdavant, com a ressuscitador de la poètica, i Petrarca just al darrera.⁴¹

---

⁴⁰ Té raó Cardini [1973: 123-4] quan assenyala que Landino oposa una concepció històrica del vulgar i de les seves mancances a una visió essencialista de la naturalesa defectuosa de la llengua vernacla, però també convé tenir en compte que la història que explica Landino pressuposa uns orígens essencialment naturals del vulgar i de totes les llengües que substitueixen, al seu torn, uns orígens històrics, vinculats a les invasions bàrbares i al contacte entre llengües, en què sovint recolza la concepció de l'abjecte vulgar. Ambdues visions podrien aduir que tenen l'autoritat del saber històric de la seva banda.

⁴¹ Landino, *Prolusione petrarchesca*, 35: "Ma a che proposito, direbbe forse alcuno, tante cose e de' Greci e de' Latini ci conti? M'è fé, acciò che voi intendiate el nostro patrio sermone non avere avuto più debole principio che gl' altri, e per niente altro essere rimaso indietro se non per carestia di dotti scrittori! [...] Boccaccio [...] dette grande aiuto alla fiorentina eloquenzia, ma maggiore sarebbe stato se avessi meno perdonato alla fatica e non si fussi tanto nel dono della natura confidato che nell' arte fussi alquanto negligente; merita senza fallo grandissima laude e onore singulare, perché

Landino entén que no és aquest el millor lloc on reportar amb detall les contribucions i la significació històrica de Dante i Petrarca perquè d'un i altre se n'ocuparà en altres textos o més endavant. El que li interessa és explicar que a la història del vulgar hi figuren tan pocs escriptors doctes – i l'idioma segueix sent tan pobre - perquè la majoria s'ha atrevit a conrear l'art literària sense abans preocupar-se, primer de tot, d'aprendre bé el llatí, pas indispensable per, després, conèixer-ne les arts i les doctrines. Landino està convençut que, si no es compleixen aquests requisits, és impossible que hom es converteixi en un escriptor eloqüent en vulgar o, dit amb les seves paraules, està segur que ningú serà bon toscà, si abans no demostra ser llatí. Cal dominar el llatí perquè

---

sempre si debbe a' primi autori delle cose portare quasi immortale reverenzia. Ne' nostri tempi avete avuto Lionardo Aretino e alquanti altri de' dotti [...] Ma uomo che più industria abbi messo in ampliare questa lingua che Batista Alberti certo credo che nessuno si truovi. Legete, priego, e' libri suoi e molti e di varie cose composti, attendete con quanta industria ogni eleganzia, composizione e dignità che appresso a' Latini si truova si sia ingegnato a noi transferire [...] E questo in prosa. La poetica ognuno si vede che risuscitò Dante, uomo per certo degno che la natura avessi prodotto immortale; ma non è ora tempo di contare sue laude. Seguitò il Petrarca. Che uomo, immortale Idio, di quanto acume nelle invenzioni, di quanto giudicio nelle disposizioni, di quanti vari ornamenti nelle elocuzioni! Del quale, perché presto aremo a fare speciale menzione, al presente mi taccio". Lucrezia, la dona de Landino, pertanyia a la família Alberti, no obstant això, els elogis s'expliquen també perquè Alberti és, a més d'un exemple pràctic, una influència crítica: expressa una opinió molt semblant a la de Landino tocant a quina ha de ser la via per millorar el vulgar. Sobre les relacions de Landino amb Alberti, vid. Santoro [1954: 502-3]. "E sia quanto dicono quella antica apresso di tutte le genti piena d'autorità, solo perché in essa molti dotti scrissero, simile certo sarà la nostra s' e' dotti la vorranno molto con suo studio e vigilie essere eliminata e polita". El fragment és del proemi del llibre tercer de la *Famiglia*, de 1437, citat per Cardini [1973: 120], el qual explica [1973: 118] que Landino s'arreglera amb Alberti i aquest, al seu torn, amb Biondo en oposició a la concepció de Bruni d'una parla vulgar que seria sempre la llengua del poble, entre antics i moderns, i que segons Cardini explica la característica actitud "pietosa", al capdavant minoritzadora, que l'humanisme civil mostra amb la producció toscana en la mesura que serveix per estendre el saber entre els menys doctes, justament, el motiu dels elogis fets a Dante per Villani i Manetti.

permet accedir al saber i a l'art, però també perquè és la llengua d'on oradors i poetes podran fer derivar - sense forçar-les, d'una manera natural - les paraules per enriquir el florentí, com antigament els llatins van embellir la llengua fent servir el grec.⁴²

Landino completa l'assaig per introduir els sonets de Petrarca cridant els florentins a contribuir que la ciutat esdevingui, també en virtut dels estudis d'eloqüència i de la perfecció del toscà, una nova Atenes a Itàlia. Per motivar-los, els recorda el profit polític que rendeix dedicar-se a l'eloqüència, la qual alaba pels extraordinaris poders que hauria tingut en origen, els mateixos que tantes vegades s'han atribuït a la poesia primigènia: en essència, la capacitat d'humanitzar i civilitzar els primers homes. Malgrat la visió antropològica i progressista que Landino ha desplegat del naixement i esdevenir de les llengües i de l'eloqüència, aquests orígens no són, de cap manera, rudes: aflora, un cop més, el conflicte d'interessos existent entre els discursos - el ditiràmbic, l'apologètic, l'historiogràfic - que dominen els orígens de la literatura. En aquest cas, però, Landino no segueix l'estratègia que adoptarà Antonio Minturno per historiar la lírica: no pretén convertir els orígens mítics de l'antiga eloqüència en els de la vulgar, més aviat n'esgrimeix els beneficis

---

⁴² Landino, *Prolusione petrarchesca*, 37-8: "Torno adunque a proposito e dico che niuno potrà essere nonché eloquente ma pure tollerabile dicitore nella nostra lingua, se prima non arà vera e perfetta cognizione delle lettere latine [...] Se adunque fa di bisogno l'arte, fa di bisogno la dottrina, e queste sanza la latina lingua non s'acquistano, è necessario essere latino chi vuole essere buon toscano. Aggiugnete a queste due ragioni la terza. Ognuno si vede che volendo arricchire questa lingua, bisogna ogni dì de' latini vocaboli, non sforzando la natura, derivare e condurre nel nostro idioma". I més endavant, 39-40: "E perché la nostra lingua non è ancora aveza a molti leggiadri e floridi modi di parlare i quali possono e giocondità e gravità insieme partorire, dobbiamo con buona sicurezza in questo imitare e' nostri padri latini e come quegli con la greca la loro ornarono, così noi la nostra con la latina".

per perfilar l'horitzó cap on s'han de dirigir els estudis de les bones lletres i arts.⁴³

És tota una altra la història que a Landino li interessa dissenyar al servei de la política lingüística i literària que proposa als toscans. A la prolusió petrarquessa, l'exemple més evident de la funció programàtica que Landino presta a la història s'aprecia en els elogis que dedica a Leon Battista Alberti i a Lionardo Dati per haver *transferit* al vulgar l'elegància i la dignitat i els ornaments i colors de l'eloqüència llatina.⁴⁴ Així, Landino demostra que en animar els florentins a dedicar-se a l'estudi de les lletres, i a fer-ho seguint el curs que estableix, els crida també a continuar una història de progrés que ja està en disposició d'oferir mestres i models.

Que també Dante, Petrarca i Boccaccio són llums d'aquesta història es percep quan Landino l'amplia i detalla al comentari de la *Comèdia*, en elogiar primer els florentins que haurien destacat en eloqüència, fos llatina o vulgar, i en explicar després la vida de Dante. En el primer report, Landino segueix una estratègia ja assajada per Bruni: combina un criteri territorial i polític, ser florentí, amb un de literari, ser

---

⁴³ Landino, *Prolusione petrarchesca*, 38: "Per la qual cosa, se l'amore della vostra patria vi strigne [...] suvvenitela in questa parte [l'eloqüència], acciò che, come in molte altre cose tutte le italiche terre avanza, così in questa ottenga il principato. Né cosa alcuna si troverà che in una libera e ben governata republica più utilità e ornamento seco arrechi che la eloquenzia, purché da vera virtù e somma bontà accompagnata sia". Els orígens de l'eloqüència, 39: "La eloquenzia potè da principio gl' uomini, e' quali a guisa di fiere senza costumi, senza leggi e' boschi e le spilonche abitavano, in uno ceto e congregazione ragunare, e, ragunati, alle leggi e al giusto vivere sottomettergli. Né altro vollono dire e' poeti che Orfeo potessi con sua citara le fiere far mansuete, muovere e' sassi e le selve e fermare e' fiumi, se non che poté con suo dolce parlare gl'uomini, e' quali erono alla virtù insensati e quasi di sasso e alla voluttà del corpo furiosi e pieni d'empito, ridurre a civil vita".

⁴⁴ Landino, *Prolusione petrarchesca*, 38: "Ha scritto Lionardo Dato non solamente in questi nostri usitati d'undeci sillabe, ma versi saffici ed eroici, el quale, perché è uomo acutissimo e pieno di leggiadria, ha commodamente potuto tutti gl'ornamenti e colori, e' quali ne' latini versi, in che lui è eccellentissimo, pone, nella nostra lingua transferire". Per a les transferències realitzades per Alberti, vid. *supra* nota 39.

eloqüent, per integrar en una mateixa narració les històries de les lletres llatines i de les rimes, integració que, al seu torn, permet acumular doctes en eloqüència florentins d'una i altra tradició i utilitzar una història local carregada de saber per propagar el lideratge cultural i lingüístic de la ciutat.

Així, Petrarca és el primer de coronar-se com a poeta segles després de l'últim poeta llatí de valor, el florentí Claudià, però també després que hagués renascut la facultat poètica i perquè Dante hauria renunciat al llorer. I encara, davant de Dante, Landino hi situa Guido Cavalcanti, a qui alaba per haver il·luminat l'eloqüència del seu temps i considera que seria més preat si no li fes ombra l'Alighieri, rere del qual torna a col·locar-hi Petrarca, seguit ara de Boccaccio, tots ells escriptors de profunda doctrina. Landino insisteix en dissociar el concepte d'eloqüència de la tradició literària llatina en donar compte dels humanistes del Quatre-cents: així, per exemple, mentre destaca Bruni per haver estat el primer de restituir al llatí l'antiga bellesa, repeteix els elogis que a la prolusió petrarquesca havia fet dels versos de Dati i recorda que Mateo Palmieri va compondre un volum de rimes a imitació de Dante.⁴⁵

---

⁴⁵ La relació dels florentins destacats en eloqüència llatina i vulgar integra una apologia de Dante i de Florència davant de falsos calumniadors que forma part del comentari de la *Comèdia*, s.p.: "Quanto a questa parte dell' eloquenza & della Poesia, dee tutta l'Italia havere in buona gratia il popolo Fiorentino per due cagioni. L'una perche, come scrive il Petrarca, l'ultimo Poeta laureato, che rimanesse in prezzo nella lingua Latina fu il Fiorentino Claudiano. Et l'altra, perche il primo, che dopò la resurrettion della facultà poetica prendessi laurea corona, fu il Petrarca, conciosia che Dante non volle cosi fatto honore se non lo prendeva nel Battisterio della sua città. Fu adunque la nostra città l'ultima nella qual si spegnesse cotal facultà, & la prima, nella quale si raccendesse [...] Guido Cavalcanti a' suoi tempi diede gran lume alle cose d'eloquenza, & fu in molta reputatione, & in molta più sarebbe stata, se non fosse sopravvenuto Dante Alighieri, poeta tanto eccellente, & cosi profondo in tutte le dottrine, come ogniun sà, del quale non si può tanto ragionare, che molto piu non avanzi a chi toglie l'impresa di raccontar le sue lodi. Francesco Petrarca, & Giovanni Boccaccio, due lumi della eloquenza volgare, non hanno bisogno, che si dimostri quanto sono stati eccellenti nelle dottrine

Al final d'aquest primer report, Landino es veu amb cor d'afirmar el que a la prolosió petrarquesca formulava com un desig, a saber, que en matèria d'eloqüència i doctrines, Florència ha pres el relleu d'Atenes i, com va fer ella a l'antiga Grècia, ha imposat l'idioma a la resta de ciutats italianes.⁴⁶ És al segon report, en biografiar Dante, que Landino aclareix com han contribuït les tres corones a que els florentins hagin assolit aquesta supremacia i és aquí on de debò s'aprecia un canvi de fons en la formació de la història de la poesia vulgar.

Ja de bon començament, Landino replanteja la renaixença de la poesia establint que Dante hauria recuperat ornaments retòrics i poètics, és a dir que, sense especificar-ne la llengua, de seguida posa l'accent en el valor formal de l'obra, a diferència de la majoria de crítics, biògrafs i historiadors del Quatre-cents, els quals solen censurar la qualitat de la producció llatina i destacar de la vulgar, sobretot de la *Comèdia*, molt més la ciència, la filosofia i la teologia que Dante hi hauria sabut insuflar, que no la retòrica dels versos. Landino també es distingeix per ser més benevolent en jutjar les èglogues llatines - considera que demostren enginy poètic - i per transferir als sonets i a les cançons l'abundància de sentències greus que la crítica reconeix al *capolavoro* de l'Alighieri. Són justament els elogis de les virtuts divines d'aquesta obra que Landino prefereix postposar per alabar Dante per haver estat el primer d'haver

---

[...] Succedette a costui [Zanobi da Strada i Coluccio Salutati] Lionardo Bruni il qual fu il primo che all' antica lingua restituisse i suoi primi ornamenti [...] Lionardo Dati, nipote di Lionardo il theologo dottissimo huomo, & di stile ottimo in prosa, ma nobile Poeta, scrisse leggiadrissimi elegi, & gravissime Tragedie [...] Mattheo Palmieri scrisse de temporibus un' utilissimo libro. Scrisse parimente un volume in versi Toscani a imitation di Dante". Ja a la prolosió petrarquesca, Landino alabava amb reserves els versos en vulgar de Bruni: aquí prefereix destacar-ne l'eloqüència llatina.

⁴⁶ Landino, Comentari a la *Comèdia*, s.p.: "Onde ritornando noi al proposito nostro, possiamo dire, che nella materia dell'eloquenza, & delle dottrine, Fiorenza seguiti le vestigie d'Athene, col nome della quale ella si conviene, conciosia che Athene è detta non da Athena i. Minerva, ma da Anthos i. fiore. Conviensi parimente in questo, che si come quella vinse tutti i Greci idiomi, cosi questa ha superato tutti gli Italicis".

ennoblit, embellit i fet culta la llengua pàtria. Assegura Landino que, fins Dante, no s'aprecia en l'ús del toscà cap mena d'elegància, ni cap vestigi de poesia, sempre que no es faci una excepció generosa amb les rimes, atès que haurien estat rústiques i maldestres.⁴⁷

Landino aclareix per què Dante, i no Guido Cavalcanti, constitueix una fita històrica – uns nous orígens, o una refundació - del progrés de la poesia vulgar:

Dante fou el primer que, havent après els ornaments dels escriptors llatins, els quals són comuns a oradors i poetes, havent entès quanta agudesa d'enginy cal en la invenció poètica, quant de criteri en la disposició, quants diversos colors i llums en l'elocució i, a més d'això, havent capít amb quantes ficcions ha de velar-se un poema i de quanta i quant variada doctrina ha de farcir-se, va reeixir en transferir tot això a la nostra llengua, cosa que ningú s'havia atrevit a fer en els segles anteriors. De manera que Dante va donar inici a la llengua i ell mateix, tractant-la en vers, va dur-la

---

⁴⁷ Landino, Comentari a la *Comèdia*, s.p.: “Confessa ognuno, ch’egli fu il primo, che riducesse alla luce gli ornamenti Rethorici, & Poetici, ch’erano per la lunghezza de’ tempi quasi estinti. Scrisse in Latino Egloghe, le quali dimostrano ingegno Poetico. Scrisse in Prosa la sua Monarchia, & de’ Vulgari eloquentia, il Convivio, & la Vita Nuova. Lasciò molti Sonetti, & Canzoni gravissime, & piene di concetti Filosofici, & Theologici [...] Le virtù divine di cotale Opere [els tres cants de la *Comèdia*] poco di sotto c’ingegneremo dimostrare. Fra tanto innumerabili, & grandissime gratie gli renderemo, perche fu il primo, che la lingua nostra patria, infino a’ suoi tempi rozza, inessercitata, & di copia, & d’elegantia molto nobilitò, & fecela culta, & ornata. Trovò Homero la lingua Greca, molto già abbondante, & culta da Orfeo, & da Museo, & da altri Poeti piu vetusti di lui. Trovò la Latina Virgilio già limata, & ornata da Ennio, da Lucretio, da Plauto, & da Terentio, & altri Poeti vetusti amplificata; ma innanzi a Dante in lingua Toscana nessuno havea trovato alcuna leggiadria, nè indutto elegantia, o lume alcuno, & eccetto le Rime, benche ancora quelle sieno inette, & roze, niente hanno gli antichi, in che si vegga un minimo vestigio di Poeta.”

quasi bé fins la perfecció, i això s'esdevé molt poques vegades entre mortals.⁴⁸

En efecte, Homer va excel·lir en el conreu del grec, però hauria heretat una llengua enriquida per Orfeu i Museu, com Virgili l'hauria rebut llimada i embellida de Lucreci i Plaute. Dante, en canvi, subratlla Landino, no podia comptar amb cap mestratge perquè – s'entén que – els rimadors que l'havien precedit no dominaven les arts retòrica i poètica dels llatins. Malgrat tot, Dante hauria fet néixer l'eloqüència vulgar i, desafiant la llei que regeix els orígens i progressos de les llengües, hauria conreat el florentí fins fer-lo idoni per expressar, amplificar i embellir qualsevol matèria. En fonamentar en paràmetres retòrics i lingüístics la rellevància històrica de Dante, Landino s'allunya de la tradició crítica que, per exemple amb Marsilio Ficino, ha posat l'accent en els mèrits filosòfics de l'Alighieri i ha volgut discernir dels seus versos doctrines neoplatòniques que també havia trobat i lloat en la poesia d'amor de Guido Cavalcanti, al qual Landino, en canvi, allunya d'aquests nous principis en el temps i sobretot en la qualitat de l'eloqüència.⁴⁹

---

⁴⁸ Landino, Comentari a la *Comèdia*, s.p.: “Dante fu il primo, che conosciuto ne gli Scrittori Latini gli ornamenti, i quali sono communi all'Oratore, & al Poeta, & inteso quanto acuto ingegno è necessario nella inventione Poetica, quanto giuditio nella dispositione, quanti varii colori, & lumi nella elocutione, & oltra a ciò di quanti figmenti debba essere velato il Poema, & di quanta, & quanto varia dottrina referto, tentò con felice auspicio indurre tutte queste cose nella nostra lingua. Il che ne' passati secoli, nessuno havea tentato. Onde egli le dette principio, & egli molto la ridusse in Verso alla sua perfettione, il che rade volte tra' mortali, è intervenuto”.

⁴⁹ Ficino hauria contribuït decisivament a construir una imatge filosòfica de Cavalcanti i de Dante al *Commentarium in Convivium Platonis*, on dedica un capítol sencer a examinar els versos d'amor del primer, i al proemi de la vulgarització de la *Monarchia*, on assegura que Dante “hauria begut amb el vas de Virgili de les fonts de Plató”, cf. Tanturli [1992: 5-7], el qual addueix que, en històries anteriors a la de Landino, com la de Filippo Villani, Cavalcanti hauria arribat a disputar a Petrarca i fins a obtenir el segon lloc del cànon, rere Dante. A les històries i crítiques que fan Lorenzo de' Medici en comentar els seus sonets i Angelo Poliziano al poema llatí *Nutricia* (vid. *infra*), Cavalcanti és el

Que Landino té interès en remarcar que Dante és sobretot el principi de la història de l'eloqüència vulgar es fa patent quan, en aquest punt, la biografia deixa pas al report dels que haurien succeït el poeta, començant per Petrarca. A diferència del que passava a les vides de Bruni i de Manetti, la rellevància atribuïda a Dante determina ara la consideració històrica de l'aretí, admirat aquí només, o sobretot, per unes cançons i uns sonets que el situen al mateix rang, sinó per damunt, dels millors lírics antics. De les rimes de Petrarca, Landino n'alaba també la perícia formal, que les sentències "quadrin" arreu i que el poeta trobés la manera d'expressar amb elegància conceptes mai formulats en florentí, tot i que la virtut que fa millors aquestes composicions que moltes de grecs i llatins és la modèstia amb què Petrarca hauria sabut tractar-hi els temes lascius perquè mai no resultessin obscens.⁵⁰

---

quart poeta rere les tres corones: Landino també l'alaba, però en general sembla preferir la poesia dels autors quatre-centistes – Alberti, Dati, Lorenzo, presumptes deixebles de l'art inaugurada per Dante – que no els poetes anteriors o coetanis de l'Alighieri.

⁵⁰ Landino, Comentari a la *Comèdia*, s.p.: "A Dante, sucresse Francesco Petrarca, che fu huomo quasi immortale, & di tanta ammiration degno, che nelle sue Canzoni, & Sonetti, non dubiterò non solo agguagliarlo a' primi Lirici, & Elegiaci Greci, & Latini Poeti: ma a molti preporlo [...] Ma per Dio sia detto senza invidia, considerate quanto spesso il Petrarca insurge, & come cigno si leva. Considerate quanto sia copioso di sententie, & quanto quelle in ogni parte quadrino. È acerbo nella invettiva, & nel riprendere, & con quella vehementia, che Alceo percuote i Tiranni ne' suoi Versi, egli perseguita i vitii. È ne gli affetti amatorii hor lieto, hor mesto, & in forma tutti gli esprime, che nè ad Ovidio lo pospongo, nè a Propertio. Ma quello, in che ottiene sopra tutti la palma, e che in ogni lasciva materia, benche sia giocondissimo: nondimeno osserva lieta modestia, nè mai diviene osceno. Et nessuno de gli eloquentissimi negherà trovare in lui non solo espresse, ma dipinte molte cose, le quali innanzi giudicava essere impossibile dirle, con alcuna elegantia in questa lingua". No és inoportú recordar que l'honestedat de la poesia amorosa de Petrarca, ja transferida per Manetti de Dante a l'aretí, l'esgrimirà també Minturno al llibre tercer de *L'Arte poetica thoscana* per justificar que l'aretí torna a la lírica virtuts originàries – divines, sagrades – després que poetes com Anacreont i Horaci rebaixessin el gènere ocupant-se de temes mundans. Vid. *supra* el primer apartat de la introducció del tercer capítol. Assenyala Cardini [1973: 147-8]

De seguit, Landino destaca, com a la prolusió petrarquesca, el talent natural de Boccaccio i de Fazio degli Uberti per a la poesia, no estalvia cap elogi per a Leon Battista Alberti i s'estén detallant els incomptables mèrits d'un nou poeta que tot just comença a "florir": Landino no en vol dir el nom, però tot apunta que es tracta de Lorenzo de' Medici. Reconeix el crític que gaudeix d'un enginy innat, però remarca que no hauria arribat tan amunt si de jove, seguint els seus preceptes, no s'hagués dedicat a estudiar les lletres llatines i l'art oratòria.⁵¹ Així, de nou la història, ara fins la més recent, confirma les

---

que Landino remarca la castedat del poeta, però no s'adhereix a la interpretació al·legòrica de l'amor per Laura que suggeria Manetti, perquè entén que és concret i real d'acord amb el que explica al comentari a Horaci. Tantarli [1992: 15] considera que Landino posa Petrarca per davant de Dante i que de la visió històrica que traeixen els relats en conjunt s'infereix que l'aretí representa la perfecció de l'eloqüència vulgar perquè hauria culminat la labor endegada per Dante, el qual *quasi* hauria arribat a la perfecció. Aquesta interpretació no s'adiu amb què Landino faci més elogis de Dante que de Petrarca però, sobretot, té el problema que, com procuraré fer avinent més endavant, és arriscat assumir que Landino i, en general, teòrics, crítics i lingüistes usen sempre d'una manera coherent les històries que expliquen i que en respecten la lògica en extreure'n models i regles. En tot cas, la tesi de Tantarli no canvia gaire les coses perquè altres històries de finals del segle XV, per exemple les de Lorenzo de' Medici i Angelo Poliziano (vid. *infra*) ja assumeixen la primacia de Petrarca, indiscutida per a la crítica vulgar del Cinc-cents.

⁵¹ Landino, Comentari a la *Comèdia*, s.p.: "Seguitò il Boccaccio molto inferiore a lui, ma di Poetico ingegno da Natura instrutto, & d'inventioni molto ornato. Potea Fatio de gli Uberti, esser numerato tra' Poeti, se in lui la Natura, & la essercitatione fusse stata aiutata dal Arte, & dalla dottrina. Molto ha ampliato questa lingua Battista Alberto, & in Oratione soluta, & Prosa ha avanzato tutti i superiori. Et l'Egloghe in Versi Toscani, da lui scritte, dimostrano quanto sia nell'arte Poetica dotto, & di quanto giudicio abondi: Ma già fiorisce chi, se'l mio giudicio vale alcuna cosa, sarà ne' primi tra' rarissimi. Mirabile certamente è il suo ingegno, & tanto, come dicono i Greci, Eutrapiete, cioè, ad ogni cosa accommodato, che dovunque si volge, pare, che a quello solo nato sia, & senza dubbio da celeste influo gli procede ogni specie di Poesia". Són sobretot les obligacions polítiques del poeta que fan pensar que es tracta de Lorenzo de' Medici, del qual Landino fou tutor: "[...] che diremo di lui, ne' giovanili anni habbia potuto tanto,

bondats de la poètica vulgar de Landino, il·lustrades també per la formació i el curs progressiu de l'obra de Dante, als quals retorna el crític per cloure'n la biografia.⁵²

---

massime in tante, & sì varie, & sì grandi sue occupationi nel publico governo, le quali non senza suoi gravissimi pericoli l'hanno giorno, & notte distratto, non potendo un solo punto di tempo da quelle partirsi? Non niego quanto il naturale ingegno in questo possa, nondimeno se da' teneri anni non si fosse con ardentissimo studio dato alle Latine lettere, & alla Oratoria facultà, se a' miei fedelissimi precetti, non avesse con somma industria obedito, non creda alcuno, che la sola forza della Natura l'avesse a sì eccelso grado elevato". Al *Comento ad alcuni sonetti d'amore*, obra confegida entre 1476 i 1484, Bigi [1965: 295], Lorenzo demostra que comparteix la concepció del vulgar de Landino en assumir que no és una llengua inferior a cap altra, sinó que es troba en desenvolupament, a l'adolescència, i que Dante, Petrarca i Boccaccio han demostrat que en vulgar s'hi pot expressar qualsevol sentit. Al *Comento* també hi ha referències elogioses a poetes anteriors a Dante com Guido Guinizzelli i Guido Cavalcanti i s'hi esbossa una història de les rimes, però com que té moltes semblances amb la que Angelo Poliziano explica al proemi de la *Raccolta Aragonese* en un relat més extens i articulat escrit els mateixos anys i firmat pel mateix Lorenzo, considero més útil examinar aquesta història. Sobre la defensa del vulgar del *Comento*, vid. Santoro [1954: 509]; i sobre la funció que hi exerceix la història de la lírica que s'hi explica, vid. Mazzacurati [1989].

⁵² Landino, *Comentari a la Comèdia*, s.p.: "Ma tornando alla lingua, affermo, che come ne' vetusti secoli, prima la lingua Greca, dipoi la Latina, per gran coppia di Scrittori, i quali di tempo in tempo la ripulirono, di roza, & povera, divenne limata, così la nostra, & già da hora per la virtù de gli Scrittori da me nominati, è divenuta abbondante, & elegante, & ogni giorno, se non mancheranno gli studii, più diventerà. Ma non sia alcuno, che creda non solamente essere eloquente: ma pure tollerabile dicitore nella nostra lingua, se prima non harà vera, & perfetta cognitione de le Latine lettere". A continuació, Landino exposa les raons en què basa aquesta teoria i torna a cridar el jovent florentí a dedicar-se als estudis de lletres per motius patriòtics i pels beneficis que rendeix l'eloqüència. En tornar a la vida de Dante, Landino interpreta que l'elaboració de la *Comèdia* culmina una carrera que ha seguit justament els passos que ell recomana per créixer l'eloqüència vulgar: "Il che conoscendo il nostro Poeta, essendo già in ogni dottrina culto, giudicò esser cosa eccellentissima, potere ogni grave sententia ornare con la eloquenza : perche in Oratione soluta, & in Versi lungamente essercitandosi, tanto eloquente divenne, che al fine ornato di sapienza, & d'eloquentia, si mise a scrivere la

2.4. La poesia vulgar *abans* de Dante i la primacia del florentí: de Landino a Angelo Poliziano

L'elogi velat que Landino fa de Lorenzo el Magnífic com a colofó de la història i prova de l'èxit de la política i poètica del vulgar que promou, afalac correspost amb els arguments que Lorenzo exposa en defensa de la tradició literària vulgar al *Comento*, enllacen els relats i les teories d'un i altre amb la història de les rimes toscanes que Angelo Poliziano elabora – en nom del Medici – per a l'epístola proemial de la *Raccolta Aragonesa*, una antologia de poemes lírics que Lorenzo va enviar el 1477 a Frederic d'Aragó, el futur rei de Nàpols. De fet, els vincles amb la història de Landino s'aprecien ja en la selecció mateixa dels poemes: al final del recull, Lorenzo s'ha permès d'incloure-hi alguns sonets i cançons propis, gest que la narració preliminar convida a interpretar com a mostra de la voluntat d'entroncar amb el bo i millor de la tradició lírica toscana, això és, Dante i Petrarca.⁵³

El relat també és afí als pressupòsits de Landino perquè, d'entrada, Poliziano hi assumeix que qualsevol que jutgi el toscà de

---

Comedia, che al presente habbiamo nelle mani". La vida de Dante acaba concentrant i representant tota la història i la poètica vulgars landinianes.

⁵³ La *Raccolta* original no es conserva, però es va poder reconstruir a partir de dos manuscrits apògrafs: els poemes de Lorenzo clouen una antologia que, significativament, comença amb la *Vita Nuova* de Dante, cf. Barbi [1915: 228-31]. Explica Cardini [1973: 200-2] que mentre Landino basa la defensa del vulgar en arguments teòrics, Poliziano ho fa en una documentació recuperada aplicant a textos de la lírica vulgar "oblidats" les tècniques filològiques que els humanistes fan servir per restaurar la literatura clàssica. No obstant això, entén Cardini que les feines d'un i altre es complementen i se succeeixen perquè l'operació realitzada per Poliziano recolza en la demostració teòrica i històrica que Landino fa de la igualtat entre llengües i tradicions literàries. Sobre les diferències entre els pressupòsits crítics i els relats històrics d'un i altre, vid. Cardini [1973: 202-6], Tanturli [1992: 27-34]; sobre l'autoria de l'epístola, Santoro [1948]; sobre la creació d'un continuum històric de poesia vernacle i la manera de justificar-hi el lideratge literari de la cort medicea, Cachey [2005].

manera enraonada convindrà que és una llengua rica i bella, i també en la mesura que xifra el progrés de les rimes en el refinament de l'estil i en la superació gradual d'un "antico rozzore" d'inicis imprecisos. Ara bé, mentre Landino condemna a l'oblit els poetes anteriors a Dante per rústics i malaptes – només en salva el florentí Guido Cavalcanti –, i consolida, de passada, la condició de fundador de l'eloqüència vulgar de l'Alighieri, Poliziano, obligat poc o molt a justificar tots els poetes inclosos a la tria, estableix que també en autors anteriors a Dante s'hi troben exemples de les qualitats del toscà. Aquesta premissa fa canviar la història del progrés de les rimes: d'entrada, emparant-se amb l'autoritat de Petrarca, Poliziano assegura que l'ús de la rima es remunta als romans, que després hauria quedat interromput durant molts segles, que s'hauria recuperat a Sicília, d'allà s'hauria difós a França i d'aquest país hauria arribat Itàlia, terra que Poliziano qualifica de "quasi un suo ostello", expressió amb què sanciona la idea – tan diversament divulgada pels humanistes – que Itàlia és la seu natural de la poesia, la qual no podia sinó retornar-hi després d'haver-ne sortit a l'època dels romans: d'aquí l'interès en reportar que ja conreaven la rima.⁵⁴

Traçat aquest recorregut, Poliziano omple la prehistòria landiniana d'autors: el relat fa salts endavant i enrere en el temps, però els mèrits que es destaquen de cada poeta traeixen la visió que els rimadors haurien anat depurant i embellint cada vegada més la forma i l'estil del

---

⁵⁴ Cito l'epístola de Guglielmino i Grosser [1996 (1987): 897-900], 898: "Imperocché, si bene e giustamente le sue ricchezze ed ornamenti [de la llengua toscana] saranno estimati, non povera questa lingua, non rozza ma abundante e pulitissima sarà reputata. Nessuna cosa gentile, florida, leggiadra, ornata; nessuna acuta, distinta, ingegnosa, sottile; nessuna alta, magnifica, sonora; nessuna finalmente ardente, animosa, concitata si puote immaginare, della quale non pure in quelli duo primi, Dante e Petrarca, ma in questi altri ancora, i quali tu, signore, hai suscitati, infiniti e chiarissimi esempli non risplendino. Fu l'uso della rima, secondo che in una latina epistola scrive il Petrarca, ancora appresso gli antichi romani assai celebrato; il quale, per molto tempo intermesso, cominciò poi nella Sicilia non molti secoli avanti a rifiorire e, quindi per la Francia sparto, finalmente in Italia, quasi un suo ostello, è pervenuto".

toscà, fins que Dante i Petrarca n'haurien perfeccionat l'eloquència. Així, als versos dels primers sicilians no els hauria mancat ni enginy ni gravetat, però sí elegància, els de Guittone d'Arezzo haurien desbordat sabers filosòfics, però d'una manera rude, en canvi, Guinizzelli, primer, i Cavalcanti més endavant, ja haurien sabut impregnar els versos d'un estil més dolç i noble, fins arribar a Cino da Pistoia, el primer que hauria començat a deixar per fi enrere aquesta aspror tan antiga i tan persistent, que ni tan sols Dante n'hauria acabat de fer net.⁵⁵

Així, la història que Poliziano explica per introduir la *Raccolta* atribueix el progrés del toscà sobretot a l'ennobliment de la llengua, però no adopta el principi landinià de la transferència de sabers i recursos llatins com a motor del canvi, de manera que l'evolució s'allarga en el

---

⁵⁵ Poliziano, Epístola proemial a la *Raccolta Aragonese*, 898-9: "Il primo adunque che dei nostri a ritrarre la vaga immagine del novello stile pose la mano, fu l'aretino Guittone, ed in quella medesima età il famoso bolognese Guido Guinizzelli, l'uno e l'altro di filosofia ornatissimi, gravi e sentenziosi; ma quel primo alquanto ruvido e severo, né d'alcuno lume di eloquenzia acceso; l'altro tanto di lui più lucido, più suave e più ornato, che non dubita il nostro onorato Dante, padre apellarlo suo [...] Costui [Guinizzelli], certamente, fu il primo, da cui la bella forma del nostro idioma fu dolcemente colorita, quale appena da quel rozzo aretino era stata adombrata. Riluce dietro a costoro il delicato Guido Cavalcanti [...] ne' suoi scritti non so che più che gli altri bello, gentile e peregrino rassembra [...] le quali tutte sue beate virtù d'un vago, dolce e peregrino stile, come di preziosa veste, sono adorne". De seguit, fa referència a alguns autors de l'època de Guittone d'Arezzo: d'alguns d'ells assegura que ja poden estar agraïts de veure's comptats entre autors tan il·lustres. Dante i Petrarca són tan grans, que Poliziano prefereix no alabar-los per no quedar-se curt. Torna més enrere, als sículs, i salta endavant als coetanis de Dante, 899-900: "Il bolognese Onesto e li siciliani, che già i primi furono, come di questi dui [Dante i Petrarca] sono più antichi, così della loro lima più averebbono bisogno, avvenga che né ingegno né volontà ad alcuno di loro si vede esser mancato. Assai bene alla sua nominanza risponde Cino da Pistoia, tutto delicato e veramente amoroso, il quale primo, a mio parere, cominciò l'antico rozzore in tutto a schifare, dal quale né il divino Dante, per altro mirabilissimo, s'è potuto da ogni parte schermire. Segue costoro di poi più lunga gregge di novelli scrittori, i quali tutti di lungo intervallo si sono da quella bella coppia allontanati".

temps i es distribueix entre més poetes que no Dante. L'Alighieri perd, aquí, la condició de principi de la poesia vulgar i els mèrits que Landino feia derivar del fet de no haver tingut mestres. Hi conserva l'estatut de model literari, però en retreure-se-li que encara arrossega algun defecte de l'estil antic, la màxima perfecció es desplaça subtilment a les rimes de Petrarca.⁵⁶

Una altra diferència significativa ateny l'esdevenir de la poesia toscana passada l'edat d'or, perquè mentre Landino posava l'accent en la continuació del progrés – en Bruni, Alberti, Dati, Lorenzo –, i confirmava amb la història les bondats de la seva política cultural, Poliziano interpreta que el conreu de la literatura vulgar prolifera, però que en declina la qualitat. Segurament, els autors de la *Raccolta* tenen interès en fer entrar en crisi la poesia toscana posterior a Petrarca per persuadir que els sonets i cançons de Lorenzo que clouen el recull i la història recuperen els atributs dels mestres i per subratllar que és la Florència medicea la que manté una posició central en la història i la geografia de la literatura italiana. Ara, finalitats estratègiques al marge, la idea que des de les acaballes del segle XIV fins ben entrat el Quatre-cents els escriptors haurien negligit el conreu literari del toscà se l'apropriarà més d'un historiador del Cinc-cents i, en algun cas, perdurarà confosa en una crítica més general als humanistes del segle XV que s'entossudeixen a perfeccionar una llengua morta com el llatí, pretensió fútil que, de retruc, només hauria servit per impedir que l'italià es desenvolupés.⁵⁷

---

⁵⁶ Cardini [1973: 212-15; 218-20] ofereix raons convincents per creure que Landino, un cop apareguda la *Raccolta Aragonese* el 1477, s'afanya a reafirmar als prolegòmens del comentari de la *Comèdia* de 1481 els mèrits fundacionals de Dante, ja destacats a la prolusió petrarquessa, en resposta a la crítica que Poliziano li havia dedicat a l'epístola i per deixar clar que sota cap concepte es pot considerar que l'Alighieri participa de l'antic "rozzore".

⁵⁷ Giovan Battista Gelli, membre destacat de l'*Accademia fiorentina*, fundada el 1540 amb el nom *degli Umidi* i pensada per a promoure el coneixement i el prestigi del vulgar, serà un dels representants més conspicus d'aquesta crítica que assumeix que cap parlant no

Més rellevants encara per a la formació de la història i la poètica del vulgar al següent segle són els orígens sicilians i francesos que Poliziano atribueix a les rimes. Per un costat, aquests orígens estimularan que s'indaguin les filiacions de la lírica toscana del Tres-cents amb la poesia del segle XII, els *stilnovisti* i la tradició trobadoresca, així com les relacions del florentí amb el provençal, seguint sobretot l'autoritat dels mateixos Dante i Petrarca. Per l'altre, la història que traeixen aquests orígens, al capdavant estrangers i per això suspectes de barbàrie, seguirà proporcionant raons als erudits que menystenen la llengua i la tradició literària vulgars i entrarà en conflicte amb els relats dels que busquen dignificar-les silenciand-les uns orígens culpables i afiliant-les només, o sobretot, amb la cultura llatina, adduint una continuïtat basada en el territori, com suggereix el mateix Poliziano, o en l'herència dels sabers clàssics, com vol Landino.

Així, el relat de Poliziano fa tornar a aflorar, ara transformades i en un context més favorable al vulgar, les tensions que explicaven les diferències entre les històries de Leonardo Bruni i de Flavio Biondo i, el més important, els conflictes que permeten entendre també les possibilitats, els límits i les estratègies amb què autors com Mario Equicola i Pietro Bembo reescruien la història a la primera meitat del segle XVI i, encara, que ja a la segona meitat, Antonio Minturno i Giammaria Barbieri confegeixin històries tan diverses de la lírica vernacle. Abans d'abordar aquests reports, convé fer recompte i balanç dels canvis igualment significatius que comporten els relats i les vides que explica Landino respecte dels de Leonardo Bruni i de Flavio Biondo per posar-los de costat dels que revela la narració de Poliziano i poder

---

pot arribar a perfeccionar una llengua que no sigui la seva, d'aquí els defectes i l'artificiositat del llatí contemporani i d'on que conrear i pretendre millorar les llengües clàssiques sigui una pèrdua de temps que només serveix per frenar el progrés cultural perquè restringeix la difusió del saber entre les classes menys doctes en llatí, això és, les formades per artesans i menestrals com el mateix Gelli. Cf. De Gaetano [1967a: 133; 144].

apuntar, així, com afecten en conjunt les històries literàries que s'escriuen al tombant i als primers decennis del segle XVI.

La diferència més important, de la qual en depenen les altres més rellevants, rau en la concepció que un i altres humanistes tenen del vulgar. Al marge que Bruni entengués que el vulgar era una llengua o diguem-ne el sociolecte de la gent corrent, el fet és que assumeix que el vulgar ocupa una posició d'inferioritat respecte del llatí literari o gramatical. D'aquí no només que hagi de justificar Dante per haver escrit en vulgar, sinó també que l'argument amb què ho fa impliqui una renúncia i suggereixi que el poeta, a diferència dels escriptors del seu temps, era conscient de les mancances de la llengua o estil que havia escollit. I d'aquí, sobretot, que Petrarca representi el renaixement de les lletres per al qual Dante hauria estat treballant amb mitjans i resultats humils. No importa gaire que el vulgar sigui inferior perquè és la parla dels indoctes o la invenció dels bàrbars: el que compta és que la poesia que s'hi conrea només pot formar part de la història a condició que es posi al servei d'una altra literatura: si no és així, l'abjecte vulgar en desapareix, com ho testimonia el relat de Biondo.

A la història de Landino, el vulgar també parteix d'una posició d'inferioritat respecte del llatí, però el crític assumeix que salvar aquest decalatge no és només possible, sinó desitjable, i són les lletres i les doctrines llatines que es posen al servei del progrés de l'eloqüència vulgar, aquí legitimada com objecte preferent i autònom, no subordinat, d'un relat històric. No cal, llavors, justificar la decisió de Dante, al contrari, esdevé exemplar. I tampoc no té sentit lamentar que no dominés prou el llatí si l'objectiu principal era tenir un coneixement adequat de la retòrica i de la poètica llatines per transferir-lo a les rimes. I, d'acord amb això, a Petrarca se l'ha de valorar per tenir més bon llatí i haver redescobert un mestre d'eloqüència com Ciceró, però sobretot perquè amb el *Canzoniere* i els *Trionfi* hauria continuat la *labor limae* del florentí endegada per Dante.

Landino fa variar la relació de la llengua i de la poesia vulgars amb les llatines perquè n'equipara els orígens i les sotmet a les mateixes lleis de progrés: el vulgar deixa d'arrossegar, així, la condició bàrbara i culpable d'haver destruït el llatí, condició implícita perquè Biondo l'ometi de la història de les bones lletres - i que, com ja he assenyalat, els orígens del relat de Poliziano fan revifar. Per Landino, ben altrament, l'eloqüència vulgar incorpora el saber transmès pel llatí i pot pouar sense esforç en la llengua dels romans per ennoblir-se i enriquir-se: per això es troba en disposició de competir amb les literatures clàssiques, de repetir-ne la història remuntant estadis de progrés cap a la perfecció i d'establir amb el llatí la mateixa filiació que aquesta llengua hauria tingut amb el grec. Així, Landino coincideix amb Bruni en considerar que Dante hauria superat tots els rimadors, però mentre l'humanista aretí en destacava l'erudició científica, la disciplina i l'art, qualitats que el feien un poeta savi, però el posaven per darrere d'autors furiosos i divins com Orfeu i Hesíode, el crític florentí confereix a l'Alighieri les virtuts dels *prisci vates*, emparant-se amb tota la teologia i la filosofia moral que demostra conèixer a la *Comèdia*. L'equipara a Homer, perquè també d'ell pot afirmar-se que és com un oceà: totes les ciències, com els rius dels oceans, en sortirien i hi retornarien, i fins l'acaba posant per davant del poeta èpic grec i de Virgili, atès que només Dante hauria estat principi i alhora perfecció.⁵⁸ Tocant al Petrarca vulgar, Bruni no admet comparació

---

⁵⁸ Una bona part del discurs que Landino dedica a l'antiquíssim i diví origen de la poesia i al furor poètic al comentari de la *Comèdia* de 1481 ja havia estat inclosa a la *Prolusione dantesca*, redactada cap el 1474. Landino explica que els poetes són més antics que els historiadors, els filòsofs morals, els teòlegs i els prosistes i es fa ressò de l'autoritat d'Aristòtil per afirmar que el poeta no és sinó un teòleg: cito de Cardini [1974: 48]: "Non si gloriava ancora de' sette savi la famosa Grecia e già da Orfeo, da Lino, da Anfione era stata celebrata. Non si truova teologo appresso di costoro el quale, se non dopo Esiodo e alcuno altro poeta, le divine cose alle lettere mandassi; anzi, parlando più rettamente e secondo la sentenza d'Aristotile, niente altro è poeta che teologo, come chiaramente per Dante nostro si manifesterà". A més de teòleg, Landino qualifica Dante de físic, matemàtic, aritmètic, geòmetre, astròleg, musicòleg, geògraf, filòsof

amb els antics i, encara, en avaluar-ne la producció llatina, dóna a entendre que cultivava un estil que tot just començava a mostrar algunes de les qualitats de l'eloqüència ciceroniana, no per falta de talent, afegirà Biondo, sinó de mitjans. En canvi, Landino assevera que és millor que quasi tots els lírics antics i el més decent dels poetes que han confegit rimes d'amor: la crítica cinc-centista es farà seves ambdues opinions, de manera que el prestigi que Petrarca va perdre en la història del renaixement de l'eloqüència llatina, comença a recuperar-lo en el de la vulgar.⁵⁹

Les històries literàries de Bruni i de Biondo, com les de Villani, Polenton i Manetti, ja havien estat escrites en diversa mesura amb la finalitat de promoure l'hegemonia cultural de Florència entre les ciutats italianes: més d'una l'encarregà la mateixa cancelleria. Ara bé, els prejudicis i les tensions que les regeixen tocant al vulgar fan que aquestes històries tendeixin a posar més èmfasi en el valor de la nacionalitat o de la ciutadania dels autors, que no en la qualitat de la llengua que empren. En canvi, les teories i narracions que difonen Landino i Poliziano no serveixen només per seguir reclamant la primacia literària per als escriptors florentins, sinó també per vindicar-la ara per al florentí o per al

---

moral i historiador, 54: "E come dicono e' Greci d'Omero, si può affermare lui essere simile all'oceano: imperò che come tutti e' fiumi dall' oceano nascono e nell' oceano ritornano, così tutte le scienze da costui s'attingono e in lui redundano". Se m'escapa si Landino compartia amb els grecs la convicció que els rius neixien als oceans o si s'hi adhereix només per projectar en Dante tota la grandesa del símil.

⁵⁹ Apunta Cardini [1973: 144-5] que el petrarquisme de Landino es distingeix de tots els precedents per "redescobrir" un Petrarca vulgar – el del *Canzoniere* molt més que no el dels *Trionfi*, rarament esmentats per Landino – al qual s'hi arriba a través dels clàssics, els poetes lírics i elegíacs antics que l'aretí hauria volgut estudiar i conèixer a la perfecció abans de compondre. Dionisotti [1974: 64-69] explica que el Petrarca llatí desperta interès i gaudeix de reputació a Itàlia des de principis del segle XVI fins els anys 20: a partir de llavors es reeditarà traduït i amb menys freqüència i l'atenció se la tornarà a emportar el Petrarca vulgar: les *Rime sparse* i els *Trionfi* ja havien sortit, entre el 1470 i el 1500, a mitjana d'una edició per any.

toscà entre les parles vulgars, de manera que els relats esdevenen part i funció indestriable de la política lingüística de Landino, del cercle de Lorenzo de' Medici i dels que, com ells, tenen interès en promoure el florentí de Dante, Petrarca i Boccaccio com el model per a l'italià literari.⁶⁰

Així, durant el Cinc-cents, de la mà de debats sobre les pretensions de convertir el vulgar en llengua literària, sobre quina és la variant amb què escriuen aquests autors – florentí, toscà, italià, vulgar –, i sobre la manera d'extreure'n regles i la conveniència d'imitar-la i promoure-la com a estàndard culte, la història de la poesia vulgar guanya presència en aquest àmbit de discussió, i es dirimeix d'acord amb els interessos i mètodes dels polemistes de la llengua. Ja he apuntat més amunt que l'altre camp de recerca que fa variar d'una manera significativa les condicions de formació d'aquesta història són els estudis de les relacions de la lírica tres-centista amb la tradició trobadoresca i els rimadors italians dels segles XII i XIII. L'eix que travessa i connecta aquests fronts el configuren les corones florentines, les obres dels quals, sobretot de Dante i de Petrarca, exerceixen d'estímul, d'autoritat i d'horitzó de la recerca que s'interessa pels trobadors i, alhora, de model,

---

⁶⁰ Mario Santoro [1954: 502; 545] adjudica al crític un lloc de primer ordre en la història de la definició i afirmació de la prosa toscana perquè entén que, durant la segona meitat del Quatre-cents, fou qui millor va assajar de revisar i resoldre les conflictives relacions entre la tradició clàssica i el vulgar literari. Santoro adverteix que, gràcies a la teoria de la transferència de paraules, recursos i doctrines del llatí al vulgar, Landino aconsegueix que el llatí passi de ser un obstacle a un llegat i un estímul per al desenvolupament del vulgar: cal ser llatí per a ser un bon toscà. Pot ancorar el florentí, així, a la tradició clàssica i preservar la continuïtat artística i cultural – també política – que els humanistes, ara també del vulgar, construeixen entre els romans i els italians. Cardini hi coincideix en considerar Landino peça clau en el procés de refundar la literatura vulgar damunt de bases humanistes, però discrepa, amb raó, de la continuïtat massa uniforme i coherent que Santoro estableix, d'una banda, entre les tesis de Bruni i les del cercle de Lorenzo el Magnífic i, de l'altra, entre les estratègies de Landino i de Bembo per resoldre els conflictes del vulgar, cf. Cardini [1973: 113].

sovint polèmic, de l'italià literari. És clar, llavors, que si l'interès per aquests autors ocupa un espai i té unes funcions tan rellevants per a la història literària, les vides, les crítiques i les glosses d'aquests poetes que apareixen a les edicions de l'obra en vulgar, en catàlegs d'escriptors, en biblioteques i en gèneres semblants han de seguir constituint una de les seues discursives d'aquesta història.

Convé aclarir, però, que al costat dels interessos i biaixos historiogràfics i lingüístics que representen Landino i Poliziano, perduren a finals de segle i fins ben entrat el Cinc-cents judicis i relats que recolzen en principis semblants als de les històries de Bruni i de Biondo o que en repeteixen i refan les opinions. De casos se'n poden trobar en tots els fronts discursius i gèneres des d'on s'escriu la història. N'és exemple el que Paolo Cortesi diu de les corones florentines al *De hominibus doctis dialogus*, una obra escrita a principis dels noranta i dedicada a Lorenzo el Magnífic. Cortesi ressenya en una mena de biografia de grup tots els homes de lletres que s'haurien distingit en l'estudi i l'ús de l'art oratòria sobretot durant la segona meitat del segle XV: el repàs, tot i que no segueix un ordre cronològic estricte, comença amb Leonardo Bruni i els deixebles de Crisòloras. L'autor té molt clar que el criteri principal per jutjar oradors i poetes és que hagin sabut observar els preceptes poètics i retòrics i imitar el model que estableix Ciceró: entén que en ells rau la recuperació de la bona literatura, per tant, bandeja tots els autors que han adquirit renom gràcies a obres fetes en vulgar.

Tot i que Dante, Petrarca i Boccaccio no pertanyen ni a l'època, ni a la classe d'escriptors que li interessien, Cortesi en fa la crítica, decisió que pot interpretar-se com una mostra de reconeixement. Ara bé, de seguida es fa patent que aquest gest ateny molt més la valoració dels autors que no de la llengua i la poesia vulgars. Així, Cortesi s'exclama, pel que fa a Dante, que s'atrevis a tractar arguments tan complexos amb llengua toscana; n'alaba l'interès per la cultura antiga, com de Petrarca, a qui li reconeix haver estat el primer de recuperar els estudis d'eloqüència. No obstant això, considera que el poeta aretí tenia un llatí rude i descurat

i assenyala que les rimes que va compondre testimonien les fites que hauria pogut assolir amb el talent de què disposava si hagués fet servir un llatí noble i embellit, les fineses estilístiques del qual, reconeix Cortesi, havien de mancar per força a un home nascut a l'edat més inculta de totes. En el mateix sentit, lamenta de Boccaccio el "fatal vici" d'utilitzar una llengua que hauria frenat el desenvolupament de tot el seu enginy.⁶¹

---

⁶¹ Cito de l'edició comentada i traduïda a l'italià de Graziosi [1973]. Abans de començar a avaluar les qualitats dels oradors, sorgeix entre els interlocutors la qüestió de per què en algunes edats abunda l'eloqüència i en altres desapareix: convenen que són misteris del suprem artífex, però també que ha d'haver-hi motius que ho expliquin: analitzen, llavors, les causes que han allunyat completament d'Itàlia l'estudi de l'eloqüència, ocasió que Cortesi aprofita per reportar una versió especialment cruenta de la història de les invasions i dominacions bàrbares de la península i de la corrupció del llatí, fins assegurar que les vexacions infligides als italians haurien durat mil anys. La recuperació de l'eloqüència l'hauria endegat Crisòloras, és per això que l'interlocutor que fa de mestre no anava a dir-ne res de Dante, Petrarca i Boccaccio: rectifica a instàncies d'un dels deixebles, 16 i 18: "Ego vero negare non ausim flagrantissimum in Dante et in Petrarcha studium fuisse priscarum rerum. Sed in Dante, tanquam in veteri pictura, detractis coloribus, non nisi delineamenta delectant. At iure eum honoravit fama. Praeclarum eius poema plane bene indicat incredibilem ingenii magnitudinem. Mirabile illud certe fuit quod res tam difficiles, tamque abstrusas vulgari sermone auderet explicare [...] Utinam tam bene cogitationes suas Latinis litteris mandare potuisset, quam bene patrium sermonem illustravit! Sed ad Petrarcham veniamus [...] Huius sermo nec est Latinus, et aliquanto horridior; sententiae autem multae sunt, sed concisae, verba abiecta, res compositae diligentius quam elegantius. Fuit in illo ingenii atque memoriae tanta magnitudo, ut primus ausus sit primum Italia exhilarata, et tanquam ad studia impulsa atque incensa est. Declarant eius Rythmi, qui in vulgus feruntur, quantum ille vir consequi potuisset ingenio, si Latini sermonis lumen et splendor affuisset; sed homini in faece omnium saeculorum nato illa scribendi ornamenta defuerunt [...] Huius [de Boccaccio] etiam praeclarissimi ingenii cursum fatale illud malum oppressit [...] Totum genus inconditum est, et claudicans et ieiunum, multa tamen videtur conari, multa velle, ex quo intelligi potest naturale eius quoddam bonum inquinatum esse pravissima loquendi consuetudine. Eodemque modo de Johanne Ravennate et Coluccio Salutato iudicare licet, qui nunquam etiam ab orationis asperitate maestitiaque abesse potuerunt".

Ardits, greus i enginyosos, però esclaus d'una llengua i d'una edat plenes de limitacions: més sever encara que Bruni i Biondo, Cortesi deixa en quasi bé no res la contribució de Petrarca a la recuperació de l'eloqüència llatina i projecta els defectes d'estil de l'aretí i de Boccaccio a Giovanni de Ràvena i Coluccio Salutati. Per altra banda, lluny de l'actitud d'un Landino, de l'obra vulgar n'emet judicis "pietosos" que pressuposen la condició bàrbara i subalterna de la poesia vernacle i de la seva història, en la qual no té rellevància ostentar-hi cap primàcia.

Ja al Cinc-cents, i en el marc de les polèmiques sobre la llengua, apareixen històries com la que Romolo Amaseo explica als dos discursos que conformen l'obra *De linguae latinae usu retinendo*, publicada el 1529, en la qual es fa ressò de la tesi que el vulgar hauria sorgit de la corrupció del llatí. Ara bé, segons Amaseo, la relació històrica entre el llatí i el vulgar s'hauria donat entre moltes altres llengües i, al capdavall, no demostraria sinó que el vernacle italià és la mateixa llengua que el llatí, només que en una forma menys perfecta. Amaseo revela un tímid interès per fer més harmòniques les relacions entre les llengües sense subvertir-ne la jerarquia, però a l'època sorgeixen també opinions molt menys conciliadores, com les que Francesco Florido formula el 1537 en contra de la difusió del vulgar, del qual n'equipara el conreu i l'estudi a una infecció que no para d'estendre's i que provoca que es cregui que no cal aprendre llatí. Tocant a les corones, rebutja de pla que es posi Petrarca i Boccaccio per davant dels clàssics llatins, considera que tan sols l'aretí hauria fet un bon ús del vulgar, en utilitzar-lo només per tractar temes mundans i, torçant l'estratègia d'esgrimir Dante, Petrarca i Boccaccio com a mostres de l'excel·lència que pot assolir el vulgar, els addueix, justament, com a prova que el toscà és deficient, atès que en tres segles d'història només hauria pogut furnir tres escriptors.⁶²

---

⁶² El títol sencer de l'obra on Florido formula aquestes opinions és *In Actii Plantii aliorumque Latinae linguae scriptorum calumniatores apologia*. Al costat d'Amaseo i Florido, destaquen en la defensa del llatí Carlo Sigonio, Umberto Foglietta, Celio Calcagnini,

Val a dir que premisses i arguments com els de Cortesi i Florido constitueixen una versió extrema de les relacions jeràrquiques que els humanistes del primer Quatre-cents podien establir entre el llatí i el vulgar: per això és una versió que tendeix a perdre pes al següent segle en contrast amb els relats i crítiques que assumeixen que el vulgar té una tradició literària autònoma, sòlida i de prestigi. Però també convé tenir present que opinions com les de Cortesi i Florido recolzen en prejudicis que són vius i que operen també en contextos més hospitalaris per al vulgar - diàlegs i discursos sobre la llengua, comentaris del *Canzoniere* -, on s'hi percep, per exemple, que la influència de Landino creix, però també que se'n qüestiona l'autoritat i que, dels seus judicis, se'n fa un ús selectiu per reescriure una història en què també s'hi incorporen encara les raons i tesis d'un Bruni o d'un Biondo.

3. LES HISTÒRIES DE LA POESIA VULGAR AL SEGLE XVI

3.1. Orígens, progressos i models de la poesia vulgar a les *Prose* de Pietro Bembo

Una de les històries de la poesia vulgar més importants del segle és la que explica Pietro Bembo a les *Prose della volgar lingua*. La rellevància ve donada perquè a l'obra hi conflueixen els interessos, les estratègies i els conflictes de les tradicions historiogràfiques i crítiques que he revisat fins aquí. Però es deu també al fet que es tracta, no cal dir-ho, d'una obra que, tot i publicar-se el 1525, determina l'esdevenir de la polèmica sobre l'italià durant tot el segle. Per això, tocant a les relacions que els lingüistes estableixen amb la història literària, els relats de les *Prose* poden desplegar-se com un mapa conceptual des d'on enllaçar i examinar alguns dels problemes més persistents i dels usos més rendibles que la

---

Francesco Bellafini i Lazzaro Buonamico. Sobre els apologistes del llatí i els arguments contra el vulgar, vid. Cian [1911], Grayson [1960], Fubini [1961], De Gaetano [1967a], Dionisotti [1968], Bernardoni, Besomi et al. [1974], Vitale [1978], Waswo [1987], Marazzini [1999].

història de la poesia vulgar planteja i ofereix en el marc de les querelles de la llengua.⁶³

A les *Prose* hi concorren les tres versions del naixement de la poesia vulgar que s'han divulgat al segle XV: la que en situa la invenció vertadera o la refundació a les corones florentines, la que l'atribueix de manera implícita a algun moment no gaire posterior a que sorgís el vulgar de la corrupció del llatí per part dels bàrbars, i la que n'indaga les arrels provençals. Val a dir que Bembo es fa ressò de la primera versió molt de passada, però en un context significatiu, això és, en explicar-li al dedicatari de l'obra, Giulio de' Medici, el Papa Climent VII, nebot i deixeble de Lorenzo, que les raons que l'han mogut a confegir els diàlegs i a tractar els temes que s'hi toquen s'adiuen amb l'afició que Giulio té per les lletres i les rimes en vulgar, estimulada, entre altres raons, per haver fruit dels poemes del seu oncle. Però també i sobretot, afegeix Bembo, les *Prose* s'ajusten als interessos del dedicatari perquè és florentí i els diàlegs s'ocupen, més que de cap altra ciutat, de Florència i dels seus

---

⁶³ Les *Prose* van ser publicades el 1525 a Tacuino, Venècia, però havien començat a redactar-se molt abans: el primer nucli de l'obra és del 1500; el 1512 ja estava enllestida una primera versió dels dos primers llibres, el tercer, en canvi, encara s'havia d'acabar el 1519. El 1538 fou publicada la segona edició també a Venècia. El 1549 va aparèixer a Florència una tercera edició pòstuma a cura de Benedetto Varchi. Les tesis de Bembo no només regulen el curs de les discussions sobre l'italià, intervenen també en les querelles de les altres llengües romàniques i, al costat de les d'Sperone Speroni, d'una manera conspícua en el cas francès, en què els membres del grup de *La Pléiade* les posen al servei dels seus interessos polítics i literaris. Com que són inabastables els estudis que s'han fet sobre la qüestió de la llengua, sobre Bembo i les *Prose*, remetre només a aquells que s'han concentrat en aspectes que atenyen el discurs historiogràfic dels lingüistes, de l'autor i de l'obra: és el cas de Marazzini [1987], autor d'un treball sobre els orígens bàrbars en la tradició lingüística italiana que m'ha servit de molt. Per dissort, m'ha estat impossible consultar un treball de segur pertinent en aquesta recerca de Mazzacurati [1985] sobre el renaixement dels moderns, la crisi cultural del segle XVI i la negació dels orígens.

escriptors perquè és gràcies a ells que la llengua de la qual se n'indaguen les lleis ha tingut principi, creixement i perfecció.⁶⁴

És clar que Bembo reporta aquests orígens perfectes de ressons landinians perquè pretén afalagar Giuliano amb un relat forjat pel cercle de crítics patrocinat pels Medici a Florència i que aquest interès s'imposa al risc de contradir-se després en fer-se ressò de les altres versions. Però també esgrimeix el relat, modificat, a favor dels que aspiren a convertir el vulgar en una llengua literària i prefereixen escriure-hi abans que en llatí, qüestió que s'emporta l'atenció dels interlocutors als capítols inicials del primer llibre. Un d'ells, Ercole Strozza, considera que els italians han d'escriure en llatí perquè, a l'hora de fer literatura, sempre s'ha de preferir la llengua més digna de què es disposa. Tot i representar les opinions de l'humanisme més hostil al vulgar, Strozza es fa seva la tesi que s'atribueix a Bruni i adverteix que, si és veritat que els romans ja parlaven el modern vulgar, qui l'anteposí al llatí tindrà la gosadia de promoure una llengua que els antics ciutadans de Roma mai no haurien considerat apropiada per a la prosa o el vers. En contra d'això s'hi pronuncien el germà de Pietro Bembo, Carlo i el mateix Giuliano, els quals argüeixen que és més assenyat i lloable que els italians escriguin en la llengua que els és pròpia i natural, que no en una d'estrangera i apresada a l'escola com el llatí, argument que Lorenzo ja havia esgrimit al comentari dels sonets.⁶⁵

---

⁶⁴ Cito les *Prose* de Dionisotti [1992 (1960): 71-309], I, I, 76: "... e si ancora per questo, che della vostra città di Firenze e de' suoi scrittori, più che d'altro, si fa memoria in questo ragionamento, dalla quale e da' quali hanno le leggi della lingua che si cerca, e principio e accrescimento e perfezione avuta".

⁶⁵ Bembo, *Prose*, I, III, 80: és Lorenzo qui s'afegeix als arguments de Carlo Bembo: "Così è [...] senza fallo alcuno, messer Ercole, come il Bembo dice; e questo ancora più oltre, che a noi la volgar lingua non solamente vicina si dee dire che ella sia, ma natia e propria, e la latina straniera". Dante, al *De vulgari eloquentia*, I, I, 2, ja havia distingit una llengua primària que s'adquiriria per imitació i una secundària que s'aprendria amb l'estudi. Les raons d'Strozza, I, IV, 81: "[...] sì come a quel tempo e in que' dotti secoli era ne' romani uomini di molta maggior dignità e stima la greca lingua che la latina, così tra noi oggi molto in più in prezzo sia e in onore e riverenza la latina avuta che la

Tocant a la lliçó històrica que adduïa Strozza, Giulio no es creu de cap manera que els romans parlessin el vulgar – tesi que poc més endavant Federico Fregoso, el quart interlocutor, desacredita perquè no se'n conserva cap testimoni – i li replica que el grec era llavors una llengua més prestigiosa que no el llatí perquè havia acumulat més bons escriptors, però que no per això els romans l'haurien preferit a la seva parla. Pel Medici, la llei que revela la història de les llengües és justament que totes les nacions haurien preferit cultivar les que consideraven pròpies, sempre i quan entenguessin que tenien qualitats: per això Ciceró emplaçava sovint els romans a escriure en llatí a fi d'enriquir i acréixer la llengua i per la mateixa raó Cino da Pistoia, Dante, Petrarca, Boccaccio i altres autors s'haurien dedicat a compondre les rimes i proses que han conferit autoritat i dignitat al vulgar.⁶⁶

---

volgare. Il che se mi si conciede, come si potrà dire che ad alcun popolo, avente due lingue, l'una più degna dell' altra e più onorata, egli non si convenga vie più lo scrivere nella più lodata che nella meno? Oltra che se è vero quello che io ho udito dire alcuna volta, che la nostra vulgar favella stata sia eziandio favella medesimamente volgare a' Romani, con la quale tra essi popolarosamente si sia ragionato come ora si ragiona tra noi, tuttavolta senza passar con lei nello scrivere, al quale noi più arditi e meno consigliati passiamo, noi non solamente la meno pregiata favella e men degna da' Romani riputata, ma ancora la rifiutata e del tutto per vile scacciata dalle loro scritture, aremmo a quella preposta, a cui essi tutto il grido e tutto l'onore dato hanno”.

⁶⁶ Bembo, *Prose*, I, V, 82-3: “[...] allora la greca lingua più degni e riverendi scrittori avea e in maggior numero, che non avea la latina, e ora la latina medesimamente molti più avere se ne vede di gran lunga e più onorati, che non ha la volgare. Ma non per tutto ciò vi si concederà, che sempre nella più degna lingua si debba scrivere più tosto che nella meno. Perciò che se a questa regola dovessero gli antichi uomini considerazione e risguardo avere avuto, né i Romani avrebbero giamai scritto nella latina favella, ma nella greca; né i Greci altresì si sarebbero al comporre nella loro così bella e così rotonda lingua dati, ma in quella de' loro maestri Fenici [...] È dunque bene, messer Ercole, confessare che non le più degne e più onorate favelle siano da usare tra gli uomini nello scrivere, ma le proprie loro, quando sono di qualità che ricever possano, quando che sia, ancora esse dignità e grandezza [...] Cicerone [...] s'ingegna accrescere autorità in molte delle sue composizioni lodandola, e consigliando i romani uomini e

Bembo adopta l'estratègia que ja havia desplegat Landino d'explicar una història de la poesia que progressa i acumula escriptors al servei de l'enriquiment i l'ennobliment de la llengua, d'ampliar-ne els recursos i el lèxic i de polir-ne la rudesia originària, una història que es carrega d'autoritat i afavoreix la igualtat i la continuïtat entre llengües i tradicions literàries en la mesura que es dissenya perquè valgui per al grec, el llatí i el vulgar. Admetia Landino que el vulgar havia progressat d'una manera atípica perquè Dante havia estat l'origen i la culminació d'aquesta història: als rimadors anteriors els atorgava un paper irrellevant i per força poc podia aportar Petrarca a una llengua que havia heretat ja quasi bé perfeccionada: malgrat tot, Landino animava els florentins a seguir millorant la llengua per raons patriòtiques i perquè la història no podia aturar-se.

Bembo assumeix aquí un principi i un curs molt semblants d'aquesta evolució, però no li posa un final. Ben al contrari, aclareix que els poetes del Tres-cents van contribuir a desenvolupar el vulgar en la mesura que fer-ho els va reportar fama i prestigi, però que ni de bon tros van conrear-lo fins extreure'n totes les qualitats. En aquest punt, Bembo reorienta l'estratègia de Landino de fer servir la història per promoure que s'escrigui en vulgar: no converteix les corones florentines en mestres als quals imitar i alhora en fites insuperables, sinó que allarga els orígens fins al present per persuadir que resta molta història per fer. Així, assegura que el vulgar encara no és una llengua molt rica i que no li sobren escriptors, de manera que qui s'hi dediqui podrà aspirar a obtenir

---

invitandogli allo scrivere romanamente e a fare abondevole e ricca la loro lingua più che l'altrui. Questo medesimo della nostra volgare messer Cino e Dante e il Petrarca e il Boccaccio e degli altri di lontano prevedendo, e con essa molte cose e nel verso e nella prosa componendo, le hanno tanta autorità acquistata e dignità". Bembo reutilitza aquí un passatge del *Convivio*, I, XI, 14, en què Dante, per defensar els rimadors italians dels que els censuraven per preferir el seu vulgar al de Provença, fa servir, al seu torn, l'autoritat de Ciceró, el qual ja s'havia hagut de defensar dels que blasmaven els romans que preferien el llatí abans que el grec, cf. Tavoni [2000: 126].

el mèrit que sempre es concedeix als primers inventors de les coses belles i lloables.⁶⁷

En aquest relat, Dante, Petrarca i Boccaccio perden la condició de models literaris, però segueixen sent els primers poetes de la història del vulgar. No obstant això, a mesura que el diàleg avança i Bembo va reescrivint aquesta història, els papers canvien i Petrarca i Boccaccio s'allunyen dels orígens per erigir-se en el Virgili i el Ciceró de la tradició vernacla. I és que l'inici de la poesia sembla caure molt lluny de l'època de Dante quan Bembo fa explicar a Federigo quan i com va néixer la llengua vulgar. No es pot precisar el moment just en què va aparèixer, només situar-lo a l'època en què els bàrbars van començar a ocupar Itàlia i assumir que va créixer i consolidar-se a mesura que les nacions estrangeres van anar assentant-se al territori.

De com va formar-se, Federigo en pot explicar més coses. D'entrada, que les llengües dels bàrbars i la dels romans - que és també la dels interlocutors, en tant que italians - no s'assemblaven de res, fet que explicaria que tots plegats aprenguessin i adoptessin d'una manera defectuosa la parla dels altres. Aquest procés d'intercanvi i de corrupció - pel que sembla - mútua de les llengües hauria desembocat en la formació del vulgar, deixant, però, en la nova llengua molts més elements de la llatina que no dels idiomes bàrbars. Federigo addueix dos factors per explicar que el vulgar s'assembla molt més al llatí que no a cap llengua transalpina: una "força del cel nadiu" que hauria impregnat el vulgar de la llengua natural del territori, més que no de les parles foranes i el fet que durant segles anessin canviant els pobles bàrbars que ocupaven Itàlia, successió que hauria disminuït notablement la influència que els

---

⁶⁷ La citació continua la de la nota anterior, 83: "[...] le hanno tanta autorità acquistata e dignità, quanta ad essi è bastato per divenire famosi e illustri, non quanta per avventura si può in sommo allei dare e accrescere scrivendo [...] Perciò che questa lingua non si vede ancora essere molto ricca e ripiena di scrittori, chiunque ora volgarmente scriverà, potrà sperare di meritar buona parte di quella grazia che a' primi ritrovatori si dà delle belle e laudevole cose".

idiomes de gots, longobards, vàndals o francesos haguessin pogut tenir damunt del vulgar.⁶⁸

Així, Bembo es fa seus els orígens bàrbars amb què Flavio Biondo havia condemnat el vulgar a ser una llengua abjecte i culpable, però per reescriure'ls de manera que hi ressalti la idea que el vulgar hauria tingut i conservaria una filiació natural amb el llatí perquè ambdues llengües pertanyerien a una mateixa terra i a un mateix poble. En aquest punt, convé bandejar la distinció que abans havien fet Carlo Bembo i Giulio de' Medici entre un vulgar propi i natural i un llatí estranger i impostat per suggerir, ben altrament, que l'un hauria perviscut en l'altre, s'hi hauria transferit, però no d'una manera conscient i meditada i al cap del temps, com volia Landino, sinó en origen i per la condició compartida de ser llengües italianes. És llavors que l'objecte de la història deixa de ser el vulgar per convertir-se en la llengua d'Itàlia i que la història política del país passa a regir l'esdevenir de la llengua. Així, Bembo explica que, d'ençà de la dominació bàrbara, Itàlia hauria perdut l'antiga glòria i, amb ella, la gravetat dels mots, de manera que, oprimida,

---

⁶⁸ Bembo, *Prose*, I, VII, 86: “[...] Se la nostra volgar lingua non era a que' tempi nata, ne' quali la latina fiori, quando e in che modo nacque ella? – Il quando – rispose messer Federigo – sapere appunto, che io mi creda, non si può, se non si dice che ella cominciamento pigliasse infino da quel tempo, nel quale incominciarono i Barbari ad entrare nella Italia e ad occuparla, e secondo che essi vi dimorarono e tenner piè, così ella crescesse e venisse in stato. Del come, non si può errare a dire che, essendo la romana lingua e quelle de' Barbari tra sé lontanissime, essi a poco a poco della nostra ora une ora altre voci, e queste troncamente e imperfettamente pigliando, e noi apprendendo similmente delle loro, se ne formasse in processo di tempo e nascessene una nuova, la quale alcuno odore dell'una e dell'altra ritenesse, che questa volgare è, che ora usiamo. La quale se più somiglianza ha con la romana, che con le barbare avere non si vede, è perciò che la forza del natio cielo sempre è molta, e in ogni terra meglio mettono le piante che naturalmente vi nascono, che quelle che vi sono di lontan paese portate. Senza che i Barbari, che a noi passati sono, non sono stati sempre di nazione quegli medesimi, anzi diversi; e ora questi Barbari la loro lingua ci hanno recata, ora quegli altri, in maniera che ad alcuna delle loro grandemente rassomigliarsi la nuova nata lingua non ha potuto”.

no pas per voluntat o per inclinació natural, hauria començat a parlar amb veu servil.

Un cop redistribuïdes les culpes de la barbàrie originària del vulgar, Bembo en vincula la progressió - primer una llengua dura, amb el temps més noble i elegant, això és, més literària - al fet que els italians s'alliberessin de servituds i recuperessin les llibertats. Aquesta evolució hauria continuat fins al present, però Bembo té interès en fer una crida patriòtica - com Landino, però dirigida a totes les regions - perquè no s'estronqui i li fa expressar a Giuliano la por que Itàlia no torni a parlar, en breu, amb una llengua sotmesa, atès que els regnes, ducats i repúbliques que s'haurien d'ajudar s'enfronten entre ells i s'alien amb nacions estrangeres - francesos, espanyols - que aprofiten l'ocasió per repartir-se el país.⁶⁹

---

⁶⁹ Bembo, *Prose*, I, VII, 87: "Presi adunque e costumi e leggi, quando da questi Barbari e quando da quegli altri, e più da quelle nazioni che posseduta l'hanno più lungamente, la nostra bella e misera Italia cangiò, insieme con la reale maestà dell'aspetto, eziandio la gravità delle parole, e a favellare cominciò con servile voce; la quale, di stagione in stagione a' nepoti di que' primi passando, ancor dura, tanto più vaga e gentile ora che nel primiero incominciamento suo non fu, quanto ella di servaggio liberandosi ha potuto intendere a ragionare donnescamente. - Deh voglia Idio, - a queste parole traponendosi disse subitamente il Magnifico - che ella, messer Federigo, a più che mai servilmente ragionare non si ritorni; al che fare, se il cielo non ci si adopera, non mostra che ella sia per indugiarsi lungo tempo, in maniera e alla Francia e alle Spagne bella e buona parte de' nostri dolci campi donando, e alla compagnia del governo invitandole, ce ne spogliamo volontariamente a poco a poco noi stessi; mercé del guasto mondo, che, l'antico valore dimenticato, mentre ciascuno di far sua la parte del compagno procaccia e quella negli agi e nelle piume desidera di godersi, chiama in aiuto di sé, contra il suo sangue medesimo, le straniere nazioni, e la eredità a sé lasciata dirittamente in quistion mette per obliqua via". Figura que el diàleg de les *Prose* hauria tingut lloc a finals del 1502, no gaires anys després que el 1494 l'exèrcit francès de Carles VIII envaís Itàlia gràcies a les maquinacions, entre d'altres, dels ducs de Milà i de Ferrara, per enfrontar-se a les forces papals, al regne de Nàpols - en mans de la corona aragonesa - i a la república veneciana, fet que alguns historiadors de l'època van qualificar de

Bembo s'apropia aquí d'elements d'una altra història prou divulgada, perquè ja Leonardo Bruni havia explicat que les ciutats toscanes havien començat a recuperar-se culturalment en desfer-se del jou de l'invasor i que, des de llavors, havien maldat per refinar l'estil literari fent rimes fins l'època de Dante i rehabilitant l'eloqüència llatina a partir de Petrarca. En aquest relat, els primers progressos del vulgar es confonien amb els d'una història literària que no feia distincions entre llengües. Bembo insinua només que les millores del vulgar l'haurien fet una llengua més apta per a la literatura, però aquí no arriba a precisar quin lloc ocuparia en aquest progrés la invenció de les rimes: no ho fa, perquè la tradició historiogràfica quasi mai no n'ha sabut o volgut dir res de concret, precís i memorable, dels segles anteriors a l'època de Dante, però també perquè Bembo entén que aquests orígens pertanyen a una altra història.

Per conferir-li autoritat a aquesta altra història, Bembo la introdueix al diàleg fent que Strozza assegurí que ha sentit a dir moltes vegades que els italians van aprendre d'un altre poble - més que no inventar - l'art de compondre versos. En interessar-se per quan i com van fer-ho, Federigo li respon que, tocant al temps, ni es conserven ni es té notícia de composicions fetes abans de l'època de Dante i, tocant al mestratge, li explica que, de les dues versions que corren - la que l'atribueix als sicilians i la que l'assigna als provençals -, hi ha més raons per creure's la segona: de la poesia siciliana antiga, se'n coneix la fama, però no els autors i, a més, es tractaria d'una reputació injusta i inexacta perquè es deuria al fet que fins a l'època de Dante, del vulgar se n'hagués dit sicilià. En canvi, de la influència exercida per la tradició provençal, les antigues rimes toscanes en donarien compte a bastament.⁷⁰

---

calamitat i van interpretar com a prova inequívoca que per als italians començava una nova era de submissió davant dels bàrbar, vid. Cochrane [1981: 163-71].

⁷⁰ Bembo, *Prose*, I, VII, 87-9: “[...] Se la volgar lingua ebbe incominciamento ne’ tempi, messer Federigo, e nella maniera che detto avete, il che a me verisimile si fa molto, il verseggiare con essa e il rimare a qual tempo incominciò, e da quale nazione si prese

Convé recordar que ja Angelo Poliziano s'havia fet ressò dels orígens sicilians i francesos de la poesia vulgar italiana a l'epístola proemial de la *Raccolta Aragonese*, però allí no constituïen dues possibles procedències, sinó que hi apareixien integrats en una mateixa seqüència històrica: haurien passat de Sicília a França i d'allí a Itàlia. La decisió de Bembo de replantejar aquests orígens i fer-los incompatibles pot recolzar en un major coneixement de les relacions entre la tradició trobadoresca i la poesia vulgar i, alhora, en la posició secundària que els cançoners de lírica antiga italiana que pogués manejar concedissin a les rimes sicilianes.⁷¹ Ara bé, que hi ha també interessos crítics i lingüístics per

---

egli? Con ciò sia cosa che io ho udito dire più volte che gl' italiani uomini apparata hanno questa arte, più tosto che ritrovata. – Né questo ancora sapere minutamente si può – rispose messer Federigo. – È il vero, che in quanto appartiene al tempo, sopra quel secolo, al quale successe quello di Dante, non si sa che si componesse, né a noi di questo fatto memoria più antica è passata; ma dello essersi preso da altri, bene tra sé sono di ciò in piatto due nazioni: la Ciciliana e la Provenzale. Tuttavolta de' Ciciliani poco altro testimonio ci ha, che a noi rimaso sia, se none il grido; ché poeti antichi, che che se ne sia la cagione, essi non possono gran fatto mostrarci, se non sono cotali cose scioche e di niun prezzo, che oggimai poco si leggono. Il qual grido nacque perciò, che trovandosi la corte de' napoletani re a quelli tempi in Cicilia, il volgare, nel quale si scriveva, quantunque italiano fosse, e italiani altresì fossero per la maggior parte quelli scrittori, esso nondimeno si chiamava ciciliano, e ciciliano scrivere era detto a quella stagione lo scrivere volgarmente, e così infino al tempo di Dante si disse. De' Provenzali non si può dire così; anzi se ne leggono, per chi vuole, molti, da' quali si vede che hanno apparate e tolte molte cose gli antichi Toscani, che fra tutti gl' italiani popoli a dare opera alle rime sono senza dubbio stati primieri [...] Perché errare non si può a credere che il rimare primieramente per noi da quella nazione, più che da altra, si sia preso". Bembo fa una interpretació interessada del passatge del *De vulgari eloquentia*, I, XII, 2, en què Dante explica a què s'hauria degut la fama del sicilià.

⁷¹ Pulsoni [2000: 37; 45-52] explica que l'interès de Bembo per la poesia provençal s'ha de situar ben a començament de segle, al 1501, quan estava treballant en una edició del Petrarca vulgar. No n'hauria tingut, però, un coneixement directe, d'aquesta tradició, sinó a través del cant vint-i-sisè del *Purgatori*, on Dante fa parlar Arnaut Daniel, i de la cançó LXX dels *Rerum vulgarium fragmenta* de Petrarca, on s'hi cita un vers provençal. La recerca de Bembo en aquest sentit no hauria progressat gaire – no hauria pogut anar

bandejar la tradició siciliana i concentrar-se en indagar el llegat provençal de la poesia vulgar es fa palès d'una manera gradual, primer, en afirmar Federigo que els manlleus dels versos fets a la Toscana demostren que són els més antics d'Itàlia i, poc més endavant, en establir que, si no es coneixen rimes més antigues que les d'Occitània, a excepció de les poques que es lleixen en llatí, les rimes toscanes han de ser, llavors, les segones més antigues. Al seu torn, aquest interès per demostrar que la poesia escrita en toscà és la primera feta en vulgar italià i que és hereva de les rimes originàries obeeix a la pretensió de legitimar amb la història la convicció que aquesta parla, més en concret, el florentí, és superior a

---

gaire més enllà que comentaristes de Petrarca com Francesco Filelfo - i se n'hauria desinteressat fins després del 1515, quan s'hauria fet transcriure el *De vulgari eloquentia* de Dante que Giangiorgio Trissino havia traduït i difós poc abans. El tractat dantista és la font principal de les consideracions de Bembo sobre la mètrica provençal als capítols 8 i 9 del llibre primer de les *Prose*: en concret, la idea que els provençals foren els primers rimadors surt de *Dve* I, x, 2. Les explicacions recolzen també en passos de la *Comèdia* i dels *Trionfi* petrarquescos. En paral·lel, però, Bembo hauria millorat prou el domini del provençal com per veure's amb cor de traduir les vides de trobadors que coneixia d'un dels cançoners provençals que a l'època circulaven manuscrits. L'interès filològic de Bembo per la poesia provençal hauria continuat després que apareguessin les *Prose*: en una carta de finals de 1530, assegura que té la intenció de confeir una antologia de rimes i vides, però no va poder acabar l'obra, de la qual només se'n conserven algunes feines preparatòries. Sobre el coneixement de Bembo dels trobadors, vid. *quoque* Meneghetti [2000]. Bologna [2000: 99-103] argumenta de manera convincent que Bembo es fa una idea de la lírica italiana antiga a partir de cançoners confeigits al segle XIV que responen a la intenció de subratllar la primàcia dels *stilnovisti* i de presentar-los com el principi d'una tradició en què hi haurien entroncat Cino i Petrarca. En aquests reculls, els antics poetes sicilians es confonen i minoritzen en un grup d'autors "sículotoscans" que es postposa als *stilnovisti*. En altres còdexs, però, la disposició de les composicions afavorirà que els antics sicilians optin al paper de pares fundadors de la tradició lírica en italià: la difusió d'unes i altres antologies, al costat de les discrepàncies entre els testimonis de Dante i Petrarca, explica les tensions que afloren a la crítica i a la historiografia entre els orígens provençals i els sicilians de la poesia toscana.

qualsevol altra del país i que per això s'hi han de fonamentar les regles i trobar-hi els models de la llengua literària.⁷²

Ara bé, també cal demostrar que les rimes provençals en què s'haurien inspirat els antics poetes toscans, a banda de ser les primeres, tenen altres qualitats, necessitat peremptòria en una cultura literària que de seguida qualifica de bàrbara qualsevol tradició forana que no tingui arrels en les civilitzacions antigues. D'aquí que Federigo en narri una història en què remarca que hi va haver un temps en què molts pobles van coincidir en considerar que la parla provençal era superior a la resta i la més adequada per compondre versos, de manera que els catalans, espanyols, francesos i italians que es dedicaven a fer rimes, empraven el provençal. Que aquesta llengua tingués una història tan llarga, productiva i prestigiosa s'explicaria perquè les nacions que l'empraven haurien sabut mantenir la pau durant molt de temps, perquè en aquelles terres hi haurien proliferat els senyors i les corts i tot plegat hauria afavorit que hom apreciés les lletres, que es dediqués a escriure i que inventés les primeres rimes. Es tracta d'una història idealitzada que contrasta amb la d'Itàlia i amb la situació que tant lamentava Giulio i que ahora ha de servir d'estímul i horitzó d'una política cultural i lingüística d'abast nacional basada en la primàcia toscana, d'on que s'hi remarquin les bondats que diversos pobles, a banda de les parles que facin servir, comparteixin una mateixa llengua literària.⁷³

---

⁷² Remeto a les últimes frases del fragment citat en la nota 68 i a les últimes del fragment de la nota següent.

⁷³ Bembo, *Prose*, I, VIII, 90-1: "Era per tutto il Ponente la favella provenzale ne' tempi, ne' quali ella fiorì, in prezzo e in istima molta, e tra tutti gli altri idiomi di quelle parti di gran lunga primiera; con ciò sia cosa che ciascuno, o Francese o Fiamingo o Guascone o Borgognone o altramente di quelle nazioni che egli si fosse, il quale bene scrivere e specialmente verseggiar volesse, quantunque egli Provenzale non fosse, lo faceva provenzalmente. Anzi ella tanto oltre passò in riputazione e fama, che non solamente Catalani, che vicinissimi sono alla Francia, o pure Spagnuoli più adentro, tra' quali fu uno il Re Alfonso d'Aragona, figliuolo di Ramondo Beringhieri, ma oltre acciò eziandio alquanti Italiani si truova che scrissero e poetarono provenzalmente [...] Fu adunque la

De seguit, el diàleg es concentra en examinar les formes mètriques, les rimes i el lèxic que els poetes toscans haurien manllevat de la tradició provençal, els quals s'il lustren amb versos d'un repertori de poetes – de Guinizzelli a les tres corones - molt semblant al que apareixia al proemi del recull de Lorenzo i Poliziano. Entén Federigo que la revisió demostra que els toscans van aprendre l'art de fer versos sobretot dels provençals, adverteix que els poetes italians que més s'haurien servit de la tradició trobadoresca són els de més fama – afirmació que s'adiu amb què Petrarca forneixi més exemples que cap altre autor i amb la valoració que se'n farà després -, i conclou que així com la llengua toscana va començar des de llavors a guanyar prestigi, de la provençal va començar a perdre-se'n les rimes i l'ús fins al punt que al present ja quasi bé ningú no el comprèn.⁷⁴

---

provenzale favella estimata e operata grandemente [...] Né è da maravigliarsene, perciò che non patendo quelle genti molti discorrimenti d'altre nazioni, e per lo più lunga e tranquilla pace godendo e allegra vita menando, come fanno tutte naturalmente, avendovi oltre acciò molti signori più che non v'ha ora e molte corti, agevole cosa fu che tra esse in ispazio di lungo tempo lo scrivere venisse in prezzo, e che vi si trovasse primieramente il rimare, sì come io stimo; quando si vede che più antiche rime delle provenzali altra lingua non ha, da quelle poche in fuori che si leggono nella latina, già caduta del suo stato e perduta”. Cal remarcar que altres historiadors menys interessats que Bembo en prestigiar el provençal argüiran que, en realitat, no era la llengua pròpia de Provença, sinó una barreja d'altres parles que, en fer-se servir sobretot en aquest comtat, s'acabà anomenant provençal: un argument anàleg al que Bembo utilitza contra la fama – injusta - del sicilià, havent estraït a conveniència el dictat de Dante.

⁷⁴ Segons Federigo, els toscans haurien adoptat dels provençals moltes variants mètriques, entre d'altres: les sextines inventades per Arnaut Daniel, la rima a meitat de vers (*rimalmezzo*), molt usada per Giraut de Borneill, i els versos trencats (*rotti*). Els poetes italians esmentats, Petrarca a banda, I, X, 97-8: “[...] e molte altre voci di questa maniera [acabades en -anza] in Guido Guinicelli si leggono, in Guido Cavalcanti, in messer Cino, in messer Onesto, in Buonagiunta, in messer Piero dalle Vigne, e in altri e poeti e prosatori di quella età. Passò questo uso di fine a Dante, e al Boccaccio altresì: tuttavia e all' uno e all' altro pervenne oggimai stanco”. Les conclusions de la revisió dels préstecs, I, XI, 104: “Né solamente molte voci, come si vede, o pure alquanti modi

En aquest punt, els interlocutors comencen a discutir sobre quin ha de ser el vulgar en què cal fonamentar l'italià literari i ben aviat s'evidencia que les històries que Bembo ha fet explicar fins aquí exerceixen pressió per persuadir que el model l'ha de proveir el florentí. No obstant això, abans d'examinar aquests usos de la història, prefereixo fer un salt fins als primers capítols del segon llibre de les *Prose* perquè allí s'hi acaba de completar la narració que comença amb el mestreatge provençal i els primers trobadors italians, i perquè és sobretot d'aquest últim tram del relat, que ateny Dante, Petrarca i Boccaccio, d'on surt el gruix de saber històric que s'esgrimeix en la discussió lingüística.

Bembo anteposa a aquesta narració una lloança de l'escriptura i dels pobles que, l'un rere l'altre, l'haurien apreciat i cultivat de manera destacada: des dels egipcis, passant pels caldeus i els grecs, fins els romans, dels quals n'haurien agafat el relleu els italians, atès que en prosa i metre vulgars ja es poden llegir no molts, però sí excel·lents escriptors. L'inici del progrés que hauria fet això possible aquí tampoc no es precisa, però es remunta a l'època anterior a Dante, en què a Florència, a la Toscana i en altres llocs, haurien començat a proliferar els rimadors.

Reapareixen aquí els noms d'alguns dels poetes que s'havien adduït al primer llibre per exemplificar el llegat provençal de la literatura toscana, però integrats ara en una nòmina molt més llarga que l'anterior i també que la de la *Raccolta*. Bembo es limita a enfilejar autors sense valorar-

---

del dire presero dalla Provenza i Toscani; anzi essi ancora molte figure del parlare, molte sentenze, molti argomenti di canzoni, molti versi medesimi le furarono, e più ne furaron quelli, che maggiori stati sono e miglior poeti riputati [...] Per le quali cose, quello estimar si può, che io, messer Ercole, rispondendo vi dissi, che il verseggiare e rimare da quella nazione più che da altra s'è preso. Ma sì come la toscana lingua, da quelle stagioni a pigliar riputazione incominciando, crebbe in onore e in prezzo quanto s'è veduto di giorno in giorno, così la provenzale è ita mancando e perdendo di secolo in secolo in tanto, che ora non che poeti si truovino che scrivano provenzalmente, ma la lingua medesima è poco meno che sparita e dileguatasi della contrada".

los ni jerarquitzar-los fins que no acaba la relació dels rimadors que haurien precedit Dante i encara, de retop, en asseverar que l'autor de la *Comèdia* els hauria deixat molt enrere. Entre l'Alighieri i Petrarca, es fa memòria de Cino da Pistoia, de Dino Frescobaldi i de Iacopo, fill de Dante, i en arribar a l'autor del *Canzoniere*, Bembo assegura que en ell s'hi reuneixen totes les gràcies de la poesia vulgar i, el més important, hi fa acabar el report dels poetes per recular de nou fins al temps de Dante i donar compte d'uns pocs prosistes que Boccaccio hauria superat de llarg, més encara passat el temps, en la mesura que l'escriptor florentí hauria anat millorant en cada obra.⁷⁵

---

⁷⁵ Bembo, *Prose*, II, II, 128-31: "È ora, monsignor messer Giulio, e a questi ultimi secoli successa alla latina lingua la volgare; et è successa così felicemente, che già in essa, non pur molti, ma ancora eccellenti scrittori si leggono, en el verso e nella prosa. Perciò che da quel secolo, che sopra Dante infino ad esso fu, cominciando, molti rimatori incontanente sursero, non solamente della vostra città e di tutta Toscana, ma eziandio altronde; sì come furono messer Piero dalle Vigne, Buonagiunta da Lucca, Guitton d'Arezzo, messer Rinaldo d'Acquino, Lapo Gianni, Francesco Ismera, Forese Donati, Gianni Alfani, Ser Brunetto, Notaio Jacomo da Lentino, Mazzeo e Guido Giudice messinesi, il re Enzo, lo 'mperador Federigo, messer Onesto e messer Semprebene da Bologna, messer Guido Guinicelli bolognese anch' egli, molto da Dante lodato, Lupo degli Uberti, che assai dolce dicitore fu per quella età senza fallo alcuno, Guido Orlandi, Guido Cavalcanti, de' quali tutti si leggono ora componimenti; e Guido Ghisilieri e Fabruzio bolognesi e Gallo pisano e Gotto mantovano, che ebbe Dante ascoltatore delle sue canzoni, e Nino sanesi e degli altri, de' quali non così ora componimenti, che io sappia, si leggono. Venne appresso a questi e in parte con questi, Dante, grande e magnifico poeta, il quale di grandissimo spazio tutti adietro gli si lasciò. Vennero appresso a Dante, anzi pure con esso lui, ma allui sopravvissero, messer Cino, vago e gentil poeta e sopra tutto amoroso e dolce, ma nel vero di molto minore spirito, e Dino Frescobaldi poeta, a quel tempo assai famoso ancora egli, e Iacopo Alighieri, figliuolo di Dante, molto, non solamente del padre, ma ancora di costui minore e men chiaro. Seguì a costoro il Petrarca, nel quale uno tutte le grazie della volgar poesia raccolte si veggono. Furono altresì molti prosatori tra quelli tempi, de' quali tutti Giovan Villani, che al tempo di Dante fu e la istoria fiorentina scrisse, non è da sprezzare; e molto meno Pietro Crescenzo bolognese, di costui più antico [...] E alcuni di quelli ancora che in verso scrissero, medesimamente scrissero in prosa [...] Ma ciascun di loro vinto

Que Bembo ampliï el repertori corrent d'autors anteriors a Dante, que identifiqui antics trobadors de Gènova, de Venècia i de Màntua i que remeti els orígens de les rimes toscanes a la tradició provençal estimula, per una banda, que autors com Mario Equicola i Giammaria Barbieri reescriguin la història de la poesia vulgar italiana a la llum de les recerques sobre les relacions que hauria tingut amb l'occitana, però també amb altres tradicions vulgars. Comporta, per l'altra - i és en examinar aquests canvis que em vull centrar ara -, que es qüestionï que siguin vàlids els relats i els cànons poètics que traïen històries com les de Landino i Poliziano, val a dir que acollides igualment a les *Prose* i explotades en contextos i amb interessos canviants.

D'entrada, cal fer notar que al relat de Bembo es consolida la tendència a distanciar-se dels postulats de Landino que ja s'apuntava a la *Raccolta* i hi segueix disminuint la notorietat de Dante perquè no hi figura ni com a principi, ni com a perfecció. Ara no només se l'allunya de l'origen o de la refundació de les rimes perquè continua augmentant-se el nombre de poetes que l'haurien precedit, sinó que també se'n difumina la rellevància com a fita del progrés de la poètica vulgar perquè, tot i que segueix representant un avenç significatiu, rere d'ell s'insereixen altres autors que el distancien en el temps i, per això, en qualitat, de Petrarca, el qual, aquí, a més de ser superior a Dante, com ja suggeria la ressenya de Poliziano, representa la culminació de la història i s'erigeix en el repositori de totes les virtuts literàries del vulgar. Assegura el lingüista que solament gràcies a l'aretí i a Boccaccio el toscà hauria crescut de debò perquè un i altre haurien millorat notablement la feina dels escriptors anteriors, però també - ha de lamentar Bembo - perquè després d'ells cap autor - ni Bruni, ni Alberti, però cal entendre que

---

e superato fu dal Boccaccio, e questi medesimo da sé stesso; con ciò sia cosa che tra molte composizioni sue tanto ciascuna fu migliore, quanto ella nacque dalla fanciullezza di lui più lontana”.

tampoc Lorenzo o Poliziano - no hauria estat capaç ni tan sols d'acostar-se al nivell que haurien assolit Petrarca i Boccaccio.⁷⁶

Si es compara aquest relat amb els anteriors de les *Prose*, es posa de manifest que quan Bembo ha de defensar i promoure que s'escrigui en vulgar abans que en llatí, dissenya la història d'una manera programàtica: només té principi, revela que el progrés ni de bon tros ha tocat sostre i que encara es pot enriquir i polir molt la llengua i la literatura. En canvi, quan ha d'aduir que per escriure d'una manera òptima s'ha d'adoptar el florentí abans que altres variants i imitar l'estil i el lèxic de Petrarca i Boccaccio abans que de cap altre autor, Bembo desplega una història normativa que ha de tenir origen, creixement i perfecció per demostrar que ha tingut més escriptors i més il·lustres que cap altre vulgar i per proveir models que no es puguin qüestionar. És per això que Bembo prefereix no afegir cap altre autor rere dels dos mestres florentins: així evita que es pugui inferir que n'hauria estat deixeble i que n'hauria continuat la feina. Alhora, posa èmfasi en què el progrés històric del vulgar hauria culminat i s'hauria aturat en Petrarca i Boccaccio per dignificar la seva política lingüística en presentar-la com una empresa de restauració anàloga a les que es dediquen a rescatar les llengües i els sabers antics de la ignorància i de l'oblit.⁷⁷

---

⁷⁶ Bembo, *Prose*, II, II, 131: "Sono dopo questi stati, nell' una facultà e nell' altra, molti scrittori. Vedesi tuttavolta che il grande crescere della lingua a questi due, al Petrarca e al Boccaccio, solamente pervenne; da indi innanzi, non che passar più oltre, ma pure a questi termini giugnere ancora niuno s' è veduto. Il che senza dubbio a vergogna del nostro secolo si trarrà; nel quale, essendosi la latina lingua in tanto purgata dalla ruggine degl' indotti secoli per adietro stati, che ella oggimai l'antico suo splendore e vaghezza ha ripresa, non pare che ragionevolmente questa lingua, la quale a comperazione di quella di poco nata dire si può, così tosto si debba essere fermata, per non ir più innanzi".

⁷⁷ Val a dir, però, que perquè el toscà de les tres corones esdevingui la llengua àuria dels italians, Bembo no dubta en contribuir que la història confirmi la primacia dels poetes tres-centistes amb instruments filològics, per exemple, en transcriure amb

De fet, les tensions que genera interpretar i fer servir la història com un progrés obert i alhora com un cicle tancat ja afloren al llibre primer de les *Prose*, en preguntar-li Strozza a Carlo per què considera que el florentí és més gentil i elegant que el venecià. El germà de Pietro Bembo addueix diversos arguments, però el que m'interessa destacar és que argüeix, com havia fet Landino, que una llengua és més honorable quants més i més il·lustres escriptors ha tingut i que, d'acord amb aquest criteri, la parla florentina ha de passar per davant de qualsevol altra d'Itàlia.⁷⁸

La raó implícita que fa de l'acumulació d'escriptors un argument eficaç és que s'assumeix que una llengua progressa gràcies als esforços col·legiats de tots els que es dediquen a escriure-hi i que uns es beneficien del mestratge dels que els han precedit i exerceixen, al seu torn, de models dels que vénen després. Ara bé, plantejar el progrés d'una llengua i d'una literatura en aquests termes afavoreix que es naturalitzi la idea que si un poeta és d'una època posterior a la d'un altre, en principi també ha d'haver-lo superat en qualitat, perquè si en general no passés això, no podria parlar-se de progrés. En aquesta concepció del

---

modificacions un manuscrit autògraf de Petrarca quan li sembla que algunes lliçons no s'ajusten prou al model que les corones haurien de fornir, cf. Pulsoni [1997b: 101].

⁷⁸ Segons Carlo Bembo, els mots toscans sonen millor que els venecians perquè estan més ben formats i el florentí respecta més les regles gramaticals i té més recursos retòrics que no el venecià: que hi abundin els escriptors és causa d'això, però alhora una raó més de la seva superioritat, I, XV, 112-3: "Là dove la toscana e nel parlare è vaga e nelle scritture si legge ordinatissima, con ciò sia cosa che ella, da molti suoi scrittori di tempo in tempo indirizzata, è ora in guisa e regolata e gentile, che oggimai poco disiderare si può più oltre [...] E perciò che tanto sono le lingue belle e buone più e meno l'una dell' altra, quanto elle più o meno hanno illustri e onorati scrittori, sicuramente dire si può, messer Ercole, la fiorentina lingua essere non solamente della mia, che senza contesa la si mette innanzi, ma ancora di tutte l'altre volgari, che a nostro conocimiento pervengono, di gran lunga primiera". Per aprofundir en les teories de Bembo i altres crítics i lingüistes italians del Cinc-cents sobre l'eufonia i la dolçor i la bellesa del vulgar toscà, vid. Vega [1992: 182-8].

canvi, el pas del temps pot utilitzar-se de manera immediata com un criteri de qualitat, per això l'ordre d'una seqüència històrica de poetes indica sovint una jerarquia de qualitat literària, per això la història descrita en aquests termes juga més a favor de Petrarca que no de Dante i quan es reconsidera a la baixa el valor de les aportacions de l'Alighieri – del qual també s'havia assegurat que ningú mai no podria superar-lo fent rimes – solen adduir-se arguments que remetent a l'estadi de desenvolupament literari de l'època del poeta.

Aquesta visió de la història pot furnir raons per demostrar que Petrarca és superior a Dante, que representa una fita en el progrés de la llengua i de la literatura i que cal adoptar-lo com a model, però revela que té una eficàcia limitada si també s'assegura que, després d'ell i de Boccaccio, aquest progrés s'hauria estroncat. En aquest punt, és una altra la concepció del mestratge que es revela útil i és la història replantejada com un continu cíclic amb alts-i-baixos que es pot posar al servei del discurs lingüístic. Així, en plantejar Carlo en qui s'ha d'emmirallar qui vulgui escriure bé, estableix com a norma que cal fer-ho en els antics, però matisa que s'ha de fer sempre que aquests antics tinguin una parla millor que la dels moderns. I per il·lustrar-ho, explica que si Ciceró i Virgili haguessin preferit l'estil d'Enni o d'escriptors encara més antics abans que el de la seva època, haurien bescanviat or per plom, el mateix mal negoci que haurien fet Petrarca i Boccaccio si haguessin adoptat les maneres de parlar de Dante o, pitjor encara, de poetes anteriors com Guido Guinizzelli. En canvi, Sèneca, Lucà i tots els que vingueren després de l'edat d'August haurien fet millor d'imitar l'estil de Ciceró i Virgili, i els italians faran bé de prescindir de l'estil que s'utilitza ara i d'adoptar el dels *antics* Petrarca i Boccaccio.⁷⁹

---

⁷⁹ Bembo, *Prose*, I, XIX, 121-2: "Non dovea Cicerone o Virgilio, lasciando il parlare della loro età, ragionare con quella d'Ennio o di quegli altri, che furono più antichi ancora di lui, perciò che essi avrebbono oro purissimo, che delle preziose vene del loro fertile e fiorito secolo si traeva, col piombo della rozza età di coloro cangiato; sì come diceste che non doveano il Petrarca e il Boccaccio col parlare di Dante, e molto meno

Als capítols immediatament anteriors al que acull aquesta comparació entre les bones i males edats de les tradicions llatina i vernacla, Lorenzo i Carlo Bembo han discrepat sobre el valor que cal prestar a la capacitat d'un escriptor d'adaptar-se als canvis de la llengua: Lorenzo alaba les corones florentines per haver sabut mantenir sempre una parla conforme als usos de cada època, en canvi, Carlo Bembo considera que els millors poetes són aquells que saben trobar un estil que, més enllà dels canvis, satisfà tant els lectors contemporanis com els que vénen després, de la qual virtut en serien exemples Petrarca i Boccaccio, però no Dante.

En suma, per extreure tot el rendiment del saber històric i fer-lo servir per construir un model literari i lingüístic, cal combinar patrons narratius que recolzen en interpretacions diverses del canvi i, tot i així, en alguns casos, els criteris que determinen la superioritat d'un o altre escriptor – que Petrarca adoptés un estil més universal, per exemple – tenen molt poc a veure amb el lloc i la funció que se'ls atorga en aquests relats. Igualment, les històries i els orígens del vulgar i de les rimes varien a les *Prose* i mai no acaben de conformar una narració coherent perquè responen a objectius i s'integren en estratègies diferents. Això fa que, tocant a la història literària, les reaccions que provoquen i la influència que les tesis de Bembo exerceixen en altres estudiosos compromesos en defensar i promoure el vulgar i construir-ne un estàndard culte atenyin

---

con quello di Guido Guinicelli e di Farinata e dei nati a quegli anni ragionare [...] Perché molto meglio e più lodevolmente avrebbono e prosato e verseggiato, e Seneca e Tranquillo e Lucano e Claudiano e tutti quegli scrittori, che dopo 'l secolo di Giulio Cesare e d'Augusto e dopo quella monda e felice età stai sono infino a noi, se essi nella guisa di que' loro antichi, di Virgilio dico e di Cicerone, scritto avessero, che non hanno fatto scrivendo nella loro; e molto meglio faremo noi altresì, se con lo stile del Boccaccio e del Petrarca ragioneremo nelle nostre carte, che non faremo a ragionare col nostro, perciò che senza fallo alcuno molto meglio ragionarono essi che non ragioniamo noi".

les estratègies, dissenys i usos de les històries que desplega al diàleg, però també les tensions que s'hi generen.

3.2. Bàrbars altra vegada: els orígens provençals en la història d'Sperone Speroni

No pretenc donar compte d'una manera exhaustiva i detallada de les múltiples ramificacions per on operen la història i la crítica de la poesia vulgar en les moltes obres – *ragionamenti*, gramàtiques, diccionaris, rimaris - implicades d'una manera o altra en la querella de la llengua: la revisió mai no seria completa, ni tan sols representativa, prenent com a punt de partida les *Prose*. Per això m'interessa examinar només uns pocs textos eminents en l'àmbit lingüístic que em serveixin per apuntar cap on deriva el discurs historiogràfic tocant - un cop més - a la reescriptura dels orígens bàrbars i dels principis toscans o florentins de la poesia vulgar. Ultra això i com a corol·lari, vull mostrar els efectes més significatius que aquests biaixos que s'originen i es desenvolupen en el domini de la llengua tenen en les maneres amb què es reescriu la història en algunes arts de la poètica vulgar i en comentaris i vides de les corones florentines.

Una de les obres que mereix que s'hi pari més esment és el *Dialogo delle lingue* que Sperone Speroni va redactar entre el 1530 i el 1542, les tesis del qual s'han de comptar també entre les més difoses i influents del segle.⁸⁰ M'interessa examinar-lo perquè en la discussió que hi mantenen els personatges de Pietro Bembo i de Lazaro Bonamico, Speroni hi reproduïx els conflictes que generen els orígens bàrbars tal com s'han concebut des de l'època de Bruni i Biondo, però sobretot perquè hi insereix els nous orígens provençals divulgats arran de les *Prose*, i posa en evidència que, embrutits de barbàrie, aquests orígens poden

---

⁸⁰ Com en el cas de Bembo, també d'abast internacional i molt significatiu a França en la mesura que Joachim du Bellay segueix molt de prop el dictat d'Speroni per confegir la *Deffense et Illustration de la Langue Française*.

girar-se en contra del vulgar en la mesura que es facin provenir de pobles estrangers, enemics i invasors d'Itàlia.⁸¹

En una de les primeres intervencions del diàleg, el Bembo d'Speroni es consola del sofriment i dels greuges que els italians haurien hagut de patir per culpa dels invasors pensant que Déu els ha volgut recompensar atorgant-los el coneixement del grec i del llatí i, amb ell, l'accés al saber. Per això, s'exclama el Bembo fictici, resulta tan paradoxal, i alhora tan plaent, veure's sempre envoltat de bàrbars, conviure-hi i parlar-hi i, malgrat tot, no tenir-ne res, de bàrbar. I, a continuació, assegura que *també* la llengua toscana s'ha fet revifar amb tanta força que ben aviat es podrà parlar d'uns nous Petrarca i Boccaccio.⁸² Així, Speroni copsa i sintetitza en unes poques frases les estratègies i els objectius del Bembo de les *Prose*, és a dir, que havia pretès refutar la condició bàrbara del vulgar vinculant-lo amb les llengües i els sabers clàssics, explotant la idea d'una continuïtat o identitat entre romans i italians que derivaria del fet que compartissin una mateixa terra i alhora, que havia procurat impregnar la llengua i els autors que

---

⁸¹ Entre els polemistes de la llengua, és pràctica corrent escriure diàlegs entre personatges que representen lingüistes i erudits reals com Bembo i Bonamico – reconegut professor d'humanitats i autor d'algunes epístoles mètriques – i fer que hi defensin les “seves” teories, que les amplii i matisin i que repliquin els arguments contraris que poden haver suscitat: per tot això, és un mètode que resulta molt útil per avaluar com uns lingüistes interpretaven, s'apropriaven i difonien les teories dels altres.

⁸² Cito de l'edició de Pozzi [1988: 277-335], recollida al volum *Discussioni linguistiche*. Speroni, *Dialogo delle lingue*, 287-8: “Ma per certo noi siamo giunti a tempo, che pare che il male lungamente da noi sofferto voglia Iddio a qualche modo ricompensarci: perocchè in iscambio delle molte possessioni e città della Italia, le quali occupano gli oltramontani, egli ci ha donato l'amore e la cognizione delle lingue in maniera, che nessuno non è tenuto filosofo, che non sia Greco e Latino perfettamente. Onde egli è strana e bella cosa il vederci continuamente vivere e parlare con barbari, e non aver punto del barbaro. Nè solamente queste due nobilissime lingue; ma la Toscana poco men che perduta, quasi pianta che rinovelle, è rificorita di nuovo sì fattamente, che di breve più d'un Petrarca e più d'un Boccaccio vi si potrà numerare”.

considerava modèlics, i la necessitat de recuperar-los, del prestigi i de la rellevància tan sovint concedits a les lletres antigues i als esforços per fer-les renéixer.

El personatge de Lazaro Bonamico replica al de Bembo que el vulgar no pot equiparar-se a les llengües clàssiques perquè no és més que un llatí fet malbé a causa del pas del temps, de la brutalitat dels bàrbars i de la incúria dels italians i assevera que no hi ha cap escriptor vulgar que pugui, ni de lluny, comparar-se amb els poetes i oradors antics. Fins aquí, el Bonamico d'Speroni no argüeix res que no s'hagi sentit dir mantes vegades entre els detractors del vulgar. Ara bé, en tornar més endavant a esgrimir que el toscà arrossega la vergonya d'haver-se originat i haver crescut entre bàrbars, l'interlocutor Bonamico subratlla que, de tots aquests pobles, aquells als quals el vulgar deu més són els francesos i els provençals perquè, com havia explicat Bembo a les *Prose*, d'ells hauria manllevat paraules de tota classe i, encara, l'art oratòria i la de fer versos, i de seguit, assegura que justament els francesos i els provençals haurien estat els pitjors enemics de Roma.⁸³

Tant al moll de l'os considera el Bonamico de ficció que el vulgar porta la màcula d'aquestes llengües estrangeres, que demana al seu

---

⁸³ Speroni, *Dialogo delle lingue*, 289: "A me pare, quando vi guardo, che tale sia la volgar lingua Toscana per rispetto alla lingua Latina, quale la feccia al vino: perocchè la volgare non è altro che la Latina guasta e corrotta oggimai dalla lunghezza del tempo, o dalla forza de' barbari, o dalla nostra viltà". 293-4: "Onde le loro lingue [de grecs i de llatins] vengono ad esser quelle, che sole tra tutte l'altre del mondo ci fanno diversi per eccellenza dalle barbare e dalle irrazionali creature. Ed è ben dritto: con ciò sia cosa che tra poeti volgari niuno ve n'abbia, il quale a giudizio de' Fiorentini possa agguagliarsi a Virgilio nè ad Omero; nè tra gli oratori a Demostene o a Marco Tullio. Lodate quanto volete il Petrarca ed il Boccaccio: voi non sarete sì arditì, che nè eguali però nè inferiori troppo vicini gli facciate agli antichi: anzi da loro tanto lontani li troverete, che tra quelli non sarete osi d'annoverargli". 296-7: "Ella mostra nella sua fronte d'aver avuto la origine e l'accrescimento da barbari; e da quelli principalmente, che più odiarono li Romani, cioè da Francesi e da Provenzali; da' quali non pur i nomi, i verbi, e gli adverbì di lei, ma l'arte ancora dell' orare e del poetare si derivò".

interlocutor Bembo, torçant-li ara l'argument territorial a ell i al Bembo de debò, que n'hi digui com vulgui, però que no l'anomeni italià. Només després d'haver establert que també els orígens provençals del toscà serien bàrbars, Bonamico recupera la versió tradicional d'aquesta història i lamenta que, d'ençà el declivi de l'imperi romà, huns, gots, vàndals i longobards haguessin anat envilint i deturpant la llengua. Tot plegat el porta a concloure que el toscà no pot tenir cap filiació amb el llatí, que no pot ser apte per a l'eloqüència i que a ell no li queda sinó esperar un miracle diví, una mena de segona maledicció babèlica que sembri la discòrdia entre totes les parles que conformen el vulgar i que tingui els efectes benèfics de separar-les, fer-les tornar a les regions d'on provenen i restituir a Itàlia el seu idioma originari.⁸⁴

La resposta del Bembo d'Speroni arriba després que Bonamico desgrani algunes raons més per lamentar que es prefereixi escriure en vulgar abans que en llatí. Cal destacar-la perquè qüestiona justament la concepció i l'ús essencialistes dels orígens, tant explotats pels historiadors amb finalitats teòriques i normatives, i perquè aconseguix posar al servei del vulgar el fet que la condició bàrbara recolzi en un criteri territorial més que no temporal, lingüístic o cultural, és a dir, que es qualifiqui de bàrbar tot allò *transalpí*, com fa Bonamico amb el francès

---

⁸⁴ Speroni, *Dialogo delle lingue*, 296-7: "O glorioso linguaggio! Nominatelo come vi piace, solo che Italiano non lo chiamiate; essendo venuto tra noi d'oltre il mare e di là dall' alpi, onde è chiusa l'Italia, che già non è propria de' Francesi la gloria, che stati ne siano inventori ed accrescitori; ma dall' inclinazione dello imperio di Roma in qua, mai non venne in Italia nazione nissuna sì barbara e così priva d'umanità, Unni, Gotti, Vandali, Longobardi, che a guisa di trofeo non vi lasciasse alcun nome o alcun verbo de' più eleganti che ella abbia, e noi diremo che volgarmente parlando possa nascere Cicerone o Virgilio? Veramente se questa lingua fosse colonia della Latina, non osarei confessarlo: molto meno il dirò, essendo lei una indistinta confusione di tutte le barbarie del mondo, nel quale caos prego Dio che mandi ancora la sua discordia: la quale separando una parola dall' altra, ed ognuna di loro mandando alla propria sua regione, finalmente rimanga a questa povera Italia il suo primo idioma; per lo quale non meno fu riverita dalle altre provincie, che temuta per le armi".

i el provençal. Així, el Bembo del diàleg admet que el toscà va tenir un origen bàrbar, però argüeix que, passats quatre o cinc-cents anys, per força la llengua va haver de convertir-se en “ciutadana d’Itàlia” i deixar enrere la condició originària. Si això no es reconeix, planteja Bembo, caldrà llavors assumir que també els romans van ser bàrbars perquè van arribar a la península fugint de Frígia, i encara, si amb l’origen n’hi ha d’haver prou per mantenir sempre un cert estatut, caldrà assumir que Grècia i Itàlia i qualsevol altre país podrà ser considerat bàrbar si les persones, les llengües i els costums que els són propis van patir, en origen, aquesta condició. Fet aquest raonament, el personatge de Bembo explica que el vulgar hauria superat uns orígens dispersos i confosos entre diverses nacions estrangeres gràcies a la bona feina d’uns seus progenitors que l’haurien recollit, ordenat i fet llengua pròpia dels italians i de ningú més.⁸⁵

L’èmfasi que Speroni fa posar al Bembo del diàleg en què el vulgar hauria progressat fent-se més ordenat i autònom vol contestar la convicció que els defectes que té deriven del fet que l’italià mai no hauria estat a dreta llei una llengua, ni en origen una llengua nova, sinó un llatí

---

⁸⁵ Speroni, *Dialogo*, 299-300: “[...] ella [la llengua toscana] non è punto sì barbara, nè si priva di numero e d’armonia, come la ci avete dipinta, che se la origine di lei fu barbara da principio; non volete voi che in ispazio di quattrocento o cinquecento anni sia divenuta cittadina d’Italia? Per certo sì: altramente li Romani medesimi, li quali di Frigia cacciati vennero ad abitare in Italia, sarebbero barbari; le persone, i costumi, e la lingua loro sarebbe barbara; l’Italia, la Grecia, ed ogni altra provincia quantunque mansueta ed umana si potrebbe dir barbara; se l’origine delle cose fosse bastante di recar loro questa infame denominazione. Confesso adunque, la lingua nostra materna essere una certa adunanza non confusa ma regolata di molte e diverse voci, nomi, verbi ed altre parti d’orazione: le quali primieramente da strane e varie nazioni in Italia disseminate, pia ed artificiosa cura de’ nostri progenitori insieme raccolse, e ad un suono, ad una norma, ad un ordine sì fattamente compose; che essi ne formarono quella lingua, la quale ora è propria nostra e non d’altri [...] Dunque una volta il parlar volgarmente era forza in Italia; ma in processo di tempo fece l’uomo, come si dice, di quella forza e necessità l’arte e l’industria della sua lingua”.

alterat en parts accidentals i sumat a una mescla d'altres parles vulgars. Que Bembo expliqués a les *Prose* que el toscà, sobretot a través dels rimadors, va enriquir-se gràcies a manllevar mots i figures del provençal és una tesi que, a banda que pot traïr un nou origen bàrbar, s'esgrimeix en contra del vulgar també en aquest sentit perquè fins i tot els provençalistes de l'època solien considerar que ja el provençal literari havia estat una barreja de francès, espanyol, català, provençal modern i genovès.⁸⁶

Així, per més que Bembo procurés carregar d'antiguitat i prestigi la tradició llemosina a les *Prose*, la versió dels orígens i del llegat provençals de les lletres toscanes es revela poc útil per defensar el vulgar perquè alimenta la tesi que una segona herència bàrbara de l'italià, amb els antics gals convertits en francesos, hauria succeït i s'hauria sumat als orígens catastròfics de la llengua. D'aquesta manera, autors com Giovan Batista Gelli i Claudio Tolomei no es fan seves aquestes tesis bembianes i prefereixen purificar els orígens del vulgar amb la vella estratègia de distingir els antics italians dels invasors bàrbars i de convertir aquests en els únics responsables de fer malbé el llatí, afegint-hi ara que, contra la seva voluntat, aquelles seves vileses haurien acabat resultant en una llengua elegant i noble.

Una altra estratègia que pren força consisteix en descarregar de sentit negatiu el concepte de corrupció en entendre'l com un pas necessari perquè es generi quelcom diferent, però no per força inferior: Gelli assegura que sovint moltes coses que neixen de la corrupció d'altres són millors que les anteriors;⁸⁷ Tolomei relativitza la interpretació

---

⁸⁶ Vid. Debenedetti [1995 (1911): 66-8].

⁸⁷ Ho planteja als *Capricci del botaiò*, publicats per Anton Francesco Doni el 1546 com a *Dialoghi del Gello*, també a l'edició moderna de les seves obres, Sanesi [1968]; sobre aquesta i altres tesis lingüístiques de Gelli, vid. De Gaetano [1967a: 144; 1967b]. Faithfull [1953] emmarca aquesta interpretació de la corrupció originària en un procés històric que hauria portat els filòlegs del vernacular de sostenir una teoria de l'alteració, és a dir, de concebre el vulgar com una llengua derivada del llatí per alteració – o

catastròfica dels orígens del vulgar en argüir que altres llengües a banda de la italiana haurien sorgit arran de la corrupció de parles: en posa com a exemple l'espanyola, la qual s'hauria generat de resultes que els idiomes àrabs corrompessin el llatí.⁸⁸

Els filòlegs del vernacle tendeixen a bandejar el relat de Bembo perquè entenen que té una eficàcia limitada, però també perquè en discrepen per diverses raons. Així, per exemple, tocant a les relacions entre les llengües, Girolamo Muzio considera que la presència del provençal en el vulgar és mínima i marginal perquè hauria anat a raure

---

corrupció - d'alguns elements, a adoptar una teoria de la generació, això és, a entendre que la corrupció hauria fet sorgir una *nova* llengua. Aquest mateix procés hauria comportat que el llatí s'acabés pensant com una llengua morta i l'italià com una llengua viva.

⁸⁸ Tolomei formula aquests arguments a *Il Cesano della lingua toscana*, publicat el 1555, on sosté que el toscà té un substrat etrusc anterior al llatí, també corromput pels idiomes forasters. Hi conjectura que les llengües tindrien dos orígens genèrics: unes haurien nascut sense entrar en contacte amb altres, formant-se mitjançant un procés de selecció racional dels noms, serien les llengües d'art, mentre que les altres ho haurien fet en corrompre llengües ja existents. Cito de l'edició crítica de Castellani [1996: 35-7], part del fragment també el reporta Faithfull [1953: 283]: "Basti ben tanto, che creder si dee qualche lingua esser nata in quella guisa dall' arte, ch' io v' ho ragionato pur ora: ma queste, che dal corrompersi solo qualche altra lingua si creano, sono più spesse, più facili ad immaginarle, e vieppiù al proposito de' nostri ragionamenti". Tolomei adverteix que, d'exemples de llengües nascudes de la corrupció, n'hi sobren: "Né voglio per ora discorrere negli esempi di quelle, a cui ciò è intervenuto, perché forse troppo di lunghezza e di fastidio senza molto bisognò v' arrecarei. Ma basti ne' tempi più freschi il vederlo nella lingua spagnuola e nella nostra toscana, delle quali la prima si vede esser nata dalla corruzione della lingua latina e da quella della moresca [...] Così della toscana nostra diremo, la quale par che sia di tre o forse più lingue, che stranamente si corroperò, composta: cioè dell' etrusca antica, della latina, che poi vi venne, della barbara e forestiera, portatavi dalle genti esterne, che nella infelice Italia ingiuriosamente trascorsero [...] Così furon cagione di corrompervi in tutto la lingua prima, e in Toscana lassarvene una che de l'antica Etrusca un poco, de la Latina assai, e di questa forestiera lingua in parte fusse composta; e n'è seguito che, forse contro a la voglia loro, la corruzione di quelle n'ha un'altra molto leggiadra e molto nobile generata".

sobretot al llenguatge poètic. Vincenzo Borghini sosté que és més plausible que l'italià prenguéss mots del provençal derivats del llatí, que no de manera directa. Lionardo Salviati reconeix que és quasi bé impossible discernir l'ordre en què la barreja del llatí i de les llengües bàrbares hauria produït el vulgar, però es mostra més partidari que el provençal hagués manllevat de l'italià, que no a l'inrevés. Tocant al mestratge de l'art de rimar, Lodovico Castelvetro assegura que els provençals l'haurien après dels sicilians – com ja es despenia del report de l'epístola proemial de la *Raccolta Aragonese* –; i que aquesta seqüència de transmissió obliga a reconsiderar els manlleus que adduïa Bembo, per Castelvetro discutibles també, com ja havia plantejat Muzio, perquè els parlants que fan servir la llengua corrent no adopten paraules noves dels poetes, sinó mitjançant altres contactes, i perquè l'origen llatí i l'ús del vulgar demostren que ja formaven part de la llengua molts dels termes que Bembo creia que l'italià havia heretat del provençal.⁸⁹

En suma, els principals filòlegs del vernacle mostren reserves a les tesis sobre les relacions històriques de la llengua i la poesia italianes, toscanes o florentines amb la tradició provençal i poc interès en aprofundir-ne l'estudi: en estirar d'aquest cap de fil s'hi interessaran molt més altres autors com Mario Equicola i Giammaria Barbieri, o el mateix

---

⁸⁹ Els escrits de Girolamo Muzio on havia anat exposant les tesis sobre el vulgar des dels anys trenta van recollir-se el 1582 en una obra pòstuma que porta per títol corrent *Battaglie*. L'obra lingüística més destacada de Salviati són els *Avvertimenti della lingua sopra il Decamerone*, apareguts entre el 1584 i el 1586; la seva primera intervenció en aquestes polèmiques és de 1564, quan llegeix a l'Acadèmia florentina una *Orazione in lode della fiorentina favella*. Borghini, partícip amb Salviati de la *rassetatura* del *Decameron*, va escriure molt sobre la història de Florència i del florentí des dels anys 50, però mai no va acabar de confegir una obra que recollís les seves tesis lingüístiques, les quals han romàs escampades en diversos textos, molts d'ells inèdits al segle XVI. Castelvetro formula tesis sobre la llengua i sobre la història de la poesia vulgar sobretot a unes *Giunte alle Prose del Bembo* que apareixen el 1563 i a l'obra pòstuma de 1572 *Correzione d'alcune cose del Dialogo delle di B. Varchi*, amb la *Giunta* del primer llibre de les *Prose*. Per tots aquests textos i arguments, vid. Debenedetti [1995 (1911): 177-80]; Pozzi [1988].

Castelvetro, però en obres només tangencialment implicades en la polèmica sobre el vulgar i de les quals en donaré compte més endavant. En el context lingüístic, segueixen sent dominants l'interès per dissenyar la història per prestigiar el vulgar i l'hàbit de fer-ho buscant arguments per persuadir que la poesia vernacla té les arrels en les llengües i les literatures clàssiques i que n'és la continuació.

3.3. Dels orígens florentins a l'edat d'or de la poesia vulgar

De fet, a les *Prose*, Bembo ja s'hi preocupava de remarcar els lligams territorials entre l'antiga i la nova llengua dels romans, interès que Speroni sap traslladar molt bé al Bembo del seu diàleg. Convé ara recuperar el fil de la discussió amb Bonamico, justament perquè al punt on l'havia deixat s'hi aborden les relacions de la poesia vulgar amb la literatura clàssica.

Entén el personatge de Bembo que els progressos que van fer del toscà la llengua dels italians s'expliquen en part pel fet que adquirís harmonia, ritme, elegància i en suma, els recursos mètrics i retòrics que la fan quasi tan apta com el grec o el llatí per compondre versos. El Bonamico de ficció nega que el vulgar tingui cap d'aquestes qualitats i això fa que els interlocutors s'embranquin a comparar les rimes amb els versos clàssics. Com a prova que la literatura vernacla es regeix per la mateixa art que la que es compon en grec i en llatí, Bembo addueix que hi ha obres fetes en vulgar de més qualitat que altres, això és, que en italià hi ha escrit Petrarca, però també Serafino Aquilano, que no seria així si un i altre no apliquessin amb talent divers els sabers de les arts poètica i oratòria i que aquesta diferència demostra, al capdavant, que el vulgar és una llengua literària com les altres.⁹⁰

---

⁹⁰ Speroni, *Dialogo*, 301-2: "Né vi persuadea l'eloquenzia di messer Lazaro più tosto a divenir mutolo che componere volgarmente, peroche così la prosa come il verso della lingua moderna è in alcune materie poco meno numerosa e di ornamenti capace della greca e della latina. I versi hanno lor piedi, lor armonia, lor numeri; le prose il lor flusso di orazione, le lor figure e le loro eleganzie di parlare [...] non è forse, come credete,

Bonamico s'hi oposa argüint que té una mètrica defectuosa i inferior a la clàssica: admet que el toscà exerceix la funció dels peus mitjançant les síl·labes, però precisa que l'encadenat de síl·labes llargues i curtes no pot configurar la mateixa mena de seqüència que la dels peus mètrics i discrepa dels que sostenen que la funció de fer avançar els versos a la poesia vulgar l'exerceix la rima. El Bembo d'Speroni reconsidera les opinions que ha expressat abans sobre els progressos formals del toscà i reconeix, en termes molt semblants als que havia emprat Landino a la prolusió petrarquesca, que encara li falta acabar d'assolir la plenitud literària, no perquè no en sigui capaç per naturalesa, sinó per culpa dels que en negligeixen el conreu perquè no tenen en compte l'exemple de com els romans van polir la rudesia del llatí i van ennoblir-lo empeltant-lo d'elements grecs que, de seguida, quasi bé de manera natural, van passar a formar part de la llengua i van dotar-la de mitjans per resultar eloqüent.⁹¹

---

diversa una lingua dall' altra, ché se le parole sono diverse, l'arte del comporre e dell' adunarle è una cosa medesima nella latina e nella toscana [...] Certo bisognarebbe che egli [Bonamico] dicesse niuna orazione, niun verso toscano non esser né più brutto, né più bello dell' altro e per conseguente il Serafino esser eguale al Petrarca, o veramente confessarebbe fra le molte composizioni volgari alcuna più, alcuna meno elegante e ornata dell' altra trovarsi: la qual cosa non sarebbe così quando elle fossero del tutto prive dell' arte de l'orare e del poetare". Serafino Aquilano fou un poeta de cort de la segona meitat del Quatre-cents. En va escriure la vida el crític coetani Vincenzo Colli, conegut com el Calmeta, defensor d'una teoria del vulgar cortesà que Bembo desacredita als capítols XIII i XIV del primer llibre de les *Prose*. A la *Vita* d'Aquilano, Calmeta atribueix un primer renaixement de la poesia vernacla al cercle de Lorenzo de' Medici, al qual, en segona instància, hi haurien contribuït Beatrice d'Este i altres dones de cort destacades: no participa, per tant, de la interpretació que la producció vulgar encara no s'hauria recuperat de la crisi de finals del segle XIV. Va escriure uns llibres *Della volgare poesia* que s'han perdut. Vid. Kolsky [1990].

⁹¹ Speroni, *Dialogo*, 302: "Monsignore, io negai la lingua moderna aver in sé numero, né ornamento, né consonanzia, e lo nego di nuovo, non per esperienza ch' io n'abbia ma per ragione". Més endavant, el personatge de Lazaro Bonamico assenyala les mancances formals del vulgar, 308: "Ma il numero e l'armonia dell' orazione e del verso

M'interessava reportar aquests passatges perquè Speroni fa que Bembo hi esgrimeixi el caràcter modèlic de Petrarca, aquí superior a Aquilano, però poc més endavant també a Dante, quan el personatge de Bembo l'alaba per haver ennoblit el toscà al costat de Boccaccio i censura l'Alighieri per haver-se decantat massa sovint per emprar el dialecte llombard i un toscà massa rural.⁹² M'interessava perquè la

---

latino non è altro che artificiosa disposizione di parole, dalle cui sillabe, secondo la brevità e la lunghezza di quelle, nascono alcuni numeri, che noi altri chiamiamo piedi; onde misuratamente camina dal principio alla fine il verso e l'orazione". Entén Lázaro que la prosa toscana no pot tenir ritme perquè no regula les frases d'acord amb peus, quant als versos, 308-9: "I versi veramente, in quanto son fatti d'undici sillabe, non paiono in tutto privi di piedi, ché le sillabe in loro hanno luogo e officio di piedi; ma in quanto quelle cotali possono esser lunghe e brevi a lor voglia, mai non dirò che sia diritto il lor calle, salvo se Monsignor non dicesse le rime esser l'appoggio de' versi, che gli sostengono e fanno andare dirittamente. La qual cosa non mi par vera, peroché, per quello ch' io n'oda dire, le rime sono più tosto come catena al sonetto e alla canzone che piedi o mani d'i versi loro". Rèplica del personatge de Bembo, 309-10: "[...] questa lingua moderna, tutto che sia anzi attempatetta che no, essere ancora assai picciola e sottile verga; la quale non ha a pieno fiorito, non che i frutti prodotti, che ella può fare: certo non per difetto della natura di lei, essendo così atta a generar come le altre; ma per colpa di loro che l'ebbero in guardia, che non la coltivorno a bastanza [...] l'hanno lasciata invecchiare e quasi morire. E se que' primi antichi Romani fossero stati sì negligenti in coltivar la Latina, quando a pullular cominciò; per certo in sì poco tempo non sarebbe divenuta sì grande. Ma essi a guisa di ottimi agricoltori, lei primieramente tramutarono da luogo selvaggio a domestico: poi, perchè e più tosto e più belli e maggior frutti facesse, levandole via d'attorno le inutili frasche, in loro scambio l'innestarono d'alcuni ramuscelli maestrevolmente dettratti dalla Greca: li quali subitamente in guisa le s'appiccarono, ed in guisa si fero simili al tronco, che oggimai non paiono rami adottivi ma naturali. Quindi nacquero in lei que' fiori e que' frutti sì coloriti dell' eloquenza, con quel numero e con quell' ordine istesso, il quale tanto esaltate: li quali non tanto per sua natura, quanto da altrui artificio aiutata suol produrre ogni lingua".

⁹² Speroni, *Dialogo*, 313: "[...] lodo sommamente la nostra lingua volgare, cioè toscana; acciochè non sia alcuno che intenda della volgare di tutta Italia: toscana dico, non la moderna che usa il vulgo oggidi, ma l'antica, onde sì dolcemente parlorno il Petrarca e il

primacia d'una o altra corona serà motiu de polèmica entre els lingüistes: Muzio, Salviati i Lodovico Dolce, per exemple, tendiran a alinear-se amb Bembo, mentre que Macchiavelli, Trissino, Castiglione, el mateix Speroni, Gelli, Varchi i Borghini, entre d'altres, s'arranglaran amb Landino, vindicaran les qualitats de Dante o defensaran el caràcter modèlic de les tres corones florentines sense introduir-hi cap jerarquia. Però també volia parar-hi esment perquè, com passava a les *Prose*, els progressos que justifiquen la superioritat de Petrarca donen pas a una crisi que serveix per explicar que la poesia vulgar encara flaquegi en alguns aspectes, a risc de qüestionar, llavors, que l'aretí en representi la perfecció.

Malgrat que es reproduïxen les tensions que afloraven a les *Prose* entre interpretacions del canvi i usos de la història, el fet és que pren força la idea que l'època de les corones constitueix l'edat d'or de la història de la poesia vulgar i que la segueix un període de declivi que cal remuntar seguint el mestratge dels florentins del Tres-cents. Lionardo Salviati, per exemple, estableix que el sostre del progrés de la poesia vulgar se situa poc abans que nasqués Boccaccio i que comença a declinar just després que morís. S'exclama que sigui tan abismal la diferència de qualitat que separa els escriptors anteriors al 1380 dels immediatament posteriors al 1400, i aconsella que totes les lliçons que no puguin extreure's dels autors del segle XIV es busquin primer entre els d'edats anteriors i només en última instància entre els autors coetanis.⁹³

Boccaccio; ché la lingua di Dante sente bene e spesso più del lombardo che del toscano; e ove è toscano, è più tosto toscano di contado che di città”.

⁹³ Cito els *Avvertimenti* de Salviati de Pozzi [1988: 803-896]. El passatge, en què no hi falta la comparació amb l'edat d'or de Ciceró, Juli Cèsar i August, pertany al capítol II del segon llibre, 808-9: “Perché conchiuderemo, senza più avanti parlar dell' altre lingue, le regole del volgar nostro doversi prendere da' nostri vecchi autori, cioè da quelli che scrissero dall' anno mille trecento fino al mille quattrocento: perciocché innanzi non era ancor venuto al colmo del suo più bel fiore il linguaggio: e dopo, senza alcun dubbio, subitamente diede principio a sfiorire. Anzi direm più oltre che con la

Anys abans, al *Quesito decimo* de l'*Ercolano*, una suma de tractats escrits entre el 1560 i el 65 i publicada el 1570, Benedetto Varchi, en plantejar-se com se n'havia de dir, del vulgar, hi havia fet balanç de les opinions que, des de Bembo, els lingüistes havien expressat sobre aquesta qüestió. El que m'interessa, però, és que, fet el recompte, afegeix que tots estan d'acord en considerar Dante, Petrarca i Boccaccio els primers escriptors de la llengua vulgar, si no en el temps, de segur que en excel·lència. Si Varchi vacil·la respecte de l'acord en la primacia històrica de les corones, o dit altrament, si no hi ha consens respecte la tesi que en Dante – com volia Landino - o en els escriptors florentins – com havia suggerit Bembo a la dedicatòria de les *Prose* - s'hi hauria concentrat el principi, el creixement i la perfecció de la poesia vulgar és perquè, poc o molt, lingüistes i historiadors han tingut notícia dels orígens sicilians i provençals de les rimes toscanes, perquè s'han anat coneixent més poetes italians del Dos-cents i perquè, amb ells, s'ha anat allargant enllà l'època anterior a Dante.⁹⁴

---

nascita del Boccaccio, o poco spazio davanti, parve che cominciassero subito la sua perfezione, e con la morte del medesimo immantinente principio avesse la sua declinazione. Perocché è cosa da non credersi di leggieri la differenza la qual si scorge tra gli scrittori che rasentaron l'anno milletrecentottanta, e quelli che cominciarono incontanente passato il quattrocento: sicuramente di gran lunga maggiore che ne' cento anni addietro non si riconosce tra le scritture. La qual cosa si vide parimente della latina lingua nella vita di Cicerone, memorie simigliantissime, se noi non siamo errati: se non in quanto a Cicerone non solamente non consentì di sopravvivere lo splendor della lingua, ma né anche senza esso restare in vita volle la libertà. Su le scritture addunque che parto furono dello spazio di quei cento anni, delle predette regole il fondamento sarà da porre: e dove quelle ci abbandonino, parte dalle più lontane di quelle, se aver ne potremo, parte dalle più vicine, parte dallo odierno popolo procacceremo il restante”.

⁹⁴ Cito el *Quesito decimo* de l'*Ercolano* de Varchi de l'apèndix de textos de Sozzi [1976: 99-109], 107: “[...] tutti convengono comunemente che le lingue debbano pigliare i loro proprii e diritti nomi da quei luoghi ne' quali elle si favellano naturalmente, e che gli scrittori primieri di qualunque lingua dall' uso di coloro che la favellavano trassero le loro scritture. Convengono ancora che Dante, il Petrarca e il Boccaccio siano, se non di tempo, almeno d'eccellenza i primi scrittori che nella lingua volgare si ritrovino.

Així, domina la tendència d'apartar les corones dels orígens temporals de les rimes i de convertir-los en fites del període en què haurien culminat els progressos formals del toscà. És en aquesta condició de fites històriques que els filòlegs solen fonamentar el caràcter modèlic dels poetes. Ara bé, l'adhesió a aquesta manera de fer servir la història no està exempta de polèmica perquè, si més no, Giovan Batista Gelli qüestiona el mètode perquè no està convençut que el temps en què hauria excel·lit l'ús de la llengua i, per tant, el període i els autors que haurien de proveir les regles, fos el de les corones. Entén Gelli que cap escriptor no es pot prendre enterament com a model perquè fins i tot els millors mostren defectes: d'entrada i en general, convé tenir present que als poetes se'ls permeten moltes llicències que no es poden traslladar a una prosa estàndard i, en particular, considera que Dante feia servir molts termes aspres i durs, i que tant ell com Boccaccio empraven paraules que ja no s'usen.⁹⁵

Convengono eziandio che, come la toscana è la piú bella di tutte l'altre lingue italice, cosí la favella fiorentina sia di tutte l'altre toscane la piú leggiadra". Tolomei, al capítol III del *Cesano*, fa plantejar al personatge de Trissino la qüestió de si els poetes sicilians són italians i si no hi ha més poetes antics exemplars que els toscans: cito de l'edició de Castellani [1996: 13]: "[...] chi dubbitarà in diverse parti d'Italia, non in Toscana sola esser stati antichi poeti? Per che (lassando da parte quelli che hebbe Sicilia, la qual da molti si stima parte d'Italia), io dirò prima di Bologna, che co le sue poppe nutrì Guido, Fabbrizio e Honesto Bolognese, del quale fa menzione il Petrarca nel iiij d'Amore".

⁹⁵ Ho formula al *Ragionamento in fra Cosimo Bartoli e Giovan Batista Gelli sopra la difficoltà di mettere in regole la nostra lingua* de 1551: el fragment el recull Sozzi [1976: 92-3]: "Conciossiachè in su gli scrittori non si può, non avendone noi alcuno che si possa tenere per bello e per buono tutto quello che egli ha usato. Perché, cominciandoci da que' tre primi che sopra gli altri sono approvati, Dante, oltre lo esser poeta, ebbe dal secol suo rozzo e duro molte e molte parole, lasciate oggi in tutto da l'uso. Il medesimo avviene al Boccaccio, nel qual sono e modi e parole che, se ben furon belle in quel secolo, l'uso di oggi non le riceve. E il Petrarca, se bene ha la sua lingua assai piú purgata, per essere (come io dissi in Dante) poeta, per le molte licenzie che a' poeti son concesute, non è materia conveniente a formarne le regole per la prosa [...] Non si possono adunque le regole toscane cavare da gli scrittori".

Més important, però, és que Gelli també qüestionari els fonaments del mètode per identificar models i regles amb raons que atenyen l'ús estratègic de la visió progressista de la història. I és que considera que, si la llengua és viva i els escriptors actuals l'hereten i l'aprenen millorada respecte dels antics, és molt raonable esperar que aconseguiran fer-la avançar, més encara en vistes de l'interès que mostren molts escriptors florentins – cal pensar que obeint la crida que havia fet Landino – en estudiar les regles del grec i del llatí per transferir-les al vulgar.⁹⁶ Per tant, Gelli discrepa de Bembo i dels que interpreten que el vulgar literari va entrar i roman en crisi d'ençà el segle XV i alhora sostenen que no hauria deixat de progressar des de l'època de Dante fins a finals del Quatre-cents: de les seves reserves, se'n desprèn una crítica a l'ús interessat i poc coherent del saber històric i una consciència més plena dels conflictes que genera assumir que la llengua i la poesia progressen i alhora voler orientar aquest canvi cap a un model tret del passat.

---

⁹⁶ Gelli, *Ragionamento*, 93: “E questo anche mal si può fare; dovendosi (come io dissi non molto avanti) pigliar l'uso non d'ogni tempo, ma della età dove la lingua fu nel suo colmo. Il che non possiamo saper noi altri, poichè ella è viva e va a l'insù, avvenga che voi forse, come alcuni forestieri, vi persuadiate che ella fusse nel sommo grado ne la età di que' tre scrittori [...] Ma io voglio andare un passo piú in là, e dire che, essendo ancor viva la lingua nostra e in maggiore speranza di avere a vivere che ella fusse forse ancor mai, egli non si può affermare che la natura (la quale non si stracca e non invecchia mai, anzi, se bene ella varia talora alquanto, è pur sempre quella medesima) non possa e non abbia ancora a produrre de gl' ingegni simili a loro, i quali, trovando la nostra lingua in molto maggior perfezione che non la trovarono i sopra detti, scrivino, non solamente bene come quelli, ma forse ancora assai meglio di loro [...] Non si può dunque dire che ella sia ne lo stato suo, veggendosi come di giorno in giorno ella va al suo augumento; e potendosi agevolmente far coniettura, da le cose che sopravvengono, che ella abbia ancora a farsi piú ricca e molto piú bella”. Les conjectures responen a la proliferació d'estudiants florentins de grec i de llatí i a la probabilitat que parlin d'una manera més reglada el toscà i que hi transfereixin també les doctrines que aprenguin gràcies al fet de dominar les llengües clàssiques.

3.4. *Dicitori in Rima*: les vides de Dante i Petrarca al Cinc-cents

En tot cas, els interessos s'imposen a la coherència i els que regeixen la formació de la història de la poesia vulgar en l'àmbit dominat pels lingüistes consoliden que les corones, i sobretot Petrarca, hi figurin com a mestres insuperats i models de validesa universal en el conreu de la llengua i la literatura toscanes. Aquesta concepció, sempre amb alguna variant, repercuteix en les maneres en què es reescruien les vides dels poetes i en els criteris amb què se'n valora la rellevància històrica al segle.

Així, per exemple, als textos preliminars de l'edició del *Cançoner* i dels *Trionfi* de Giovanni Andrea Gesualdo, publicada per primera vegada a Venècia el 1533, el comentarista avalua l'obra toscana de Petrarca i li atorga entre els rimadors una posició anàloga a les que haurien ocupat Virgili i Homer entre llatins i grecs. Remarca també que els crítics i autors contemporanis el consideraven el segon millor poeta perquè a l'època encara no es ponderava de manera adequada la importància de ser eloqüent i de saber embellir les sentències i emprar figures de dicció.⁹⁷ Més ditiràmbic es mostra Bernardino Daniello al prefaci d'una nova edició de les rimes de 1541, en què qualifica l'aretí de líric perfecte, l'alaba per haver elevat la llengua nadiua a grans honors, l'equipara en gravetat, artifici i elegància a Píndar i Horaci i el posa per damunt de

---

⁹⁷ Cito la vida de Petrarca escrita per Gesualdo d'una edició de 1541, amb els preliminars no paginats: "Nella thoscana sua lingua, ne la qual scritti veggiamo i Sonetti e le Canzoni, che noi novellamente habbiamo preso ad esporre, & i Triumphì, al giudicio di tutti i migliori ingegni tanto valse, che quel grado tiene tra dicitori in Rima, che Virgilio tra Latini poeti, & Homero tra Greci. Benche l'eta sua gli desse il secondo luogo, si come al Boccaccio il terzo, ponendo Dante nel primo, forse, per la reverentia de gli anni, conciosia che'l Poeta istesso il chiama Duca de le Thoscane Muse, o perche ella non affisava bene anchora i chiarilumi de l'eloquentia, al solo soggetto, non à gli ornamenti de le sententie, ne à le figure de le parole intendendo, percio che quello piu appregiamo, che è più conforme à nostro costume: ne puo ben laudarsi quello, che mal si conosce". Sobre les relacions de Gesualdo amb Minturno i la intervenció del crític en l'edició comentada del Petrarca, vid. D'Alessandro [2005].

qualsevol antic per haver tractat els afers d'amor d'una manera molt més decent i modesta, sense punt de lascívia.⁹⁸

On es percep més clarament el reflex de la imatge que les controvèrsies lingüístiques estan construïnt de les corones és en un altre Petrarca comentat de 1547. Lodovico Dolce hi explica que a l'època de l'aretí abundaven els compositors de cançons i sonets: assegura, però, que tots ells eren inferiors a l'autor dels *Rerum vulgarium fragmenta*, mai superat en el conreu d'aquestes rimes i regla i exemple de tots els que haurien pretès exercitar-s'hi amb una mica de mèrit.⁹⁹ També al catàleg

---

⁹⁸ Les *Vita e costumi* que explica Daniello segueixen bastant de prop les de Gesualdo: cito d'una edició veneciana de 1549, s.p.: "Poeta veramente eccellente e divino e degno di eterna laude, il quale à tanto honore alzò la nostra natia lingua, che non meno ha da gloriarsi d'un perfetto Lyrico; di quello che si avesse la Greca e la Latina. Percioche io non so vedere in che si sia inferiore il Petrarca nostro al Thebano Pindaro, ò al Venusino Horatio: fra le ode del quale, quale per Dio, troveremo noi, che in altezza e gravità di dire, si possa con verità a quella Canzone, *O' aspettata in Ciel beata e bella Anima*; agguagliare, & in gravità e vaghezza parimente, à quell'altra oda ch'incomincia *Phaebe, sylvarumq potes Diana*, e la Canzone *Vergine bella*; e poi si faccia giuditio se il nostro Thoscano, cede punto al Latino poeta così nel artificio & vaghezza del dire, come ne la gravità de le sententie. Oltre à ciò (se noi ben vorremo con occhio sano de l'intelletto risguardando andare) niun Greco, o Latino scrittore si troverà, che le cose amatorie con tanta modestia & honestà trattasse, od esprimesse giamai; come il nostro Petrarca haver fatto si vede. Legassi Catullo, Tibullo e Propertio: legassi Ovidio e vederassi gli scritti loro piu tosto del lascivo, furioso e ferino; che del honesto, ragionevole & humano amore esser pieni".

⁹⁹ En el cas de Dolce, la crítica de Petrarca s'emmarca en una lloança de la poesia - l'única de les arts que es rep com una donació divina - que precedeix la vida i els costums del poeta, també una versió resumida del que havia explicat Gesualdo. Cito d'una edició veneciana de 1554 que inclou anotacions de Giulio Camillo, s.p.: "Di qui i Poeti (parlo di quelli, che degni sono di questo nome) furono sempre pochi. E tra questi pochi pare, che in ciascuna maniera di Poemi un solo in tutte l'età habbia tenuto il principato. Così tra quelli, che appresso i Greci scrissero di materie gravi & Heroiche, Homero fu primo e solo, & appresso Latini Virgilio. Similmente quantunque nel secolo del Petrarca si trovasser molti, che dettarono Sonetti e Canzoni, tutti furon da questo Poeta di gran lunga lasciati adietro, in guisa che le sue Rime sono state dapoi regola &

de doctes en lletres que elabora Paolo Giovio el 1546, el qual circula en diverses edicions i sobretot traduït a l'italià al llarg del segle, s'hi presenta Dante com el fundador del toscà; de Petrarca s'explica que va embellir-lo amb nous ritmes i consonàncies, que va restar-li duresa a la parla, que va portar-ne l'eloqüència al súmmum i que s'ha de venerar com el príncep de la llengua italiana; de Boccaccio, per fi, que fou el primer i l'últim d'escriure una prosa florentina perfecta.¹⁰⁰

---

esempio a ciascuno, che a voluto in cosi fatti poemi esercitarsi lodevolmente: & infino a qui è tenuto per comun parere, che niuno sia giunto a quel segno". Dolce repeteix aquesta valoració al quart llibre de les *Osservazioni della lingua volgare* publicades el 1550, on precisa que Petrarca hauria rebutjat l'estil *rozzo* i inelegant dels poetes més antics i hauria estat el primer d'aportar grandesa i perfecció a la poesia toscana; sobre aquesta obra, vid. *infra*.

¹⁰⁰ Cito les consideracions de Giovio d'una edició traduïda de *Le Iscrizioni posto sotto le vere imagini de gli huomini famosi in lettere*, publicada a Venècia el 1558. Sobre Dante, 16-7: "Nel primo luogo fra le immagini de gli Italiani ragionevolmente si vede Dante Aldighieri. Ilche s'ha meritato non solo per l'ordine, che ho preso di mettervi prima i piu antichi: ma per l'eccellente, grave & fertile suo ingegno ancora [...] havesse poco dappoi a mostrarsi Firenze crudele, & ingrata patria al maggior suo cittadino, & fondatore della lingua Thoscana, co'l mandarlo (come fece) in esilio". Sobre Petrarca, 18-9: "Francesco Petrarca dal sudetto nobile cittadino, & Poëta eccellentissimo ardentemente, & con maravigliosa acutezza d'ingegno, imparò il modo dello scrivere Thoscano gia ritrovato, & adorno di numeri, & consonanze proprie. Indi con una certa soavità singolare, rendendo molle d'ogni durezza di questo idioma, & componendo i versi suoi in varie, & dolcissime maniere, ridusse al colmo della perfettione l'eloquenza, ch'in questa lingua era pur'allhora nata: & ove ella mostrava a pena alcuni fiori, fu da lui con lo studio, ch'ei vi pose grandissimo, condotta a produr subito frutti eccellenti, & maturissimi. Onde egli ha conseguito tanta laude per la gravità delle sentenze, per la candidezza dello stile, & per la soavità delle parole, di ch'è mirabilmente adorna l'amorosa opera sua, che havendo levato ogni ardire a' piu savi di scrivere è stato giudicato il primo, & l'ultimo di tutti i nobili Poëti, ch'à tale studio s'habbiano à porre". Sobre Boccaccio, 20-1: "In quella medesima età felice di Dante, & del Petrarca, nella quale parve che le lettere latine rinascessero, fu il Boccaccio Certaldese, ilquale d'altra parte tanto felicemente ridusse l'eloquenza nella prosa della natia sua lingua, che si può dire, ch'egli fu il primo, & sarà l'ultimo, che perfettamente scriva in quella maniera".

Si es comparen amb les vides i les crítiques de Villani, Bruni i Manetti, les dels comentaristes i historiadors del Cinc-cents revelen que la importància literària dels poetes florentins depèn ara molt més de les primàcies – cronològiques i de qualitat - que se'ls presta en la història de la llengua i de la poesia vulgars. Es tracta d'un biaix discursiu en les biografies i els catàlegs d'escriptors que acusa la pressió dels arguments divulgats pels filòlegs i lingüistes del vernacle. Val a dir, però, que en alguns casos aquestes crítiques s'incorporen a relats que segueixen fent-se ressò d'opinions sobre el paper de les corones en la història de la recuperació de l'eloqüència llatina.

Així, per exemple, en un comentari de Dante publicat el 1544, Alessandro Vellutello segueix fil per randa la vida que n'havia escrit Bruni i repeteix que l'Alighieri hauria escollit compondre en vulgar perquè hauria estat conscient que era més apte en aquesta llengua que no en llatí. Gesualdo destaca Petrarca per haver estat el primer de treure de les tenebres les bones lletres llatines i de renovar l'interès per estudiar grec. Assegura que, en prosa, l'aretí hauria tingut un estil mitjà entre el dels mestres antics i el dels religiosos cristians moderns, i matisa que l'estil en vers, també mitjà respecte dels antics, hauria estat el millor que podia assolir atesos els coneixements de la seva època. També Giovio admet que cal reconèixer a Petrarca els esforços per desenterrar les lletres sepultades pels gots, però lamenta que s'equivoqués en menystenir les rimes i creure que podia aspirar a la fama gràcies a l'obra escrita en un llatí encara bàrbar, el mateix error que hauria comès poc després Boccaccio.

M'interessava fer avinent que aquestes opinions, sovint representades als diàlegs sobre la llengua a fi de mostrar-ne els punts flacs, segueixen vigents a les vides i crítiques que es fan a mitjan segle dels millors poetes de la tradició vernacle perquè, si més no, d'una manera indirecta, revelen que la poesia vulgar encara no pot tenir una història autònoma que serveixi amb plena eficàcia als interessos de filòlegs i lingüistes o, dit altrament, indiquen per què el prestigi de la

poesia feta en italià depèn encara en bona part del rendiment que ofereixen les estratègies amb què crítics i historiadors exploten les relacions del vulgar amb la tradició clàssica.

3.5. La invenció de la rima

Aquestes necessitats expliquen que Antonio Minturno insisteixi en remarcar que la lírica toscana i Petrarca van venir *després* dels antics i que prescindeixi de reportar cap de les dades de les històries que donen compte dels orígens bàrbars, sicilians i provençals de la llengua i de les lletres vulgars. Expliquen també l'interès en trobar fórmules per assimilar la mètrica de la literatura vernacle amb la de grecs i llatins i poder rebatre, així, els arguments sobre la manca d'harmonia i de bellesa del vulgar que el personatge de Lazaro Bonamico esgrimia al *Dialogo delle lingue* d'Speroni per demostrar que no era una llengua apta per fer-hi poesia. Convé recordar que Lazaro arguïa que, si bé les síl·labes dels versos vulgars són llargues i breus com les dels grecs i llatins, no és la combinació d'aquestes formes el que atorga l'estructura rítmica al vers, de manera que no es pot dir que els peus exerceixin a les rimes la mateixa funció que en la poesia antiga. De rèpliques a aquest raonament, se'n troben moltes i arreu, però sobretot a les arts de compondre versos en vulgar: m'interessa examinar-ne només dos casos, els de Lodovico Dolce i de Girolamo Ruscelli, perquè adopten la forma d'una història dels orígens i progressos de les rimes.

Dolce dedica el quart dels quatre llibres de les *Osservazioni della lingua volgare* de 1550 a la poesia, al mode i a l'ordre de compondre rimes de diverses classes. No obstant això, s'ocupa també de reportar les variants mètriques que empraven els antics: explica que utilitzaven l'hexàmetre sobretot per fer poesia heroica i l'hexàmetre acompanyat del pentàmetre per compondre elegies i que disposaven d'altres tipus de composicions: èglogues, epigrames, odes, sàtires i himnes. A continuació, Dolce es fa ressò dels canvis que haurien sofert la tragèdia i la comèdia en passar aquests gèneres dels grecs als llatins: ara, si el crític fa referència

al trànsit d'aquestes espècies d'una tradició a una altra és amb la finalitat d'adobar el terreny al traspàs que de veritat li interessa reportar, això és, que el vulgar *succeís* al llatí i que, amb la llengua, arribés un nou mode de compondre i ordenar versos.

Dolce no omet que aquest canvi s'hauria degut a les invasions bàrbares, però suggereix que la tradició mètrica vulgar hauria continuat la llatina en conjeturar que el vers enter, fet d'onze síl·labes, s'hagués inventat a partir de l'hendecasil·lab romà. En aquest punt, es fa seva la tesi que Speroni havia posat en boca de Lazaro i explica que l'inventor dels versos vulgars s'hauria adonat que els mancava dignitat i elegància perquè no podien regir-se pels mateixos peus mètrics que els llatins i afegeix que, per compensar aquestes mancances, hauria decidit fer concordar els sons de les últimes dues o tres síl·labes dels versos. Per designar l'harmonia que sorgia d'aquestes correspondències, s'hauria adoptat el terme "rima", justament - i aquesta és la conclusió que rebutjava el Lazaro d'Speroni -, perquè hauria exercit la mateixa funció que el ritme dels grecs. Tot seguit, Dolce aborda el mateix dubte que Minturno tornarà a plantejar al llibre quart de l'*Arte poetica thoscana*, a saber, si amb "rimes" hom pot designar el mateix que amb "versos", per oferir una solució semblant, però més restrictiva. Assegura Dolce que s'equivoquen els que fan servir el terme rima per referir-se a qualsevol mesura de síl·labes, perquè llavors inclouen sota la definició tipus de versos, com els solts, que no resulten harmònics gràcies a que les desinències siguin consonants.¹⁰¹

---

¹⁰¹ Cito d'una edició veneciana de 1597, 189-91: "Havevano altre sorti di Poemi: come Egloghe, Epigrammi, Ode, Satire, & Hinni. Ma i piu nobili erano i versi Heroici, e le Elegie. La Tragedia non hebbe presso a' Latini quella dignità, ch' ella tenne presso a' Greci. Alzoli a nobilissima grandezza (secondo il testimonio di Quintiliano) Ovidio: ma le antiche ingiurie de' Barbari, fatti in diversi tempi alla misera Italia, diedero cagione, che ella insieme con molti altri nobilissimi frutti d'ingegno si hebbe a smarrire. Fu illustrata la Comedia da Plauto, e da Terentio, in tanto, che ella pure di Greca divenne Latina. Successe alla lingua Latina, per cagioni di essi Barbari, la Volgare: successe

Després de presentar la rima com un recurs inventat per garantir que les noves composicions provoquessin els mateixos efectes que les antigues, Dolce procura persuadir que els poetes vulgars haurien sabut incorporar el llegat clàssic establint correspondències entre formes antigues i modernes. Així, per exemple, Dante hauria reinventat l'elegia amb els tercets, Boccaccio la poesia heroica amb les estances, i amb sonets i cançons, Petrarca hauria seguit conreant el gènere líric fins superar grecs i romans. El desplegament de genealogies i analogies per connectar recursos, metres i gèneres i demostrar que la història de la poesia vulgar hauria entroncat amb la de la llatina contrasta amb l'escàs interès que Dolce mostra en indagar herències com la provençal: només en fa esment en explicar que les cançons *distese* i les sextines provenen dels trobadors, i encara perquè Dante i Petrarca n'han alabat qui es diu que va inventar aquestes classes de composicions, Arnaut Daniel.¹⁰²

---

insieme con esso lei il nuovo modo, & ordine di versi, ilquale per avventura si prese dallo Hendecassilabo de' Latini: verso, come il nostro, d'undici Sillabe, e lo chiamarono verso intero, a cui un' altro ne aggiunsero di non piu, che di sette: e questo verso rotto fu detto. E parendo al primo introduttore, che questo nuove forme di versi, non potendo essi caminar con quei piedi, onde camminavano i Latini mancassero di dignità, e di vaghezza: presero cura di concordargli nel fine con certa conformità, e corrispondenza di voci, in due, ovvero in tre Sillabe. Da che poscia ne nacque il nome di Rima. Percioche prendendosi Rithmo appo Greci per quello, che appo Latini si prende Numero, essi per Rima; cioè, Numero, volsero dinotar l'harmonia, che da quelle corrispondenze nasceva, restringendo questa voce semplicemente al significato pure dell' harmonia, che da' numeri si forma, quantunque Antonio di Tempo diffinisca, Rima essere una parità di Sillabe da certo numero comprese: laqual diffinitione non fa alcuna distinction da quella sorte di versi sciolti, che è usata da alcun moderno: e laquale chi anchora havesse usata a que' tempi, non sarebbe statotenuto scrivere in Rima”.

¹⁰² Dolce, *Osservazioni*, IV, 192-3: “Onde in questa età alcuni descrivendo in si fatti Terzetti le loro amorose passioni, quelli Elegie nominarono. E, quantunque Dante; che ne fu, come vogliono alcuni, il trovatore, se ne servisse in materia alta, e continovata, & il Petrarca in soggetto; benche amoroso, elevato e nobile; non però si toglie, che essi non possano acconciamente abbracciar gli amori e gli accidenti miseri: come anco appresso gli antichi [...] Al Poema Heroico diremo, che servino le Stanze, quantunque

Al tractat *Del modo di comporre in versi nella lingua italiana*, publicat el 1559, Girolamo Ruscelli segueix la mateixa estratègia narrativa i comparatista que Dolce però a fi de demostrar que la tradició literària vulgar no només hauria succeït i fet perviure la grecollatina, sinó que l'hauria superat. Un dels factors que li hauria permès de fer-ho hauria estat que, a més de manllevar i empeltar-se mots, figures i recursos de les llengües clàssiques, l'italià s'hauria aprofitat del bo i millor d'altres llengües, de l'hebreu a l'alemany, passant pel provençal, d'on que al relat de Ruscelli el llegat occità, tot i tenir-hi una presència marginal, adquireixi una funció més destacada que en la història de Dolce.¹⁰³

Ara bé, el canvi més rellevant que comporta aquest report respecte del de Dolce i dels arguments corrents per rebatre les tesis que abandera el personatge de Bonamico, és que Ruscelli reescriu els orígens de la rima per persuadir que hauria tingut un paper molt més decisiu que no els préstecs del provençal o de qualsevol altra llengua en el procés que

---

nell'età del Petrarca da altri non furono usate, che dal Boccaccio, che primo le trovò, & in quelle cantò i fatti di Theseo [...] Poema Lirico poi, nel quale presso a' Latini tenne il principato Horatio, possono veramente dirsi i sonetti e le canzoni: nelle quali forme di componimenti il Petrarca avanzò di gran lunga tutti coloro, che furono innanzi e dopo lui, occupandone questo luogo". Les referències a l'origen provençal de certes cançons i de les sextines i al trobador Daniel apareixen força més endavant, a les pàgines 223 i 230, quan Dolce examina un per un els subgèneres de les rimes toscanes: sonets, cançons, madrigals, balades, sextines, tercets, estances i versos solts.

¹⁰³ Cito el tractat d'una edició publicada a Venècia el 1587; els passatges històrics més rellevants són trets de la dedicatòria, no paginada: "Fra le molte cose, nelle quali si vede, che la bellissima lingua Italiana ha procurato d'avanzare in eccellenza, & perfettione la Latina, & la Greca, conoscono i dotti, & giudiciosi esser' una, & d'altissima importanza quella del comporre in versi. Percioche ritrovandosi questa lingua d'esser nata dopo le dette due, che sono per tante cagioni state sempre in cotanta stima, & disponendosi d'aspirare a superarle in ogni parte, che le fosse possibile, si diede a prendere di esse quasi tutto il meglio delle voci, nelle forme del dire, ne i tropi, nelle figure, & in ogn'altra cosa, che potesse esser comune anco a lei, & oltre a ciò prender dall' Ebreo, dalla Prouenzale, o Francese, dalla Spagnuola, et ancora dalla Tedesca tutto quello, che vi conoscesse di buono, & atto a divenir parimente suo".

hauria portat la poesia vulgar a superar la dels antics. Així, de fer cas al tractadista, la tradició literària vernacle s'hauria posat a l'alçada de la de grecs i llatins en imitar els hexàmetres amb versos solts, les elegies amb tercets i les odes amb cançons, però l'hauria deixat enrere en incorporar a les noves formes l'harmonia resultant de les correspondències entre les paraules finals dels versos. És a dir, la rima no s'hauria inventat per reproduir uns efectes que la mètrica vulgar no podia atènyer com la clàssica, sinó per afegir-ne de suplementaris que mai abans haurien estat a l'abast dels poetes.¹⁰⁴

La visió històrica de Landino inspira els relats de Dolce i Ruscelli perquè un i altre, a més de donar per fet que aquesta llengua hauria estat la successora natural del grec i del llatí, xifren el progrés de les rimes en l'emulació de les tradicions clàssiques i subratllen que les lletres vulgars haurien manllevat de les antigues els millors termes i figures que podien incorporar i que n'haurien adoptat els patrons mètrics. Assumeixen així que el mestratge de l'art literària ha d'haver procedit – s'ha d'haver

---

¹⁰⁴ Ruscelli, *Del modo di comporre*, s.p.: “[...] in quanto a quella parte, che di sopra ho detto, dello scrivere in versi, havendo i Greci, e i Latini tenuto il modo di scrivere con versi continuati, & tutti d'una guisa in quanto al numero, & alla testura, come sono gli Essametri, la nostra lingua si diede felicissimamente ad imitarli con quelli, che noi chiamiamo versi sciolti. Et vedendo poi in quanto alla testura, che le lingue haveano sorti di versi, che di due in due chiedevan la sententia, la nostra [...] tolse quel modo con detti suoi versi, & fece che di tre in tre chiudessero la sentenza loro, non senza qualche manifesto miglioramento da quei de i Latini, & Greci [...] Onde già si vedea fin qui d'haver felicemente coll' imitation sua agguagliate l'una & l'altra di dette lingue, in quanto a i modi del procedere nella guisa de i versi, & dell' ordine del procedere nelle lor testure. Ma d'haverle poi oltre a cio tanto avanzate, quanto che havendo questa co i versi sciolti asseguito il modo della semplicità de' loro, si vedeva d'haver poi donato a i suoi quella verissima, & principal parte dell' armonia vera, che nella corrispondenza delle voci nel fin de' versi, che chiamaron Rime. Con le quali ella può tener tuttavia in piede la soavità, & la dolcezza del suono, & con esso invaghite, & come inebriar gli animi umani, tutti composti di perfetta armonia”. Ruscelli s'estén força més en els efectes plaents que produeix la rima.

transferit – sobretot de la poètica clàssica i, el més important, reproduïxen una història de la poesia vulgar que segueix un curs semblant al que Landino havia programat primer i celebrat després.

Val a dir, però, que Dolce i Ruscelli no s'adhereixen de manera explícita a la tesi landiniana que Dante hauria refundat la poesia vulgar: són volgudament ambigus en referir-se als orígens de les rimes, i tan aviat fan referència a un inventor anònim del qual només se sap que hauria fet versos després dels llatins, com il·lustren les imitacions i els progressos dels rimadors adduint les composicions dels poetes florentins del segle XIV. N'exploten, així, la doble condició d'inventors i mestres i amb això, les referències esparses al llegat provençal i els elogis més exagerats per a Petrarca, revelen que els relats i les tesis que remunten a les *Prose* de Bembo també regulen les formes de reescriure la història dels orígens de la rima.

4. CAP A UNA HISTÒRIA COMPARADA DE LA POESIA VULGAR

4.1. Els orígens de la poesia d'amor: la història de Mario Equicola

M'interessava tancar la revisió de les històries que es fan ressò de la primàcia històrica i literària de les corones florentines amb les narracions de Dolce i Ruscelli perquè entenc que representen l'estadi de reelaboració i reutilització de la història que antecedeix conceptualment el relat d'Antonio Minturno, és a dir, que fa possible que el teòric pugui i vulgui reescriure la història un cop més per demostrar ara que la lírica és una espècie perfecta, fent que desapareguin tots els naixements i invencions que s'han atribuït a les rimes a fi que la lírica vulgar, des de Petrarca, esdevingui la continuació pura d'una història que enllaça amb els antics i que es remunta als orígens divins de la poesia.

A la introducció d'aquest capítol he plantejat que la història que Minturno explica al llibre tercer de *L'Arte poetica* pot situar-se en un extrem de l'espai discursiu en què es configura la història literària cinc-centista i que per això és pertinent tractar-la com un dels punts d'arribada de la recerca. També hi he plantejat que en un altre extrem

d'aquest espai calia situar-hi la història de la poesia vulgar que confegeix Giammaria Barbieri. En aquest cas, és oportú retrocedir en el temps i abordar-ne l'estudi a través de les teories i narracions sobre els orígens i els progressos de les rimes en què treballa Mario Equicola als primers decenniis de segle, perquè les històries que explica permeten recuperar el fil de la recerca de Pietro Bembo sobre les relacions entre la poesia italiana i la tradició trobadoresca, però, a més, perquè Equicola reescriu la història amb criteris que li permeten indagar les relacions de les rimes toscanes, per un costat, amb la poesia grecollatina i, per l'altre, amb les literatures vulgars – francesa, espanyola, siciliana, catalana – que al costat de la provençal, esdevindran també objecte de la història de Barbieri.

Els relats d'Equicola s'emmarquen en dues obres, el *Libro de Natura de Amore*, un tractat que recull teories filosòfiques, poètiques, mitològiques i fisiològiques de l'amor i que fou publicat el 1525, tot i que l'autor hauria estat compilant materials des de finals del segle XV i redactant i corregint des del 1505, i una art de rimar acompanyada d'un discurs sobre la pintura que es coneix amb el títol breu d'*Institutioni* (a vegades *Introdutione*), publicada el 1541 però enllestida molt abans, pels volts del 1516.¹⁰⁵ No ha d'estranyar, llavors, que al *Libro* Equicola faci

---

¹⁰⁵ Equicola va morir un mes abans que aparegués a Venècia l'*editio princeps* del *Libro*, el qual va reeditar-se tretze vegades entre el 1526 i el 1607: Lodovico Dolce va tenir cura de la reestampa de 1554. Sobre la fortuna i les dates de composició del *Libro*, vid. De Robertis [1959], Castagno [1962], Rocchi [1976: 566-72], Ricci [1999]; per a les *Institutioni al comporre in ogni sorte' di Rima della lingua volgare*, Merlino [1933: 643]; sobre la vida i la feina d'Equicola a la cort d'Isabella d'Este i dels Gonsaga, vid. els treballs de Vial [1957], Kolsky [1986; 1991], Leone [1995]. L'interès d'Equicola per la poesia vulgar i els contactes amb historiadors significats del segle queden reflectits per dos fets: el primer, que el 1512 rebés en préstec el manuscrit original de la *Raccolta Aragonese* que Lorenzo de' Medici havia fet enviar a Alfons d'Aragó, còdex del qual després ja no se'n sabia res més i el segon, que el 1514, trobant-se a Nàpols acompanyant la marquesa de Màntua, sollicités consultar l'anomenat *Libre Lemosí*, això és, el manuscrit trobadoresc que el català Benet Garet, el Cariteu, havia utilitzat com a font d'inspiració per compondre rimes en italià i amb les quals, des de mitjan segle XV i des de la cort

servir el tema de l'amor com a criteri predominant per articular la història literària i que, en canvi, a les *Institutioni* la vertebrí a partir de criteris formals. Però ni aquests biaixos, ni menys encara que les històries del *Libro* siguin molt més llargues o que incorporin moltes explicacions biogràfiques que manquen al tractat per compondre rimes, no obsten que els examini com a relats que integren una mateixa història en la mesura que comparteixen interessos i objectius i perquè per satisfer-los despleguen estratègies que es complementen.¹⁰⁶

Així, en començar les *Institutioni*, Equicola distingeix amb nitidesa la història literària dels antics de la dels moderns vulgars: en acabar de reportar els orígens divins, les virtuts dels *prisci vates* i els progressos i fruits extraordinaris de la poesia entre hebreus, grecs i llatins que he comentat al primer capítol d'aquest treball, assegura que tot el que ha explicat i celebrat no ateny en res l'actual poètica vulgar, però que ho ha fet perquè espera que qui s'hi vulgui dedicar tingui més present l'exemple dels antics que no el que donen autors com els germans Pulci i Mateo Boiardo.¹⁰⁷

---

aragonesa de Nàpols, havia procurat despertar l'interès de filòlegs italians per la tradició trobadoresca, cf. Debenedetti [1995 (1911): 30-3].

¹⁰⁶ Més enllà d'interessos i estratègies, el *Libro* i les *Institutioni* coincideixen en passatges literals i, segurament, ateses les dates probables de composició d'un i altre tractat, els materials compilats per al *Libro* deuen servir també per redactar les *Institutioni*: com que la cronologia no imposa que comenci per un o altre text, i el discurs històric és més llarg i complex al *Libro*, m'interessa examinar primer les *Institutioni* i després el tractat sobre l'amor.

¹⁰⁷ Cito les *Institutioni* d'una edició florentina de 1568 no paginada: "Ben sappiamo, che quanto disopra è detto, nulla fa per la poetica volgare, che hoggi s'usa, ma habbiamo voluto che intendano quelli, che in cio si esercitano, quello che potrebbono, & dovrebbero fare, piu presto che essere imitatori del Pulci, dell' Anchroia, del Boiardo, & de gli altri, et quelli cercar di superar solamente in bugie sopra ogni fede con fitioni impossibili, com'è volar case, etc.". Els germans Pulci, Luigi, Luca i Bernardo, eren florentins, van escriure durant la segona meitat del segle XV i van gaudir de la protecció de Lorenzo de' Medici. El més popular fou Luigi, conegut sobretot pel poema cavalleresc *Morgante*, en el qual l'autor barreja fets històrics amb les "ficcions

De seguit, Equicola es fa ressò dels llocs de la *Vita Nuova*, del *Convivio*, de la *Comèdia* i dels *Trionfi* en què Dante i Petrarca han fet referència als orígens de les rimes vernacles i a les relacions amb la tradició provençal. Així, reporta que els *dicitori d'amore* en vulgar no tenen més de cent cinquanta anys d'antiguitat i aclareix que, entre grecs i llatins, també n'hi havia, però que componien en les seves llengües; explica que dir en rimes vulgars ve a ser el mateix que confegir versos en llatí d'acord amb alguna proporció i que el primer que en va compondre ho féu perquè volia que una dona que no sabia llatí l'entengués; d'aquí, raona Equicola amb Dante, que si els versos vulgars van inventar-se per parlar d'amor, aquesta hagi de ser la matèria que més els correspon tractar. I, per fi, els elogis de Dante i Petrarca a Arnaut Daniel com a mestre de lletres i d'amor donen peu a que Equicola traeixi la tesi que les rimes van arribar a Itàlia de Provença.¹⁰⁸

---

impossibles” que blasma Equicola. Segurament, a Mateo Maria Boiardo (1441-1494), Equicola el critica per haver-se pres llicències semblants a l'*Orlando innamorato*, un dels *romanzj* més coneguts de la nova èpica denigrada per Minturno pels seus orígens. No he sabut trobar informació sobre l'esmentat Anchroia.

¹⁰⁸ Equicola enllaça el passatge de *Vita Nuova*, XXV, amb *Purgatori*, XXVI i amb *Tr. Cup.* IV, 40-3, per resoldre les discrepàncies sobre l'origen de les rimes toscanes que traeixen els llocs del *De vulgari eloquentia* i l'Epístola de Petrarca a Sòcrates. *Institutioni*, s.p.: “Della poetica volgare d'Italia materna di Dante Alighieri nella sua vita novella le parole son queste. Anticamente non erano dicitori d'Amore nella lingua volgare, anzi erano dicitori d'Amore in lingua latina certi poeti, tra noi dico, avvenga che anchora, si come in Grecia, non volgari, ma letterati poeti queste cose trattavano. E non è molto numero d'anni passato, che apparirono questi poeti volgari, che dir per rima in volgare tanto è, quanto dire per verso in latino secondo alcuna proportione. Et segno che sia piccol tempo è, se vogliamo guardare in Lingua d'Och, & in lingua di Sì, noi non troveremo cose dette anzi al presente tempo centocinquanta anni. E la cagione, che alquanti grossi hebber fama di saper dire è, che quasi furono i primi in lingua di Sì, & lo primo che cominciò a dire, si come poeta volgare, si mosse, però che volle far intendere le sue parole à Donna, alla quale era malagevole ad intender versi latini, & questo è contra coloro, che rimano sopra altra maniera, che amorosa, conciosia cosa, che tal modo di parlare fosse da principio ritrovato per dir d'Amore [...] Nella sua Comedia

En aquest punt, i encara a l'empara de les mateixes autoritats, l'historiador reporta els poetes italians que amb més dignitat i profit haurien escrit entre el 1250 i el 1400, la successió dels quals demostra, a parer d'Equicola, que l'art literària hauria progressat seguint una evolució anàloga a la de la pintura dels antics. Així, compara trets i mèrits de pintors i poetes i estableix paral·lels entre les aportacions a l'art que haurien fet autors com Polignot, Apol·lodor i Apelles i els avenços en la poesia vulgar que haurien comportat les obres de Guiton d'Arezzo, Dante i Petrarca, entre d'altres. Tot i la novetat d'establir analogies amb els pintors antics, i no amb els poetes o amb els oradors, el relat no comporta canvis significatius en la manera de concebre els progressos de les rimes, ni en els criteris per determinar la rellevància de cada poeta i organitzar-ne una jerarquia: en essència, és una història que avança fins culminar en Petrarca en la mesura que la poesia perd rudesia i esdevé més bella i eloqüent a l'hora d'expressar els continguts i que comença a declinar després de Boccaccio i a partir del 1400.¹⁰⁹

Arnaldo di Lemosi Provenzale nomina Fabro miglior del parlar materno, & alcuni suoi versi pone in risposta. Il Petrarca lo lauda come gran maestro d'Amore, donde crede che da Provenza derivasse in Italia tal dire in rima".

¹⁰⁹ Equicola, *Institutioni*, s.p.: "Et quanto ho potuto con diligentia investigare quelli, de' quali gli scritti siano degni di lettione, trovo dall parto della Vergine .M.CCL. infino alli .M.CCCC. Tra questo tempo furono in fiore Guitton d'Arezzo, Guido Guinicelli, Guido Cavalcanti, Cino da Pistoia, Dante Alighieri, Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio, & Franco Benci Sacchetti, tutti Toscani, eccetto il Guinicelli, che fu Bolognese". Tots ells apareixen en la història comparada entre antics pintors i nous poetes: en reporto només algunes parts: "Fra prestantissimi Pittori si numerano, Polignoto, il qual con semplice colori pingea, il che fu rozzo principio della futura arte, fu primo autore di far aprir la bocca, mostrare i denti, & variare i volti. Per haver molto questi aggiunto alla pittura, diremo Guitton d'Arezzo à questo simile, naturale senza fuco, & con l'opere grave, come le parole gli occorreavano scriveva, piu nelle sententie, che nell'ornato poetando". Combinant els esquemes de les històries de Poliziano, Landino i Bembo, Equicola assimila Dante a pintors que haurien destacat per haver estat els primers de fer obres memorables i d'aplicar a l'art sabers científics, i Petrarca al pintor que els hauria superat tots i hauria portat la pintura a la màxima perfecció:

En aquests relats, Equicola no dissimula les diferències lingüístiques entre antics i moderns, al contrari, a més de fer-se ressò de l'origen provençal i no gaire llunyà en el temps de la tradició vernacla, remarca, amb Dante, que, si més no, una de les causes que es comencés a emprar el vulgar per fer versos fou que el llatí es revelés inútil per als propòsits dels poetes, una versió del naixement de les rimes que els humanistes i els filòlegs del vulgar no exploten perquè a principis del Cinc-cents es coneix poc, però segurament també perquè en contamina l'origen d'ignorància i de passió.¹¹⁰ Alhora però, Equicola assimila les tradicions clàssica i vulgar mitjançant analogies formals: fer rimes és com compondre versos, temàtiques: uns i altres poetes haurien escrit sobre l'amor, i evolutives: en haver progressat la poètica vulgar com ho hauria fet l'art dels antics.

“Apollodoro d’Athene esprese le specie. Di costui fu la prima pittura, che meritamente gli occhi potea ritenere, & pascere l’animo. Primo acquistò gloria al pennicillo Eupompo d’Apelle, & Melantho Maestro, primo tra tali artefici di lettere erudito, massimamente arhimmetica, & geometria, senza le quali negava poter consistere tale arte, fu d’autorità grandissima. Dante Alighieri questi due comprende, nel qual magnificenza di spirito, sublimità di sententie si comprende, nelle gratie, & giochi amorosi dalla sua natural grandezza non si sa, ne si può dipartire, acerbo in riprendere, dolce in ammonire, per tutto dotto, vario, et elegante [...] Apelle superò tutti, piu ornamento aggiunse solo alla Pittura, che tutti gli altri insieme, et in somma perfettione la ridusse [...] ma la precipua laude hebbe nella gratia, nella quale gli altri con lungo intervallo dopo se si lasciò. A questi la eloquentia del Petrarca s’assomiglia, nella brevità ammirabile, nella copia lieto, et giocondo, concitato, et vehemente, le cose sublimi à mediocrità riduce, le basse innalza, inanima le parole, et nella lor proprietà quasi fa apparir moto, in affetti meraviglioso, solo da imitar degnissimo, candido, puro, et terso”.

¹¹⁰ Dante formula la tesi que l'amor hauria estat la causa que s'inventessin les rimes vulgars a la *Vita Nuova*, XXV: l'única edició completa de l'obra va aparèixer a Florència el 1576. Abans, el 1527, només s'havien publicat els sonets i les cançons, per tant, Equicola deuria manejar altres manuscrits de circulació més restringida, cf. Merlino [1933: 644].

En suma, a les *Institutioni* la poesia clàssica i la poesia vulgar tenen històries iguals, però cadascuna la seva, en canvi, al *Libro de Natura de Amore* tenen la mateixa història perquè Equicola integra una i altra tradició en el report dels progressos de la poesia d'amor, dels quals només ha exclòs els autors que forneixen mals exemples perquè n'han parlat de manera deshonesto o poc enginyosa, sense doctrina o amb rimes vanes. En efecte, de referències a la poesia d'antics i moderns, sigui perquè Equicola es fa ressò de sentiments i opinions d'Anacreont, Ovidi, Cavalcanti o Joan de Mena, sigui perquè reporta les vides i *rasós* de Bernat de Ventadorn i Jaufre Raudel de Blaia, el *Libro* en va ple i ja m'allargaria massa només que en volgués fer un resum. Per això i perquè és evident que el criteri transversal de l'amor i la disposició enciclopèdica dels continguts predisposen el lector a que percebi que les tradicions tenen lligams i semblances, examinaré sobretot els passatges en què Equicola assaja de reforçar aquesta visió transformant les analogies formals, temàtiques i evolutives que predominen a les *Institutioni* en continuïtats històriques.

Així, en començar el tractat i just abans de comentar les sentències d'amor de Guitton d'Arezzo, Equicola explica que els principis de la poètica són antiquíssims i que abans va descobrir-se el vers – s'entén que de manera espontània –, que no les regles per compondre'n. Afegeix que, en resultar els versos plaents gràcies al ritme i a la consonància que posseïen, els antics mestres d'oratória haurien decidit regular la prosa amb peus mètrics i que, a partir d'aquí, haurien anat sorgint molts recursos i efectes retòrics, entre ells, la consonància que produeixen les síl·labes que acaben igual:

La qual consonància utilitzen els ultramuntans en els versos llatins, fent correspondre l'última síl·laba amb la primera del tercer peu. Això, si no m'enganyo, va originar el dir vulgar en ritmes, el qual avui mal anomenem dir en rimes. Diuen alguns que la Provença fou la mare d'aquesta invenció i que d'allí va ser portada a Sicília i

després difosa per tot arreu. Sobre això en parla Dante a la seva vida nova.¹¹¹

A continuació, Equicola reporta el mateix passatge sobre els *dicitori d'amore* que fa servir a les *Institutioni*, però hi afegeix, al final, que Juan del Encina confirma que aquesta manera de fer poesia hauria passat d'Itàlia a Espanya. Dels orígens espontanis de la poesia i, per això, simples abans de regir-se per normes artístiques, Equicola també en fa menció al rimari i els assumeix en ambdues obres, en establir que els poetes italians més primerencs, Guitton d'Arezzo i Cavalcanti, entre d'altres, com els pintors grecs més antics, Polignot, i els primers poetes i oradors romans, Enni, Cató i Gracus – afegits al *Libro* – haurien fet versos, pintures i discursos d'una manera senzilla i *rozza*, amb poc art i ornament.¹¹²

A les *Institutioni*, Equicola també hi afirma que els antics mestres de retòrica haurien inventat, entre d'altres recursos, la rima que després

---

¹¹¹ Cito el *Libro de Natura de Amore* d'una reedició de 1562 apareguda a Venècia i corregida per Tomaso Porcacchi, 8-9: "Crediamo che i principii della Poetica siano antichissimi; & habbiamo per cosa certa, che il verso fu trovato prima, che l'osservatione & la regola d'esso. Furono sempre i Poeti con gran diletatione uditi, per la consonanza, & numerosa struttura; il che conoscendo quel sommo oratore Isocrate, per maggior dolcezza legò e strinse la prosa con certi piedi; il che osserva il piu delle volte nelle clausule Demosthene & M. Tullio: & di qui son nati tanti colori rethorici, fra i quali s'annovera della consonanza di sillabe egualmente desinenti; ilche usano gli oltramontani ne' versi latini; facendo corrispondere l'ultima sillaba con la prima del terzo piede. Questo se non m'inganno diede origine al volgar dire in rithmi, ch'al presente con corrotto vocabolo si dice in rima. Dicono alcuni, che la Provenza fu madre di questa invenzione, & quindi fu trasportata in Sicilia, & poscia si difusse per tutto. Queste sopra di ciò sono le parole di Dante nella sua vita novella".

¹¹² Equicola, *Libro*, 10: "Ennio Poeta, Catone, & Gracco oratori, non si partivano dalla volgare usanza di parlare; perciocche secondo l'opinioni di Socrate, ciascuno è assai eloquente in quel che fa. Come Polignoto pittore di semplici colori con gratia soleva proporre le tavole al popolo; cosi costoro con semplice modo i lor concetti esprimevano. Tra costori si puo annoverare Honesto Bolognese, Sennuccio Binucci, Franceschin da Bizi, & Cino Reminucci, & di questi il piu culto Guido Cavalcanti[...]".

s'hauria convertit en el tret més característic de la poètica vulgar, però ho planteja molt després d'haver-se fet ressò de les tesis de Dante i Petrarca sobre l'origen provençal de la poesia toscana. En canvi, al fragment del *Libro* que he citat i en part traduït, Equicola disposa en una mateixa seqüència històrica el que en altres relats són orígens i invents que s'haurien repetit en tradicions diverses.¹¹³

El que li permet de fer-ho és argüir que els ultramuntans haurien utilitzat les rimes en compondre en llatí i conjecturar que aquesta pràctica hauria acabat donant peu a la poesia vulgar. Amb aquesta tesi, Equicola pretén resoldre el problema que deriva d'afirmar que la tradició vulgar hauria adoptat la rima dels antics i, alhora, haver d'admetre que aquest recurs, si més no tal com l'utilitzen els moderns, té poca rellevància en la poètica clàssica.¹¹⁴ I, al mateix temps, en esgrimir que justament els ultramuntans haurien rimat en llatí, troba la manera de connectar els orígens provençals i la transmissió a Sicília, a Itàlia, a Espanya i arreu de

---

¹¹³ Per exemple en un relat del mateix *Libro*, que Equicola encapçala amb la concepció progressista de la història de les arts i en què situa Petrarca en la història del toscà en una posició anàloga a les que haurien ocupat Homer i Virgili en la del grec i del llatí, 13-4: "Se cercheremo i principii di tutte l'arti trovate per uso de' mortali, gli troveremo deboli, & come bambini scilinguati; ma che dipoi a poco a poco son saliti in tanta eccellenza, che se noi torceremo i passi dalla via de gli antichi, andaremo errando come ciechi senza guida. La Poetica apparve nel principio cosa roza, ma poscia per la diletatione prese tanto augumento, che si fermo da Filemone, Thamira, & Museo in Homero vivo fonte, da cui derivano i Poetici rivi. Nel Latio da Ennio, da Lucretio, & da Catullo pervenne in età perfetta & robustissima in Vergilio Marone. Hora la nostra elegante lingua Thoscana nelle consonanze delle sillabe, che terminano in rima, da Lapo Saltarelli, Guido Guinnicelli, & Bonaccorso da Monte, ha finalmente fisso il termine in Francesco Petrarca".

¹¹⁴ Al capítol vuitè del llibre primer de les *Prose*, Pietro Bembo conclou justament que les rimes provençals han de ser les més antigues perquè, en llatí, se'n llegeixen tan poques que assumeix que la pràctica hauria caigut en desús molt de temps enllà. El problema que Equicola aborda desapareix en la mesura que s'accepta, com faran Dolce i Ruscelli, que la rima és una invenció moderna feta per reproduir o millorar els efectes sonors que grecs i llatins generaven amb la disposició dels peus mètrics.

la literatura vulgar amb la història dels poetes grecs i romans, els quals segueixen constant, al relat, com els antics inventors de la rima.

Equicola assumeix, com havia fet Angelo Poliziano i com fa Pietro Bembo, que la poesia toscana no és descendent directe de la llatina però, també com ells, no renuncia a establir lligams històrics entre una i altra tradició. Ara, per fer-ho, assaja una estratègia poc corrent entre els crítics connacionals: i és que, a risc de qüestionar que els italians segueixin considerant-se els únics hereus de la romanitat, Equicola llatinitza - i "desbarbaritza" - els orígens ultramuntans de la tradició literària moderna per remarcar que aquests orígens haurien mediat entre les poètiques clàssica i vulgar i que la invenció, el conreu i el perfeccionament de la rima haurien format part d'una mateixa història de progrés.¹¹⁵

Aquesta continuïtat formal es veu reforçada més avançat el *Libro*, en el capítol en què Equicola explica com els poetes haurien alabat les amants i descrit les pròpies passions. I és que la ressenya segueix un ordre de tradicions literàries que reproduïx quasi bé exactament l'establert a l'hora de donar compte de com s'hauria transmès l'art

---

¹¹⁵ Debenedetti [1995 (1911): 197-8] explica que Angelo Colocci fou un dels estudiosos cinc-centistes que més es dedicà a la qüestió dels orígens de les rimes, però sempre en apunts que mai no van desembocar en una obra que pogués publicar-se. Colocci considera que l'origen més remot s'ha d'atribuir a l'eco perquè amb ell, per primera vegada, els humans haurien experimentat el plaer que provoca la repetició d'una desinència i reporta diferents versions que vinculen aquesta primera experiència a la invenció de la poesia a l'antiga Grècia. Sosté que si cap antic no va escriure un tractat sobre la rima, és perquè s'emprava en cants que s'haurien anat perdent quan hauria començat a proliferar la poesia mètrica, la qual de seguida hauria esdevingut hegemònica entre grecs i llatins. La poètica rítmica hauria resorgit molt temps després, esfondrat l'imperi romà i gràcies als poetes cristians, els primers de donar forma a rimes esparses en himnes, precis i cançons morals fetes en llatí i en vulgar: d'ells n'haurien pres exemple els cavallers nobles i les dames enamorades. Barbieri també sosté que la primera poesia rimada feta a Europa es cantà a les Esglésies i coincideix amb Colocci en què aquesta poesia hauria pelegrinat entre àrabs abans de difondre's pel continent.

poètica o de rimar, això és: autors llatins, grecs – dislocats aquí respecte de la història –, provençals, francesos – desapareixen els sicilians –, toscans i espanyols. Equicola fa primer unes consideracions generals sobre la retòrica de la poesia d'amor i assegura que per seduir la dama, tot poeta desplega sempre dues estratègies: afalagar-la i commoure-la. Establertes les convencions del gènere, Equicola il·lustra com les haurien observat, entre d'altres, Catul, Properci, Tibul i Ovidi, després posa exemples d'epigramistes grecs i, tot seguit, sense solució de continuïtat, la narració es trasllada a Provença, pels volts del 1200.¹¹⁶

La història que conta Equicola sobre la proliferació de la poesia provençal és semblant a la de Bembo, però més detallada i precisa. D'entrada, estableix en quines cortis s'haurien reunit els trobadors i joglars francesos, provençals, catalans i genovesos per cantar balades d'amor, començant per la de Ramon Berenguer, del casal d'Aragó. Aclareix que si la llengua que empraven s'anomenava provençal, era perquè es feia servir sobretot en aquest comtat, atès que era una llengua composta de francès, català, provençal i alguns mots genovesos. I explica

---

¹¹⁶ L'apartat porta el títol "Come i Latini, & Greci Poeti Ioculari, provenzali, Rimatori, Francesi, Dicatori Toscani & Trovatori Spagnuoli, habbiano le loro amate lodate, & passioni da loro stessi descritte", 324: "Sforzasi il Poeta che delle sue passioni scrive con ornate & dolci parole, con nuove & atte sententie, con accomodate giunture mover l'animo dall'amata verso lui, & renderselo benivolo. Ilche in due modi principalmente opera. L'uno ha in se commendatione, l'altro concitatione, due potentissime parti di persuadere. La commendatione è quella che contiene le laudi [...] Concitatione quella chiamano, la quale commove gli affetti. In questa bisogna fingerci d'esser & parer tali, quali vogliamo che siano coloro, a chi c'ingegnamo persuadere. De' Poeti latini vediamo l'opere piene di laude delle amate, fondamento validissimo di far la donna credula & piacevole; vediamo i loro libri abondantissimi di lagrime, sospiri & cruciati. Via facilissima a indurre le donne a misericordia, cosa humanissima & loro propria". Després de llatins i grecs, els provençals, 329: "Le piu scelte sententie de gli epigrammi Greci circa amor mi paron queste. Ne gli anni del parto della Vergine circa mille, & dugento, o poco piu in Provenza era signor il Conte R. Beringieri della nobil famiglia, & gente di Aragona".

que se'n va començar a perdre l'ús quan Carles d'Anjou, casat amb una de les filles de Ramon Berenguer V de Provença i hereu d'aquest comtat, va convertir-se el 1265 en rei de Nàpols i se n'hi anà a viure.¹¹⁷

Abans de reportar les vides i *rasós* dels trobadors, Equicola remarca que aquests poetes provençals van inventar un nova manera de tractar l'amor, molt més respectuosa amb les dames, molt més honorable i molt menys lasciva que no la dels antics. Atribueix, així, a les rimes ultramuntanes les virtuts que crítics, biògrafs i comentaristes solen concedir a les cançons i als sonets de Dante, primer, i de Petrarca, després, per vindicar al *Libro* que la lírica vulgar hauria estat èticament superior respecte de la de grecs i llatins en conjunt i des dels orígens. Aquesta primacia recolza també en la tesi que Equicola havia formulat a

---

¹¹⁷ Bembo fa referència al rei Alfons II d'Aragó, conegut com "el trobador", fill de Ramon Berenguer IV i avi del Ramon Berenguer (comte de Provença de 1209 a 1245) que esmenta Equicola, 329-30: "Per l'heredità fu sua la Provenza di qua dal Rodano, & nella sua corte conversarono molti gentilhuomini, & virtuose persone di Francia, di Provenza, di Catalogna, & d'Italia, del paese di Genova. Tra i quali molti trovatori, & giocolari ivi si radunavano componendo, & recitando Chanson, senuantes, coupaletz, & lettres, & ballades d'amour, il loro idioma si chiamava Provenzale; percioche in Provenza era piu che altrove essercitato, benche della Francese, Cathelana, & Provenzali lingue fosse composto, con alcuni vocaboli Genovesi, ma rari [...] Praticarono alcuni di tali trovatori nella corte di Filippo Re di Francia, & di Luigi suo figliuolo: similmente nella corte di Ricardo Re d'Inghilterra, & del suo figliuolo, & non meno in corte del Conte di Tolosa Ragonese chiamato Ramondo; tanto durarono quelli gentili spiriti, quanto la corte fu in Provenza. Ma poi che'l predetto Conte Berleghieri maritò le figliuole, Margarita a Luigi santo Re di Francia, la seconda al Re Inglese, & la terza a Carlo Conte di Angiò frater di Luigi predetto, mancò quella nobile pianta, percioche Carlo di Angiò essendo restato herede per la moglie della Provenza, & ne gli anni della nostra redentione mille dugento sessantacinque, havendo havuta del nimico intera vittoria, fatto Re di Napoli, quivi habitò: & questa io istimo che fosse la causa, che non si ampliò piu oltre il dire provenzale: il quale era stato in fiore circa cento anni". Aquesta mateixa tesi de la fi del provençal la sostindran Pierfrancesco Giambullari a *Il Gello*, de 1546, Giammaria Barbieri en explicar la inèdita història de la poesia rimada i Vincenzo Borghini, el qual en relaciona l'abandonament amb l'auge de la poesia toscana, com ja havia fet Bembo, cf. Debenedetti [1995 (1911): 158-9; 227].

les *Institutioni* en reportar el lloc en què Dante havia explicat que les rimes s'havien inventat perquè la dama a qui es dirigien els versos no entenia llatí, això és, que la poesia vulgar s'hauria creat per tractar d'amor i que aquesta finalitat inicial – que no compliria la poesia antiga - garantiria que fos el millor mode de fer-ho.

Als provençals alabats per Petrarca al *Cançoner* i als *Trionfi*, i als trobadors italians esmentats per Bembo, Equicola n'hi afegeix de nous: per extreure'n les lliçons d'amor, parafraseja les raons que haurien mogut els poetes a cantar a la dama i en prosifica les lloances i les sentències de les composicions. El que vull destacar, però, és que aplica la mateixa tècnica per glossar els textos dels autors francesos, italians i espanyols, de manera que el mètode i l'itinerari seguits en la recerca d'aquest saber serveix per cohesionar les diverses tradicions vulgars i per perfilar-ne una història comuna. Alhora, tocant als poetes italians, Equicola respecta i consolida la jerarquia establerta per la crítica i la historiografia que han atès paràmetres artístics, formals o lingüístics. Així, examina amb deteniment els dits d'amor de la *Vita Nuova* i les lloances a Beatriu, però dóna compte de les sentències de Guiton d'Arezzo, Guinnizzelli, Cavalcanti, Cino i d'altres fent-ne un comentari de conjunt, perquè entén que les teories i els sentiments d'aquests rimadors tenen molt en comú, però també per poder ocupar-se abans i amb més deteniment dels versos de Petrarca.

4.2. Repensar els orígens. La genealogia de les rimes de Giammaria Barbieri

Els relats que explica Equicola a les *Institutioni* i al *Libro de Natura de Amore* no són els únics que estimulen i fan possible la història de Giammaria Barbieri. Cooperen amb narracions, tesis i comentaris que apareixen en obres publicades el mateix 1525: les que Bembo planteja a les *Prose della volgar lingua*, decisives per endegar recerques sobre les relacions de la poesia toscana amb la llengua i les lletres provençals i les

dades amb què Alessandro Vellutello il·lustra les referències als trobadors dels versos del *Triomf de l'Amor*.¹¹⁸

També s'ha de recordar el que ja he apuntat a la introducció d'aquest capítol fent-me ressò de les tesis de Santorre Debenedetti, això és, que cap a mitjan segle, Barbieri i Lodovico Castelvetro, amb la col·laboració de diversos erudits i bibliòfils, potser dels mateixos Bembo i Equicola, haurien tingut enllestida una obra en què hi haurien recollit i traduït les rimes i les vides dels trobadors tan alabats per Dante i Petrarca. Aquest projecte se n'hauria anat en orris, però Barbieri deuria aprofitar les fonts i el saber que hauria permès acumular la feina feta per confegir el primer llibre del *Rimario*, sobretot per a les parts dedicades a la tradició trobadoresca, estimulat també pel fet que s'hagués mantingut l'interès per les rimes provençals arran que es divulgessin a través d'obres com el *Libro*, els *I Marmi* d'Anton Francesco Doni, apareguda el 1552 o l'*Ercolano* de Benedetto Varchi, ja de 1570.¹¹⁹

Ara bé, la història de Barbieri té per objecte la poesia vulgar rimada i si n'he volgut destacar els lligams amb els relats d'Equicola, sobretot amb els del *Libro*, és perquè hi comparteix, més que amb cap altra d'aquestes obres, el principi de la continuïtat formal, temàtica i, el més important, històrica entre les tradicions provençal, francesa, siciliana, italiana i espanyola. De fet, Barbieri assumeix aquesta continuïtat, però en revisa l'ordre i, sobretot, la gènesi a fi d'aclarir els dubtes que

---

¹¹⁸ Per a un estudi de les fonts provençals que Vellutello fa servir per comentar els *Trionfi*, vid. Schutz [1951].

¹¹⁹ Giammaria Barbieri va aprofitar per aprendre francès i provençal que el 1538 hagués d'acompanyar Ludovico II Pico a la cort de Francesc I de França. D'estudis sobre Barbieri n'hi ha pocs: de Bertoni [1905a; 1905b] només he pogut consultar el primer treball, sobre les relacions de Barbieri amb Castelvetro; segueixen sent útils les pàgines que li dedica Debenedetti [1905] i sobretot [1995 (1911): 64-6; 141-53; 203-5; 228-9], però sempre parant més esment als estudis provençals; Careri [1990] ha estudiat els manuscrits que utilitzava Barbieri i el sistema de citació que emprava; m'ha quedat pendent consultar el treball de Pulsoni [1997a] que, de segur, m'hauria fet profit perquè tracta de l'ús que Equicola i Barbieri van fer del *De vulgari eloquentia*.

s'arrosseguen des de les discrepàncies entre Dante i Petrarca sobre els orígens de les rimes i que s'han anat reproduint en relats com els d'Angelo Poliziano, Pietro Bembo i el mateix Equicola.¹²⁰

Barbieri també deixa clar, ja d'entrada, que no pretén explicar l'art i la història de les lletres, de l'eloqüència o del trobar, nocions que a vegades s'inclouen en el significat del terme "rimes". Les que li interessin són, sobretot, les rimes que constitueixen el mode de compondre característic dels poetes moderns, això és, aquelles que observen la regla d'establir concordances entre les últimes síl·labes dels versos. Aquesta restricció de seguida es revela important, perquè Barbieri la utilitza per rebutjar que les rimes s'adoptessin de grecs o de llatins i, encara, que els orígens s'hagin de localitzar a Sicília.¹²¹

---

¹²⁰ Explica Debenedetti [1995 (1911): 194] que als primers esbossos del *Libro* Equicola és més prudent que en la versió final del tractat a l'hora d'establir l'origen provençal de les rimes, potser per la pressió que exerceixen les tesis de Bembo, i que hi reporta els dubtes que genera confrontar les diverses tesis que circulen: provençals, sicilians, bàrbars i d'una llengua mixta d'hispanà, gal, italià i provençal, potser la barreja que després considerarà la llengua de la Provença.

¹²¹ Vaig poder consultar la història *Dell'origine della poesia rimata* de l'edició de Girolamo Tiraboschi de 1790 durant una estada de recerca a la biblioteca de la Scuola Normale Superiore di Pisa: vaig prendre'n notes i transcriure'n força fragments, però no podré reportar algunes parts de les quals faré esment. Cito l'obra amb el títol breu d'*Origine*, però convé recordar que l'hi va posar Tiraboschi. El primer capítol acull la introducció i la dedicatòria a Alfons II, duc de Ferrara: Barbieri hi justifica la feina adduint, és clar, que resulten insuficients els treballs anteriors: es remunta al *De vulgari eloquentia*, fa esment de la *Summa Artis Ritbmici Vulgaris Dictaminis* d'Antonio Da Tempo, escrita el 1332 però divulgada sobretot des de finals del segle XV, d'un breu tractat en llemosí del segle XIII intitulat *Las rasos de trobar* de Raimon Vidal de Provença (més conegut com de Besaudú) i després passa comptes amb els filòlegs del vulgar coetanis: Bembo, Calmeta, Equicola, Trissino, Minturno, Daniello, Ruscelli i Dolce. Barbieri, *Origine*, II, 32-3: "[...] una maniera di dire, che con numeri e tempo regolato e in rimate consonanzie cade [...] et questa è quella Rima, che noi cerchiamo, & della quale principalmente s'intende di ragionare ne i consequenti capitoli".

Barbieri és un dels pocs historiadors que, a més de fer-se ressò que Petrarca remet l'inici del conreu de les rimes a l'illa sícula, reporta que l'aretí sosté que aquestes rimes les haurien confegit, en l'antiguitat, aquells que feien cançons en vulgar. L'historiador considera que Petrarca no erra quan afirma que els antics empraven rimes per confegir cançons populars, perquè d'aquesta pràctica encara en queden testimonis, però entén que s'equivoca en creure que llavors hi havia dues llengües i que la rima l'empraven només els que componien en vulgar. Segons Barbieri, tots els sicilians haurien emprat la mateixa llengua – cal entendre que el grec o el llatí -, només que uns l'haurien conreat millor que els altres. En negar que, ja antigament, hagués existit una poesia feta en vulgar, Barbieri elimina la possibilitat que la rima n'hagués estat un tret i això li permet esgrimir que els antics, a jutjar per la producció literària presa en conjunt i a diferència dels moderns, mai no haurien adoptat la concordança de les desinències com la principal regla mètrica, l'haurien emprat esporàdicament i sempre com un recurs secundari, d'on que calgui descartar, conclou Barbieri, que la rima provingui de la poètica clàssica.¹²²

De seguit, reporta que Dante assegura que les rimes més antigues haurien estat les fetes en llengua d'oc i que Bembo es fa ressò de les dues versions dels orígens, sense decidir-se però, entén l'autor, per una o altra. El parer de Barbieri és que, en efecte, sicilians i provençals haurien estat dels primers pobles de fer rimes en vulgar, adverteix, però, que diversos factors assenyalen que n'haurien après l'art de les nacions àrabs. L'*Alcorà*, les referències que fa Averrois a les rimes àrabs en comentar la *Poètica* d'Aristòtil i fonts hebrees, sempre interessades, segons Barbieri, en els

---

¹²² Barbieri, *Origine*, III, 41: "Alla fattura del quale [vers clàssic] concorrono ancora altre cose, non solo la concordanza delle desinenze, che gli antichi usarono non per necessità, come noi, ma a suo piacere & di rado, & etiando alcuni la fuggirono, come Virgilio [...] per la qual cosa non s'ha da dire, nè da credere, che da' Greci o da' Latini si siano prese le Rime, poscia che essi non l'ebbero, se non del modo che s'è detto di sopra".

afers dels seus parents àrabs, confirmarien que haurien conreat l'art de la rima abans que se'n confegissin els primers textos en llatí o en vulgar, els quals s'haurien de situar entre els segles VI i VII.¹²³

Raona Barbieri que si les rimes àrabs són les més antigues que es coneixen, han de considerar-se les primeres i que per entendre com s'haurien propagat per Europa i per què sicilians i provençals, cadascú pel seu costat, es vanten d'haver estat els primers de fer rimes en vulgar, només cal parar atenció a les històries que donen compte dels progressos dels sarraïns, això és, de com haurien envaït la Península ibèrica el 714 i avançat fins a travessar els Pirineus. A parer de Barbieri, els espanyols haurien après la llengua i la poesia rimada dels àrabs i l'haurien transmès a les regions veïnes, sobretot a la Provença, a partir que els comtes de Barcelona, emparentats amb el rei d'Aragó, n'esdevinguessin els senyors. En aquest punt, Barbieri insereix al relat l'edat d'esplendor de les rimes en llengua d'oc ja reportada per Bembo i Equicola, però en desplaça els orígens enllà en assegurar que haurien proliferat sota els auspicis dels comtes Ramon i Berenguer. Aquestes conjectures sobre l'ordre en què s'hauria transmès la poètica vulgar l'emplacen a qüestionar que els primers trobadors es considerin sempre i només provençals i a reclamar que se'n tingui en compte l'origen hispànic.¹²⁴

---

¹²³ Barbieri, *Origine*, IV, 44: "Io dico ripigliando la precedente materia, che se l'Alcorano scritto in Arabico con versi rimati, come dice Fra Ricoldo, fu fattura di Macometto, o pur fu messo insieme per opera di Ebuzerber suo successore, o riformato da Hali, che fu cagione di Scisma fra' Saracini di Oriente e di Occidente, egli per tutti i modi precede in tempo ad ogni Scrittura rimata così Latina come volgare, della quale noi habbiamo memoria, cadendo senza dubbio fral VI. e 'l VII. secolo. Onde meritamente saranno gli Arabi da porre per principali autori delle rime, come quelli, che più anticamente si trovano haver rimato".

¹²⁴ Barbieri, *Origine*, IV, 44-5: "La qual maniera di versificare come habbia potuto passare in Europa, e specialmente a' Provenzali & a' Siciliani, che si vantano di esserne stati i primi trovatori nel loro volgare, se ne può molto bene venire in cognizione dalle Storie, che parlano particolarmente de i progressi de i Saracini. Delle quali quanto sia per gli Provenzali noi seguiremo quella, che s'intitola los Anales de Aragon, riputandola

Per altra banda, que els sarraïns dominessin el Mediterrani i que durant segles haguessin freqüentat Sicília explicarien que l'art de la rima s'hagués introduït a Itàlia per l'illa, com vol Petrarca. Sense especificar-ne el lloc, assegura Barbieri que les primeres rimes que van confegir-se a Europa foren en llatí i que es cantaren a les esglésies. De seguit, assumeix el principi progressista que quant més tard hagués passat l'art de rimar del llatí al vulgar, tant més perfeccionat ho hauria fet: adoba així el terreny perquè els testimonis de Petrarca i Dante sobre la joventut de les rimes vulgars serveixin també per remarcar-ne la qualitat formal.¹²⁵

El més destacable del relat de Barbieri no és que atribueixi la invenció de la poesia vulgar a pobles àrabs, que trastoqui la seqüència més corrent en què s'hauria transmès l'art – posant els espanyols, en altres relats deixebles dels rimadors italians, en el lloc o per davant dels

---

in questo caso più degna di fede, perciocchè parla di cose avvenute ne i suoi paesi, o da quelle dipendenti [...] Et in verità sotto questi Conti Ramondi & Berlinghieri, che durarono fino a Carlo di Angiò fratello del Re di Francia, che successe nel Contado per Beatrice sua moglie, la Provenza si fece grandemente sentire, & fiorirono le rime nel vulgare di lingua d'oc allhora talmente, che di qui i Provenzali ne sono stimati da molti i trovatori, tutto che piuttosto se n'habbiano da dire autori gli Spagnuoli secondariamente, per la prenarrata historia". El primer Ramon Berenguer fou comte de Provença del 1113 al 1131, seguit d'un Berenguer Ramon, fins el 1144, i d'un altre Ramon Berenguer, aquest anomenat ja III de Provença: l'últim fou Ramon Berenguer V de Provença, comte del 1209 al 1245, pare de la Beatriu esmentada al fragment.

¹²⁵ Barbieri, *Origine*, IV, 48-9: "Le quali sopraposte Canzoni ci possono servire abbastanza per conoscere i tempi, ne' i quali appare gli Hebrei havere havuto la cognitione e l'uso delle Rime. Il modo delle quali quanto più tardi in tempo, tanto più perfettamente in arte passò nel volgare. Il quando potremo noi così raccogliere, che'l Petrarca scrivendone a Socrate negli anni di Cristo 1348. dice essersi trovato *non multis ante seculis*. Il che molto più specificatamente si trahe dalle parole di Dante nella sua Vita nuova, che scrisse ancora giovinetto, essendo egli nato nell'anno 1265, dove dice: " E non è molto numero d'anni passati, che apparirono questi poeti volgari, che dire per rima in volgare tanto è, quanto a dire per versi in latino, secondo alcuna proportione; et segno che sia picciolo tempo è, se volemo guardare in lingua d'ocho, & in lingua di sì, noi non troviamo cose dette innanzi al presente tempo cento cinquanta anni".

provençals -, ni tampoc que per fer-ho recorri a l'autoritat històrica d'uns annals, sinó que es decanti per explicar uns orígens de la rima que *només* serveixen per resoldre les discrepàncies entre les versions provençal i siciliana. Convé recordar que Bembo difón els orígens provençals de les lletres toscanes en la mesura que té raons per argüir que les rimes dels trobadors haurien estat les primeres i, per tant, per persuadir que els poetes florentins haurien tingut de mestres els inventors mateixos de l'art. Equicola també s'adhereix a la tesi provençal, però només després d'haver explicat que els rïtors romans haurien inventat la rima i que els poetes ultramuntans l'haurien aplicat al llatí abans de transferir-la a la poesia vulgar.

En desplegar la seva hipòtesi, Barbieri no reinventa els orígens de les rimes perquè els aportin el valor de la puresa primigènia o el prestigi de la civilització clàssica. Són, a més, uns orígens obertament bàrbars i implícitament rudes, però Barbieri no addueix cap argument per alliberar-los d'aquesta condició.¹²⁶ Com Equicola, assenyalava que les rimes en llatí van precedir les vulgars, però no utilitza la dada per suggerir que la història literària dels moderns no fa sinó continuar la dels antics. El canvi més rellevant, llavors, no rau en què els nous orígens de la poesia vulgar siguin àrabs, sinó en què *puguin* ser-ho perquè encaixen de manera plausible al principi de la genealogia establerta, encara que aquests orígens no reportin cap valor afegit i sense que calgui buscar arguments que en pal·lin els efectes. Això s'explica perquè Barbieri té una concepció més

---

¹²⁶ Per als italians dels segles XIV, XV, i XVI, tures, moros i àrabs són bàrbars sobretot perquè no són cristians, una distinció ja implícitament aplicada als pobles que des del segle III haurien envaït i dominat Roma, identificada de llavors ençà amb el món cristià, cf. Hay [1960]. Ara bé, la justificació religiosa de la barbàrie no és incompatible amb la lingüística i la territorial, per això també són bàrbars, ignorants del llatí i enemics de l'antiguitat clàssica, de la cultura i d'Itàlia, els pobles germànics, els francesos, els provençals, els espanyols i els monjos escolàstics. També hi ha excepcions: els francesos Louis le Roy i Jean Bodin, per exemple, consideren que els àrabs van heretar les arts i les ciències en esfondrar-se l'imperi romà, cf. Weisinger [1945].

autònoma de la tradició vulgar i de la seva història – menys minoritzada per la tradició clàssica - que no els altres autors, però també perquè té una idea menys essencialista de les implicacions i funcions que arrossegueu i exerceixen els orígens en el discurs de la història.

Tot això no obsta que Barbieri dissenyi i faci servir la història per difondre les bondats de la poesia vulgar i, sobretot, de les rimes italianes. Així, d'entrada, assegura que el recurs de la rima va adaptar-se d'una manera tan harmònica a les parles vernacles, que amb el temps el terme no podia significar altra cosa que compondre versos en vulgar. Com Èquicola, es fa seu el passatge de la *Vita Nuova* en què Dante assegura que l'amor fou la causa que s'inventessin les rimes, però n'augmenta la rellevància en assegurar que, sumat al favor que li haurien retut els grans homes, l'amor també n'hauria fet créixer i millorar el conreu.

Barbieri dedica els capítols cinquè i sisè a il·lustrar com els afers amorosos haurien estimulat que la creació literària augmentés i es perfeccionés, primer amb vides, *rasòs* i fragments de cançons de Rambaut de Vaqueiras, Pere Vidal, Guillem de Cabestany i d'altres trobadors i, de seguit, amb dades – sobretot relatives a les dones que haurien despertat les passions dels poetes: Beatriu, Selvaggia, Laura, “Fiammetta” - tretes de les vides, dels comentaris, de les epístoles i dels poemes de Dante, Guido Cavalcanti, Cino, Petrarca i Boccaccio. Reconeix Barbieri que disposa de menys informació sobre els amors dels rimadors italians, però converteix aquest dèficit en un atribut de la tradició nacional en adduir que es deu al fet que es mostraven més pudorosos que no els trobadors a l'hora de parlar dels seus sentiments, costums castos que no haurien impedit, però, que expressessin els sentiments amb tant de fervor, assegura l'historiador, que haurien aconseguit situar les rimes italianes al capdavant de la poesia vulgar.¹²⁷

---

¹²⁷ Barbieri, *Origine*, V, 50: “Dante dice che le donne furono cagione del nascimento delle Rime in volgare, & io dico gli amori delle medesime donne, & i favori degli huomini grandi essere stati cagione ancora del loro augumento, siccome furono

Al capítol setè, Barbieri traeix testimonis sobre els poderosos que haurien contribuït a difondre i prestigiar l'art de les rimes pels diversos dominis del vulgar. Boccaccio informa del concurs que solia celebrar-se a la cort d'un comte Raimon de Provença – de segur el Ramon Berenguer V de què solen parlar els historiadors -, i Dante avala que hi hagué una època en què tot el que s'escrivia en rimes a Itàlia es considerava fet en sicília perquè provenia sempre de la cort dels reis de Sicília. Barbieri en recorda el normand Guglielmo, afamat per la seva saviesa, i un descendent de Frederic Barbarroja que hauria destacat amb cançons pròpies. El recorregut pels centres de poder que haurien vetllat perquè es conreessin les rimes acaba a la cort dels marquesos d'Este a Ferrara i, amb ell, el capítol sobre les causes que haurien fet que nasqués i es desenvolupés la poesia vulgar.¹²⁸

Al següent capítol, Barbieri aclareix que només està interessat en les llengües vulgars en què han escrit autors dignes de memòria. Així, seguint la classificació del *De vulgari eloquentia*, considera que les rimes que convé recordar i prendre com a exemple són les de francesos, provençals, sicilians i italians, tot i ser conscient que va haver-hi poetes

---

parimente per altri tempi d'altri sorti di poesie. A dichiarazione della qual sententia non sarà credo fuor di proposito l'addurre in questo loco alcuni particolari d'istoria, per l'esempio de' quali si possa venire in cognitione de gli Amori, che mossero gli Oltramontani, & mossero i nostri a poetare, & ad innalzar le rime cantando". *Origine*, VI, 73: "Dei nostri minor numero e più casti amori habbiamo da raccontare nel presente capitolo; perciocchè la maniera d'Italia nel conversare non comportò loro una tanta libertà di fare, & di dire cose tali alla scoperta di modo, che si possano sapere gli amori di tutti quei che pajono cantar d'amore. Nondimeno così fervidamente ne cantarono quei pochi, de' quali si farà qui sotto menzione, che per opera loro le rime Italiane pajono havere tolta la gloria del rimare ad ogni altro volgare".

¹²⁸ Barbieri fou, des del 1560, canceller del *commune* de Mòdena, ciutat que formava part de les possessions del casal d'Este i que, des de 1598, va substituir Ferrara com a capital del ducat. Val a dir que, entre els poetes acollits a la cort de Ferrara, cal comptar-hi Ludovico Ariosto i Torquato Tasso, però també Mateo Maria Boiardo, denigrat per Equicola a les *Institutioni*.

antics que dominaven altres parles – per això Dante i Petrarca haurien pogut incloure versos provençals en alguns dels seus poemes –, i autors que haurien adoptat altres vulgars com a llengua literària – i aquí Barbieri posa d'exemple els trobadors italians que Bembo ja havia assenyalat a les *Prose*.

Abans d'abordar cada tradició per separat, Barbieri fa explícit que la història de la poesia rimada que vol explicar té com a objectiu principal resultar profitosa per a la literatura italiana, però matisa l'abast d'aquest servei: no vol immisquïr-se en la controvèrsia sobre quina ha de ser i com s'ha d'anomenar la llengua literària: pel que fa a aquesta qüestió, només es mostra partidari que el model el proveeixi el vulgar de les corones florentines.

L'historiador dedica a cada tradició un dels quatre últims capítols del que havia de ser el primer llibre del *Rimario*. Procedeix per ordre d'antiguitat: comença pels francesos, perquè entén que van ser els primers de vulgaritzar textos llatins, després vénen els provençals, tot i que Barbieri admet que està en litigi que siguin més antics que els sicilians, dels quals en dóna compte després, i acaba amb els italians. En cada cas, exposa primer dades o arguments de caire genèric, com per exemple, que els francesos fossin els primers d'escriure prosa històrica en vernacle, que el provençal fos una mescla de francès, espanyol i mots autòctons que avui ningú ja no coneix, o que de poetes sicilians de qualitat n'hi hagués molt pocs. Desplega després relacions d'autors i s'estén en les vides i obres dels que considera més dignes, o dels que en té informació: contrasten, per això, les moltes dades sobre els trobadors provençals de què disposa amb el poc que reporta dels antics *scrittori franceschi*: Barbieri addueix que no n'hi hauria hagut gaires, de rimadors francesos, perquè haurien preferit dedicar-se a la prosa.¹²⁹

---

¹²⁹ Pel que fa als francesos, l'atenció se l'emporta sobretot el *Romant de la Rose*, del qual Equicola ja n'havia extret sentències al *Libro* i l'havia atribuït a Ioan de Meun. Barbieri el corregeix: aquest recull de rimes d'amor, l'hauria començat a elaborar cap el 1230 el

El capítol dedicat als francesos també es distingeix dels altres pel fet que Barbieri no en selecciona, organitza i avalua els continguts en funció de l'autoritat crítica i historiogràfica que concedeix a Dante i Petrarca, o perquè siguin útils per entendre el que n'expliquen a la *Comèdia* o als *Trionfi*.¹³⁰ En canvi, si Barbieri dubta que sigui certa la fama de Giraut de Borneilh de ser el millor trobador, és perquè l'Alighieri i Petrarca consideren superior Arnaut Daniel; si interessa discernir quants i qui foren els Arnauts i els Raimbalds de la tradició provençal, és per aclarir quins volia citar l'aretí; és Petrarca qui estableix que els rimadors sicilians no van tenir gaire talent, opinió que mou Barbieri ha fer memòria tan sols dels autors nobles, i és Dante qui, en esmentar Guido delle Colonne, Piero delle Vigne o Jacopo da Lentino al *De vulgari eloquentia* o a l'*Infern*, avala que siguin aquests els sicilians que s'hagin de salvar de l'oblit.¹³¹

No ha de sorprendre, llavors, que l'autoritat de les corones encara es faci més aclaparadora i operi per més vies quan arriba el torn d'explicar la història dels rimadors italians. Així, d'entrada, Barbieri xifra

---

pare de la poesia vulgar en francès, Guillaume de Loris, mentre que Jean Clopinel de Meun sur Loire l'hauria completat quaranta anys després. Interessant-se per la tradició i la recepció de l'obra, Barbieri afegeix que el *Romant* va tenir molts continuadors, però que també va rebre censures per part de mestres teòlegs. El de la rosa pertany als romanços que, segons Minturno, els *romanzzi* italians haurien emulat.

¹³⁰ En alguns casos, la narració i la crítica depenen indirectament de l'autoritat de Dante i Petrarca perquè es fonamenta en dades i judicis exposats per comentaristes per contextualitzar i il·luminar el dictat dels poètes: destaca el rendiment que Barbieri treu del *Commentum super Dantem* que Benvenuto da Imola va elaborar entre els anys 60 i 80 del segle XIV. Altres fonts són el *Libretto delle Rime antiche*, anomenat sovint la *Raccolta de' Giunti* perquè aquesta casa editorial el va publicar el 1527 a Florència i la *Nova Cronica* de Giovanni Villani, oncle de Filippo, una història de Florència que l'autor no va poder acabar en morir el 1348.

¹³¹ A banda d'aquests autors, i entre d'altres, Barbieri esmenta el rei Enzo i Stefano Protonotario, dels quals en reporta dues cançons per exemplificar el que anomena "puro volgare siciliano": les copia d'un còdex perdut, el *Libro siciliano*, i són dels poquíssims poemes medievals que es conserven en dialecte sicilià.

el progrés d'aquesta poesia en el fet d'allunyar-se de la manera de rimar dels sicilians i decideix començar la ressenya per Guido Guinicelli perquè al vint-i-sisè cant del *Purgatori* Dante l'anomena "pare seu i dels que usen rimes d'amor dolces i elegants".¹³² Del mateix cant, del *De vulgari eloquentia* i del quart capítol del *Triomf de l'Amor* provenen les reserves que suscita l'estil, més que no les sentències, de Guitton d'Arezzo, citat més endavant i després que s'hagin esmentat diversos autors de la Romanya que haurien anat contribuint a polir el vulgar.

D'exemples d'aquesta mena, el capítol en va ple, però també m'interessa remarcar que Barbieri utilitza Dante i Petrarca com fites i fronteres dels períodes de la història. En aquest cas, els judicis que comentaristes, lingüistes i biògrafs han fet sobre Dante s'imposen a les tesis que pogués tenir l'Alighieri com a crític i historiador. Així, malgrat que hagués qualificat Guido Guinizzelli de "pare" dels rimadors, Barbieri estableix que *ell* fou el pare i el mestre del dir en vulgar, qui més n'ennoblí els versos i qui va mostrar als autors posteriors com havien d'escriure amb eloqüència.¹³³ Altra vegada, les opinions de Dante sobre els seus coetanis – Cavalcanti, Gianni, Cino - determinen l'ordre i el preu amb què Barbieri en dóna compte: quan no pot refiar-se d'aquest criteri, l'historiador infereix la posició en el temps dels poetes menors del lloc que ocupen les seves composicions a les antologies que maneja.¹³⁴

---

¹³² Barbieri, *Origine*, XII, 146: "Alla maniera de' Siciliani s'accostarono assai da principio gli antichi nostri rimatori, dalla quale si andarono tanto più discostando, quanto furono migliori poeti, & più dotti. De' quali dovendosi hora far ricordo nel presente capitolo, meritamente incominceremo da Messer Guido Guinicelli da Bologna; poichè Dante nel XXVI. Canto del Purgatorio ne fa così honorata menzione, che si degna nominarlo padre suo, & degli altri, che mai, "Rime d'amor usar dolci, e leggiadre".

¹³³ Barbieri, *Origine*, XII, 152: "[Dante] si fu quelli, che nobilitò le rime italiane sopra ogni altro volgare, & aperse la via del ben dire a gli altri rimatori, che seguitarono dopo lui. Della cui vita e costumi scrissero anticamente il Boccaccio un libretto a parte, & Giovanni Villani un capitolo al nono libro delle sue croniche Fiorentine".

¹³⁴ Barbieri palesa algun salt enrere en el temps i en la qualitat de les rimes, això és, un retorn a l'estil dels sicilians: és el cas de Dante da Maiano, XII, 157: "[...] molto si

Val a dir, però, que no s'obliga a filar gaire prim, perquè al capdavant distribueix els autors entre els que van compondre abans de Dante, els que foren coetanis de l'Alighieri i els que van "florir" a l'edat de Petrarca. Com en tants altres relats, Barbieri considera que cap poeta no ha superat l'aretí en el conreu literari del vulgar. N'alaba també el bon criteri a l'hora d'escollir les composicions breus que integren el *Cançoner* i que van publicar-se en vida del poeta, millors, suggereix Barbieri, que els *Triomfs*, editats pòstumament.¹³⁵ Dels contemporanis, l'historiador justifica que esmenti alguns autors perquè se'n coneixen sonets dedicats a l'aretí, d'on que podien haver estat els seus amics. Ara, per mèrits propis, destaca Boccaccio, però per la prosa, no pels versos: en això, Barbieri ha de corregir el benèvol judici de Petrarca, el qual hauria volgut fer creure a l'autor del *Decameron* que era el tercer millor rimador, rang que Barbieri considera més enraonat d'atorgar a Fazio degli Uberti, justament perquè amb les rimes breus hauria sabut emular Petrarca i amb les llargues, com el *Dittamondo*, Dante.¹³⁶

---

ritrasse alla maniera de' Siciliani nelle sue compositioni, che sono raccolte nel settimo libro delle rime antiche, & nel fine, come quel Sonetto, nel qual dimanda interpretatione di certa sua visione [...]".

¹³⁵ Barbieri, *Origine*, XII, 158: "Ma perciocchè nella commemoratione de' nostri poeti si è fin qui risegnata buona parte di quei, che fiorirono innanzi a Dante, o con Dante, passeremo hora all' età di Messer Francesco Petrarca, il quale fu senza dubbio il fiore de i poeti del suo tempo, di tanta nominanza di eccellenza per fare Sonetti & Canzoni, che ancor dura, non essendo fin qui nato, chi sia stato bastante a toglia la gloria della lingua. Le cui Rime stampate nel suo Canzoniero sono così comunemente note, che altro non fa bisogno dirne". L'edició *princeps* dels *Trionfi*, amb el *Canzoniere*, és de 1470.

¹³⁶ Barbieri, *Origine*, XII, 164: "Ancora che 'l Petrarca nella seconda pistola del quinto libro delle senili assai cortegianamente si sforzi di far credere al Boccaccio, che suo sia il terzo loco nella cosa delle Rime, più giustamente nondimeno pare, che questo loco si debba dare a Fazio degli Uberti, il quale nelle Canzoni più s'accostò alla leggiadria del Petrarca, & in forma di Opera continuata fu come una scimia di Dante". Fazio degli Uberti va morir cap el 1370 i va escriure el *Dittamondo*, una mena d'enciclopèdia geogràfica en tercets, en què el poeta fingeix que recorre el món amb l'ajuda d'un guia: Barbieri l'utilitza com a font d'informació.

La història dels rimadors italians, i amb ella el dotzè capítol i el llibre primer del *Rimario*, s'acaben amb algunes poques referències més de poetes que haurien intercanviat versos amb Petrarca o que són esmentats per Boccaccio: d'autors posteriors, Barbieri no té intenció de ressenyar-ne cap. És plausible que el crític hagués previst dedicar el segon llibre a classificar i il·lustrar les estrofes i els metres de la poètica vulgar i a establir els preceptes i mostrar els models que el bon rimador hauria de conèixer i imitar. Tampoc no hauria de sorprendre que fos Petrarca l'autor que més exemples proveís al segon llibre, atès que també al relat de Barbieri representa la culminació de la història de la poesia vulgar.

Per tant, de ser així, malgrat que Barbieri i Minturno expliquin històries molt diferents, haurien coincidit en dissenyar-les de manera que la lírica petrarquesca hagués d'exercir d'horitzó teòric de la poètica vulgar. En qualsevol cas, queda palès que ambdós relats responen i se sumen a les pressions i als interessos dels editors, comentaristes i lingüistes que intenten prestigiar la tradició vernacle promovent les excel·lències dels autors del Tres-cents i sobretot d'un Petrarca que, gradualment, d'ençà les valoracions que n'havien fet Bruni i Manetti, de ser tot just més bon rimador que no escriptor en llatí, ha esdevingut el millor autor de versos en toscà, el primer dels poetes que han escrit sobre l'amor en vulgar i, per fi, el líric perfecte, superior fins i tot a grecs i romans.

Els relats s'ajusten també a la tendència d'abandonar la narració dels avatars de l'eloqüència vulgar arribada l'època de Petrarca i Boccaccio, d'estroncar-ne el perfeccionament - malgrat que fer-ho, tot i que serveix per proveir models, contradigui, com ja havia assenyalat Gelli, la lògica de la visió progressista - i a confirmar *ex silentio* la crisi posterior o, si més no, la convicció que, passat el segle XIV, la qualitat de la producció vernacle hauria davallat. Es tracta d'una interpretació que es consolida en la mesura que Petrarca escala posicions en la història literària vulgar i, en paral·lel, perd rang en la jerarquia dels recuperadors

de les lletres llatines, la història dels quals, en contrast amb la de la tradició vulgar, tendeix a reescriure's per retardar cada vegada més bé l'autèntic renaixement del saber antic, bé la culminació del procés.

Barbieri i Minturno coincideixen també en fer desaparèixer de la història els orígens bàrbars de la llengua i la poesia vulgars, tot i que de maneres ben diferents. Minturno assumeix que només una història que entronqui amb els orígens de la poesia antiga pot servir per legitimar la tradició vernacle. S'acull, per això, a una visió cíclica de l'esdevenir de la poesia que li permet ometre del relat fets conflictius o períodes de crisi - que el vulgar hagués sorgit arran de corrompre el llatí o que la lírica toscana provingués de la provençal - i emfassar, en canvi, els moments i els autors en i amb què les lletres o la lírica haurien sorgit, resplendit i renascut. La narració teixeix, així, un fil que lliga als orígens divins només aquelles fites que a l'historiador li interessa destacar: Orfeu i els *prisci vates* amb Píndar i Horaci, els antics lírics amb Petrarca i les rimes sacres del mateix teòric i les corones florentines amb Pontano, Sannazaro i Bembo.

Barbieri no participa dels prejudicis humanistes sobre la inferioritat del vulgar i l'autoritat de la crítica antiga: rebutja explícitament, per inútil, la pretensió de Minturno de construir una poètica vulgar amb unes eines que considera anacròniques i inapropiades per reglar unes rimes que, al seu entendre, serien característiques només, o fins definidores, de les modernes literatures vernacles, les quals, al seu torn, haurien tingut una història pròpia i en part comuna, al marge del passat de grecs i romans. Si, malgrat això, aquesta història és digna de recordar-se, útil per legitimar teòricament les rimes vulgars i eficaç per demostrar la primacia dels versos toscans és perquè revela una progressió formal, ètica i de prestigi social que hauria tocat sostre a Itàlia amb els sonets de Petrarca.

Ara bé, l'eloqüència, l'honestedat i la doctrina que mostren haver assolit les rimes d'amor toscanes no han depès, com volia Landino, que s'hi transferís la doctrina de les lletres llatines, ni s'expliquen, com suggereixen en graus diversos Bembo, Equicola, Dolce, Ruscelli i

Minturno, perquè s'hi fes revifar un llegat clàssic latent només en la cultura literària nacional. La història de Barbieri revela que la capacitat de millorar de les tradicions vulgars ha estat autònoma i sostinguda, per damunt de diferències lingüístiques que fins llavors només s'havien obviat per assimilar vells i nous romans. És aquesta progressió autònoma que fa que els orígens bàrbars que puguin haver tingut les poesies vulgars perdin transcendència en tant que orígens, ja que l'èmfasi de la narració i el valor històric rau en el perfeccionament, i en tant que bàrbars, condició que desapareix, de fet, en la mesura que el relat no oposa el vulgar a cap concepte temporal, territorial, religiós o lingüístic – antic, romà, italià, cristià, llatí – impregnat de les connotacions amb què se sol prestar sentit i funció a la barbàrie.

Els orígens perden, així, l'estatut de repositori d'essències que ha justificat l'interès de la crítica per dominar-ne la història. En desapareix, o si més no, s'hi atenua, la dimensió quasi atemporal que permet Minturno esgrimir els inicis de l'antiga lírica sacra en benefici de la moderna i el porta a reclamar que el *romanzo* italià es regeixi pels models de l'èpica clàssica per superar els defectes que hauria heretat de l'original francès, o que condueix Patrizi a argüir que els himnes òrfics representen el *súmmum* de la meravella poètica i a atribuir-los la capacitat de regular tot el sistema literari o que indueix els detractors del vulgar a denunciar-ne les mancances artístiques originàries i, per això, permanents.

Llavors, respecte de la història de les rimes toscanes, però també de la concepció dels orígens i del canvi, Barbieri se situa en un extrem oposat al que ocupa Minturno, en la mesura que assumeix plenament la idea que Speroni ja havia fet exposar al personatge de Pietro Bembo en defensa de la italianitat – adquirida amb el temps – del vulgar, això és, que la condició originària d'una entitat no ha d'arrossegar-se sempre per força. Si al *Rimario* encara interessa conèixer uns orígens que són molt menys importants que el canvi i que exerceixen només de principi d'una evolució és, sobretot, per trobar una explicació plausible de la continuïtat històrica de les literatures vernacles, requisit perquè Barbieri pugui

examinar les rimes italianes al final i al capdamunt d'una història de progrés, i comparar-les amb les franceses, provençals i sicilianes des d'una posició d'avantatge.

